संस्कृतभाषाप्रदीप

पुस्तक–२ रें

(दुय्यम शाळांतील पांचव्या इयत्तेकरितां)

सखाराम रावजी भट, एम्.ए., बी.टी.

'मॅट्रिक्युलेशन संस्कृत ग्रॅमर', 'संस्कृत-वाक्यरचना' व 'संस्कृत-भाषाप्रदीप-पु. १ लें' या पुस्तकाचे कर्ते

मॅक्मिलन् ॲण्ड कंपनी, लिमिटेड,

हॉर्न्बी रोड, कोट, मुंबई

किंमत १४ आणे]   १९३७   [सर्व हक्क स्वाधीन

प्रस्तावना

दुय्यम शाळातील चौथ्या इयत्तेकरिता 'संस्कृतभाषाप्रदीप-पुस्तक १ लें' गेल्या मे महिन्यामध्यें प्रसिद्ध केल्यानंतर, पाचव्या इयत्तेकरिता दुसरें पुस्तक वेळेवर प्रसिद्ध करणें क्रमप्राप्त होतें. त्याप्रमाणें हें दुसरें पुस्तक योग्य वेळीं प्रसिद्ध करण्यात येत आहे. या पुस्तकाची रचना पहिल्या पुस्तकाच्या धर्तीवरच तीन भागात केलेली आहे, व विषयाची मांडणीहि आधुनिक अध्यापनशास्त्राच्या तत्त्वानुसार केलेली आहे.

१ व्याकरणविभागः—प्रवेशपरीक्षेच्या नव्या संस्कृत अभ्यासक्रमाप्रमाणें दुय्यम शाळातील चौथी ते सहावी इयत्तापर्यंत संस्कृत व्याकरणाचें ज्ञान सामान्यपणें देणें आवश्यक आहे. म्हणून पाचव्या इयत्तेच्या या पुस्तकामध्यें सर्वनामें व द्वितीयगणसमूहाचे धातु याशिवाय स्वरान्त व व्यंजनान्त नामें, संख्याविशेषणें, तरतमवाचक रूपें व मुख्य मुख्य समास यासंबंधी पाठ दिलेले आहेत. त्यामुळें पाचवीचा संस्कृत व्याकरणविषय, शिकणारास व शिकविणारास, नेहमींप्रमाणें दुर्घट वाटणार नाहीं. या विभागात एकंदर व्याकरणपाठ १५ आहेत, परंतु पहिल्या पुस्तकातील शेवटचे व्यंजनान्त नामाचे ४ पाठ चौथ्या इयत्तेंत पुरे न झाल्यास ते पाचव्या इयत्तेंत प्रथम घेऊन नंतर हे १५ घेता येतील, व हे सर्व पाठ साधारणपणें एक वर्षांत पुरे करता येतील. पाचव्या इयत्तेचा व्याकरणविषय बराच अपवादात्मक असल्यामुळें क्रियापदें व नामें वगैरेंचीं सर्व रूपें प्रथम देऊन नंतर त्यांची फोड करून दाखविलेली आहे, व रूपसिद्धीसाठीं आवश्यक असणाऱ्या नियमाचा उल्लेख कंसात करून ते नियम पुस्तकाच्या आरंभीं 'प्रास्ताविक माहिती' म्हणून दिलेले आहेत. वाङ्मयातील उदाहरणावरून व्याकरण शिकविण्याची पहिल्या पुस्तकातील पद्धति या पुस्तकातहि अवलंबिलेली आहे. त्याचप्रमाणें सामान्य व हुषार अशा दोन्ही तऱ्हेच्या विद्यार्थ्यांची सोय व्हावी म्हणून व्याकरणविभागाला दोन परिशिष्टें जोडलेलीं आहेत. एकात १ ते १० गणाचे अनियमित धातु दिलेले आहेत व दुसऱ्यात जे धातु एकाहून अधिक गणाचे आहेत त्यातील मुख्य मुख्य दिलेले आहेत. शिवाय प्रत्येक पाठावर आधुनिक

बद्दल अनुकूल अभिप्राय देऊन प्रस्तुत दुसरें पुस्तक लिहिण्यास प्रोत्साहन दिलें त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहें. त्याचप्रमाणें श्री. ग. र. दारशेतकर बी.ए., बी.टी., व श्री. मो. ना. भालेराव एम्.ए., बी.टी यांनीं आपुलकीनें जी मदत केली व उपयुक्त सूचना केल्या त्याबद्दल त्यांचे आभार मानून ही लांबलेली प्रस्तावना पुरी करतो.

फेब्रुवारी १९३७

स. रा. भट

संस्कृतभाषाप्रदीप—पुस्तक २ रें.

अनुक्रमणिका

भाग १—व्याकरण-पाठ

प्रास्ताविक माहिती

रूपसिद्धीला उपयुक्त सन्धिनियम

१ एखाद्या रूपाच्या शेवटीं एकाहून अधिक व्यंजनें आल्यास, पहिलें कायम ठेवतात व इतरांचा लोप करतात. जसें—मरुत्+स्-मरुत् (प्रथमा ए. व.) अपवाद-र्क्, र्ट्, र्त्, र्प्.

२ रूपाच्या शेवटील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें प्रथम किंवा तृतीय व्यंजन येतें. जसें—मरुत्-द्, वाच्-ग्.

३ प्रत्ययाच्या आद्य स्वर, अर्धस्वर किंवा अनुनासिकें यापूर्वी शब्दाचें अन्त्य मूळ व्यंजन कायम राहातें, जसें—शशिन्+अस्-शशिन, रुन्ध्+व-म-रुन्ध्व-रुन्ध्म.

४ प्रत्ययाच्या आद्य कठोर व्यंजनापूर्वी मागील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें प्रथम व्यंजन येतें. जसें—समिध्+सु-समित्सु.

५ प्रत्ययाच्या आद्य मृदु व्यंजनापूर्वी मागील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन येतें. समिध्+भ्याम्-समिद्भ्याम्.

६ प्रत्ययाच्या आरंभी अर्धस्वर व अनुनासिकें याशिवाय इतर व्यंजनें असल्यास अथवा कोणताहि प्रत्यय पुढें नसल्यास (पहिल्या नियमानुसार लोप झाल्याकारणानें), धातूच्या अथवा नामाच्या अंगाच्या अन्त्य व्यंजनाचा पुढें लिहिल्याप्रमाणें फरक होतो.

अन्त्य क्, ख्, ग्, घ्, च्, ज्, श्ज् याचा क् होतो.
,, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ,, ट् ,,
,, त्, थ्, द्, ध्, ,, त् ,,
,, प्, फ्, ब्, भ्, ,, प् ,,
,, श्, ष्, ह्, ,, ष् ,,

परंतु (अ) सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज् याच्या अन्त्य 'ज्'चा 'ष्' होतो.

(आ) दिश्, दृश्, स्पृश्, याच्या पुढें नामाना लागणारा प्रत्यय आल्यास अथवा काहीं न आल्यास 'श्'ना 'क्' होतो, आणि इतर वेळेला 'ष्' होतो.

(इ) वरील ठिकाणीं नश्च्या 'श्'चा 'ष्' किंवा 'क्' होतो.

जसें—(अ) मृज्+त-मृष्+त. । (आ) दिश्+सु-दिक्+सु । दिश्+त-दिष्+त । (इ) नश्+स्यति-नष्+स्यति । नश्+त-नष्+त.

७ अन्त्य क्, ट, त्, प् यांच्या पुढें अर्धस्वर व अनुनासिकें याशिवाय अन्य मृदु व्यंजनानी आरंभ झालेला प्रत्यय आल्यास त्याचा अनुक्रमें ग्, ड्, द्, ब् होतो. जसें—दिश्+भ्याम्-दिक्+भ्याम् (आ)-दिग्+भ्याम् ।

८ एकाच शब्दाच्या रूपामध्यें ऋ, र् व ष् याच्यापुढें 'न्' हें व्यंजन आल्यास 'न्'चा 'ण्' होतो. हा फरक 'ऋ, र्, ष् आणि न्' याच्यामध्यें स्वर, अर्धस्वर (ल् शिवाय), ह्, कवर्ग व पवर्ग याचें व्यंजन आलें असतानाहि होतो. मात्र 'न्' रूपाच्या शेवटीं असूं नये. जसें—हरि+ना-हरिणा, परंतु हरीन्.

९ प्रत्ययाच्या आद्य 'स्'चा 'ष्' होतो, मात्र त्या 'स्' पूर्वी अ-आ शिवाय स्वर, कवर्गाचें व्यंजन, र् किंवा ह् यापैकीं वर्ण असला पाहिजे. हे वर्ण व स् यामध्यें अनुस्वार किंवा विसर्ग आल्यास चालेल. जसें—वाच्+सु-वाक्+सु (६)-वाक्+षु.

१० (अ) अन्त्य ष् पुढें स् हा आद्य वर्ण असलेला धातुप्रत्यय आला तर ष्चा क् होतो, मात्र त्या स्चा नि. १ प्रमाणें लोप होता कामा नये. जसें—मृज्+सि-मार्ज्+सि-मार्ष्+सि (६ अ)-मार्क्+सि.

(आ) अन्त्य ष् हा त्-थ् हे आद्य वर्ण असलेल्या प्रत्ययापूर्वी तसाच राहतो. जसें—मृज्+तः-मृष्+तः (६ अ).

(इ) अन्त्य 'ष्'चा इतर सर्व ठिकाणीं ट् किंवा ड् होतो. जसें—अ+मार्ज्+स्-अमार्ष्+स्-अमार्ष् (१)-अमार्ट्-ड्.

११ तवर्ग किंवा स् आणि टवर्ग किंवा ष् याचा सन्धि करताना तवर्गाच्या व्यंजनाबद्दल अनुक्रमें टवर्गाची व्यंजनें येतात व स् बद्दल ष् येतो. जसें— मृज्+तः–मृष्+त (६ अ)–मृष्+ट ।

१२ अन्त्य ह् चा, लोप न होणाऱ्या व स् हा आद्य वर्ण असणाऱ्या प्रत्ययापूर्वी, क् होतो; व इतर ठिकाणीं अथवा नामप्रत्ययापूर्वी घ् होतो, मात्र शब्दाचा आद्य वर्ण द् पाहिजे व इतर आद्य वर्ण असेल तर ढ् होतो. जसें—दुह्+सि–दोक्+सि । दुह्+ति–दोघ्+ति । लिह्+सि–लेक्+सि । लिह्+ति–लेढ्+ति ।

१३ अन्त्य घ्, ध्, भ् पुढें त् किंवा थ् हे आद्य वर्ण असलेले प्रत्यय आले तर त्याचा ग्, द् व ब् होतो, आणि त् किंवा थ् याचा ध् होतो. जसें— दोघ्+ति–दोग्+धि । रुणध्+ति–रुणद्+धि ।

१४ अन्त्य ढ् पुढें त्–थ्–ध् यापैकीं वर्ण प्रत्ययाच्या आरंभी आल्यास ढ् चा लोप होतो व ऋ शिवाय मागील इतर स्वर दीर्घ होतो, आणि त्–थ्–ध् चा ढ् होतो. जसें—लेढ्+ति–लेढ्+ढि–लेढि.

१५ शब्दाच्या आरंभीं ब्, ग्, द् व अन्त्य वर्ण घ्, ढ्, ध्, भ् किंवा ह् असेल आणि जेव्हा पुढें कोणताहि वर्ण नसेल किंवा स्–ध्व् हे प्रत्ययाचे आद्य वर्ण असतील, तर आद्य ब्, ग्, द् याचे फरक अनुक्रमें भ्, घ्, ध् असे होतात. अ+दोह्+स्–अदोघ्+स्–अधोक्–ग्(२)

१६ प्र. भूतकाळाच्या स् व त् या प्रत्ययाचा नि. १ प्रमाणें लोप केला असता अंगाच्या अन्त्य त्, थ्, द्, ध् व स् बद्दल द्वि. पु. एकवचनात त्–द् किंवा स् येतो व तृ. पु. एकवचनात त् किंवा द् येतो. अवेद्+स्–अवे – त्–द् । अवेद्+त्–अवेत्–द् ।

१७ धातूच्या अन्त्य ‘स्’ चा, द्वि. पुरुषी ‘ध’ नें आरंभ होणाऱ्या प्रत्ययां-पूर्वी लोप होतो. आस्+ध्वे–आध्वे ।

१८ ए, ऐ, ओ व औ यापुढें स्वर आला तर त्याचे अनुक्रमें अय्, आय्, अव व आव् असे फरक होतात. अजुहो+अम्–अजुहव्+अम् ।

पाठ १

सर्वनामें व सार्वनामिक विशेषणें.

(अ) १ यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
२ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
३ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
४ यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः ।
५ असौ प्रसन्ना वाग्देवी कवयो महयन्ति याम् ।
६ हेतोरमुष्य जीवस्य न कुर्यात्पातकं नरः ।
७ अमुना भक्तिमार्गेण नरो भवति मोक्षभाक् ।
८ अमूनि धर्मकार्याणि नरः कुर्यादतन्द्रितः ।

वरील वाक्यात यद् व अदस् या सर्वनामाची रूपें योजलेली आहेत. यद् (जो-जी-जें) ह्याचा उपयोग मिश्र वाक्यात होतो व याचे साहाय्यानें गौण वाक्य मुख्य वाक्याशीं जोडलें जातें, आणि त्याचा पूर्वगामी शब्द (नाम किंवा सर्वनाम) हा मुख्य वाक्यात योजला जातो. यद् याचें रूप गौण वाक्याला आवश्यक असणाऱ्या विभक्तींनें योजलें जातें व पूर्वगामी शब्दाचें रूप मुख्य वाक्याला आवश्यक असणाऱ्या विभक्तींत योजलें जातें. मात्र लिंग व वचन यामध्यें यद् व पूर्वगामी शब्द यामध्यें ऐक्य असलेंच पाहिजे. विभक्तींत (१ त्या वाक्याप्रमाणें) असेल किंवा (इतर वाक्याप्रमाणें) नसेल

अदस् (तो-ती-तें, हा-ही-हें) या दर्शक सर्वनामाची रूपें तीन्ही लिंगामध्यें केलीं जातात व तीं रूपें ज्या नामाशीं त्याचा संबंध असेल त्याच्याशीं लिंग, विभक्ति व वचन यांमध्यें जुळणारीं असतात.

टीप — 'एतद्' हें अगदीं अवळच्या वस्तूबद्दल, 'इदम्' हें त्याहून थोड्या दूर असणाऱ्या वस्तूबद्दल, 'अदस्' हें बऱ्याच दूरच्या दृश्य वस्तूबद्दल आणि 'तद्' हें दृष्टीआड असणाऱ्या वस्तूबद्दल योजतात.

१ यस्य-(पु ए. व षष्ठी)	तस्य-(पु ए व षष्ठी)
२ येषाम्-(पु ब व षष्ठी)	तै -(पु ब व तृतीया)
३ ये-(पु ब व प्रथमा)	तान्-(पु ब व द्वितीया)
५ याम्-(स्त्री ए व द्वितीया)	असौ-(स्त्री ए व प्रथमा)

असौ हें रूप वाग्देवी याप्रमाणें, **अमुष्य** हें जीवस्य याप्रमाणें, **अमुना** हें भक्तिमार्गेण याप्रमाणें आणि **अमूनि** हें धर्मकार्याणि याप्रमाणें लिंग, विभक्ति व वचन सामर्थ्यें आहे

यद् याचीं रूपें **तद्** च्या रूपाप्रमाणें करावीं, मात्र प्र. ए. व (पु)-**यः** व (स्त्री) **या** असें करावें.

यद्

पु				स्त्री.			न.		
यः	यौ	ये	**प्र.**	या	ये	याः	यद्	ये	यानि
यम्	,,	यान्	**द्वि.**	याम्	ये	याः	,,	,,	,,
येन	याभ्याम्	यैः	**तृ.**	यया	याभ्याम्	याभिः	तृ० ते स० पर्यंत		
यस्मै	,,	येभ्यः	**च.**	यस्यै	,,	याभ्यः	पुल्लिंगाप्रमाणें.		
यस्मात्	,,	,,	**पं.**	यस्याः	,,	,,			
यस्य	ययोः	येषाम्	**ष.**	,,	ययोः	यासाम्			
यस्मिन्	,,	येषु	**स.**	यस्याम्	,,	यासु			

अदस्

पु				स्त्री		
असौ	अमू	अमी	**प्र.**	असौ	अमू	अमूः
अमुम्	,,	अमून्	**द्वि.**	अमूम्	,,	,,
अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः	**तृ.**	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
अमुष्मै	,,	अमीभ्यः	**च.**	अमुष्यै	,,	अमूभ्यः
अमुष्मात्	,,	,,	**पं.**	अमुष्याः	,,	,,
अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्	**ष**	अमुष्याः	अमुयोः	अमूषाम्
अमुष्मिन्	,,	अमीषु	**स**	अमुष्याम्	,,	अमूषु

न.—प्र. द्वि.—अद अमू अमूनि. इतर पुल्लिंगाप्रमाणें.

टीपः—विशेष माहिती स. वाक्यरचना पाठ २९ मध्यें पहा.

(आ) १ यावच्चित्तस्य शुद्धत्वं लभ्यते ज्ञानिभिः खलु ।
तावती मनसः शुद्धिर्नेतरेषां कदाचन ॥

२ एतावद्भिः प्रयत्नैश्च लभते ना परं यशः ।

३ इयतापि प्रयत्नेन मोक्षप्राप्तिः सुदुर्लभा ।

४ सागरे कति रत्नानि कति जीवाश्च शुक्तयः ।
अब्धेः सम्पदपारास्ति सा हि ज्ञातुं न शक्यते ॥

५ कियन्तस्ते सन्तो जगति विदिताः स्वार्थविमुखाः ।

वरील वाक्यात यावत्, तावत्, एतावत्, इयत् व कियत् हीं यद्, तद्, एतद्, इदम् व किम् या सर्वनामाना 'वत्' किंवा 'यत्' हा प्रत्यय लावून होणारी परिमाणदर्शक विशेषणें योजलेलीं आहेत. त्याचप्रमाणें 'कति' हें सख्यावाचक प्रश्नार्थक विशेषण योजलेलें आहे.

'वत्' व 'यत्' प्रत्यय लावून झालेल्या विशेषणाचीं रूपें 'गुणवत्' प्रमाणें तीन्ही लिंगामध्यें होतात.

जसें—पु.—यावान् यावन्तौ यावन्तः इ.
स्त्री—यावती यावत्यौ यावत्यः इ.
न.—यावत् यावती यावन्ति इ.
} 'गुणवत्' प्रमाणें

'कति' याचीं रूपें तीन्ही लिंगांचीं सारखींच होतात, व त्याचा उपयोग बहुवचनांतच होतो.

प्र. द्वि. सं.—कति, तृ.—कतिभिः, च. पं.—कतिभ्यः, ष.—कतीनाम्, स.—कतिषु.

(इ) १ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । (कृष्णस्य)

२ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।

३ एतया कल्याणमन्येषां हितं स्वस्य करोति ना ।

४ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

५ मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कार्यमन्यद्दुरात्मनाम् ।

६ एके यतन्ते द्युम्नाय परे ज्ञानार्थमेव च ।
एकेषां दृश्यते स्वार्थोऽपरेषां सूत्तमा गतिः ॥

७ यज्जन्मनि कृतं पूर्वं तद्दैवमिति कथ्यते ।

वरील वाक्यात एक, पर, पूर्व, अपर, अन्य व स्व यांची रूपें योजलेली आहेत. ही सार्वनामिक विशेषणें होत, कारण यांची रूपें सर्वनामाप्रमाणें होतात. यांतील अन्य व इतर हीं पूर्णपणें 'यद्' प्रमाणें चालतात. **पूर्व, पर, अपर, उत्तर, दक्षिण व स्व** हे 'स्थल, काल, दिशा व मनुष्य' यांचा संबंध दर्शविणारे शब्द सर्वनामाप्रमाणें चालतात; मात्र पुलिंगी प्र. ब. व., पं. ए. व., व स. ए. व. यामध्यें 'देव' प्रमाणेंहि चालतात. 'एक' हा बहुवचनात (कांहीं-कित्येक या अर्थी) सर्वनामांप्रमाणें चालवितात.

पूर्व—प्र. ब. व. पूर्वे-पूर्वाः, पं. ए. व. पूर्वात्-पूर्वस्मात्, स. ए. व. पूर्वे-पूर्वस्मिन्
पर— ,, परे-परा, ,, परात्-परस्मात्, ,, परे-परस्मिन्
स्व— ,, स्वे-स्वाः, ,, स्वात्-स्वस्मात्, ,, स्वे-स्वस्मिन्

टीपः—'विश्व-सर्व' हा शब्दहि सर्वनामाप्रमाणें चालतो. जसें-विश्वे देवाः । 'विश्वम्-जग' हा शब्दहि सर्वनामाप्रमाणें चालतो.

नवीन शब्द

अतन्द्रित (वि.)-निरालसी, उत्साहयुक्त	प्र+पद् (४ आ. प.)-शरण जाणें	संसिद्धिः (स्त्री.)-यश
अब्धिः (पु.)-समुद्र	भिषज् (पु.)-वैद्य	सर्गः-(जन्ममरणरूपी) स्वाभाविक स्थिति
दुरात्मन् (पुं.)-दुष्ट मनुष्य	रिक्थम्-वडिलोपार्जित धन	सम्+मन् (प्रयोजक)-सत्कार करणें
द्युम्नम्-धन	विभवः-ऐश्वर्य, सम्पत्ति	हालाहलम्-समुद्रमंथनाचे वेळी निघालेलें विष
निरामय (वि.)-निरोगी	विवस्वत् (पु.)-सूर्य	
प्रज्ञा (स्त्री.)-शहाणपण, बुद्धि	वीणा (स्त्री.)-एक वाद्य	
	शुक्तिः (स्त्री.)-शिंपला	

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात रिकाम्या जागी सार्वनामिक रूपें योजा —

१ ——— साहाय्येन रामेण जय लब्ध तान् कपीन् स सममानयत्।

२ ——— उद्योग नर करोति तावान् लाभ भवति तस्य ।

३ यस्या हस्त वीणया अलङ्क्रियते ——— सरस्वत्यै नम ।

४ ——— एव मे विभव भवन्तु सेवितुम्।

५ ——— कालेन मित्र निरामय भवेत् इति राम भिषजम् अपृच्छत्।

२ सम्बन्धी सर्वनामयुक्त गौण वाक्यें योजा —

१ ——— तेन शिवेन हालाहल पीतम्।

२ ——— स सुग्रीव किष्किन्धाराज्ये स्थापित ।

३ ——— तया दमयन्त्या सङ्कटानि अनुभूतानि ।

४ ——— तानि एव सन्मित्राणि ।

५ ——— तावता एव धनेन नर धर्मकार्य कुर्यात्।

३ पुढील वाक्यांत कसांत दिलेल्या शब्दांची योग्य रूपें योजा —

१ (अदस्) क्षुद्राणा प्राणाना कृते नर असत्य न वदेत्।

२ सायङ्काले (एक) समुद्रतीरं गच्छन्ति (अन्य) उद्यान (अपर) च गृहे एव तिष्ठन्ति ।

३ नर (अन्य) धन न लुभ्येत्। (स्व) एव धनेन सन्तुष्येत्।

४ (पूर्व) जन्मनि कृत कर्म (इदम्) जन्मनि फलम् आवहति ।

५ (पर) ब्रह्मणि 'नेति नेति' इति वर्णनम् उपयुज्यते ।

६ (कति) (मार्ग) मोक्ष लभ्यते। (अदस्) (मार्ग) क सुलभ ।

७ रिक्थस्य (कियत्) अश ज्येष्ठस्य पुत्रस्य (अन्य) च इति स्मृतिषु निर्दिश्यते ।

८ (एतावत्) शक्ति आत्मन रक्षणाय न अलम्।

९ (कति) शनिपानानि धाविष्णो । (कति) प्रकारै तस्य पूजा क्रियते।

१० (यद्) पाण्डवा जिता ते कौरवा राज्यसुखम् अन्वभवन्।

आज्ञार्थ

आप् (५ प. प.)			अश् (५ आ. प.)		
आप्नवानि	आप्नवाव	आप्नवाम	अश्नवै	अश्नवावहै	अश्नवामहै
आप्नुहि	आप्नुताम्	आप्नुत	अश्नुष्व	अश्नुवाथाम्	अश्नुध्वम्
आप्नोतु	आप्नुताम्	आप्नुवन्तु	अश्नुताम्	अश्नुवाताम्	अश्नुवताम्

विध्यर्थ

चि (५ प. प.)

चिनुयाम् चिनुयाव चिनुयाम इ.

चि (५ आ. प.)

चिन्वीय चिन्वीवहि चिन्वीमहि इ.

आप् (५ प. प.) आप्नुयाम् आप्नुयाव इ. अश् (५ आ. प.) अश्नुवीय अश्नुवीवहि इ.

टीपः—स्वरान्त परस्मैपदी धातूंना आज्ञार्थी द्वि. पु. ए. वचनामध्यें प्रत्यय लागत नाहीं.

पंचम गणाचे स्वरान्त धातु 'चि' प्रमाणें चालवावे आणि व्यंजनान्त धातु परस्मैपदामध्यें 'आप्' प्रमाणे चालवावे. आत्मनेपदी व्यंजनान्त धातु फक्त 'अश्' हाच आहे. जरूर तेथें विकरणातील 'न्' चा 'ण्' करावा.

पंचमगणाचे धातु

अश् (आ. प.)–व्यापणें, मिळविणें, उपभोगणें
  वि ,, –व्यापणें
आप् (प. प.)–मिळणें, मिळविणें
  [illegible] ,, –पोंचणें, मिळणें
  वि ,, –व्यापणें
  सम् ,, –संपाविणें
चि (उ. प.)–जमविणें
  अप ,, –कमी होणें
  अव, उद्, प्र, सम्, समुद्–जमविणें, एकत्र करणें
  उप (उ. प.)–वाढविणें
  निस् ,, –निश्चय करणें

वि (उ. प.)–जमविणें, शोधणें
दु (प. प.)–पीडा देणें, दुःख देणें
धु-धू (उ. प.)–हालवणें
  अव, वि ,, –अपमान करणें
धृष् (प. प.)–धीर करणें, आव्हान देणें
राध् (प. प.)–सिद्धीस नेणें, प्रार्थना करणें, मारणें
  आ अनु (प. प.)–प्रार्थना करणें, संतुष्ट करणें
  अप ,, –इजा करणें, मारणें
वृ (उ. प.)–निवडणें, आच्छादणें, वेढणें

पाठ २

द्वितीयगणसमूह—पंचम गण.

---

१ पुष्पात्पुष्पं भ्रमन्भृङ्गश्चिनोति लवशो मधु ।

२ सन्मार्गेण हि गन्तारः प्राप्नुवन्ति शिवां गतिम् ।

३ सन्तर्पणाय देवानां सोमं च सुनुमो वयम् ।

४ शृणोषि न हितं सम्यक् सन्मार्गं न गच्छसि ।

५ अन्वेषणाय सीतायाः सुग्रीवः प्राहिणोत् कपीन् ।

६ सञ्चिनोतु नरः पुण्यं सदाचारेण धार्मिकः ।

७ कामक्रोधौ रिपू नित्यं दुनुतो मानवान्खलु ।

८ नाश्नुते मनसः शान्तिं पापकर्मरतो नरः ।

वरील वाक्यांत चिनोति, प्र+आप्नुवन्ति, सुनुमः, शृणोषि, प्र+अहिनोत्, सम्+चिनोतु, दुनुतः व अश्नुते हीं क्रियापदें योजलेलीं आहेत. हीं १-४-६ किंवा १० गणाच्या धातूंच्या रूपासारखीं दिसत नाहींत. त्याचप्रमाणें धातु व प्रत्यय यांमध्यें कांहीं ठिकाणीं 'नो' व कांहीं ठिकाणीं 'नु' आलेला आहे. ज्या प्रत्ययापूर्वी 'नो' आलेला आहे ते 'पित् किंवा विकारक' प्रत्यय व ज्यापूर्वी 'नु' आहे ते 'अपित् किंवा अविकारक' प्रत्यय होत. 'नु' हें पंचम गणाचें विकरण आहे. वरील सर्व क्रियापदें पंचम गणाचीं आहेत.

टीप —धातूला विकरण जोडून प्रत्यय लावण्यापूर्वी जें रूप तयार होतें त्याला 'अंग' म्हणतात. १-४-६-१० गणाच्या धातूंच्या अंगाच्या शेवटीं 'अ' असतो, म्हणून या चार गणांचा प्रथमगणसमूह केलेला आहे. असें—नम, नृत्य, दिश, कथय. २,३,५,७,८ व ९ या गणांच्या धातूंचीं 'अंगें' निरनिराळीं होतात. म्हणून या सहा गणांचा द्वितीयगणसमूह केलेला आहे. द्वितीयगणसमूहाचे प्रत्यय प्रथमगणसमूहाच्या प्रत्ययाहून कांहीं ठिकाणीं भिन्न आहेत. ते पुढें दिले आहेत.

वर्तमानकाळ						प्र. भूतकाळ					
परस्मैपद			आत्मनेपद			परस्मैपद			आत्मनेपद		
मि	वस्	मस्	ए	वहे	महे	अम्	व	म	इ	वहि	महि
सि	थस्	थ	से	आथे	ध्वे	स्	तम्	त	थास्	आथाम्	ध्वम्
ति	तस्	अन्ति	ते	आते	अते	त्	ताम्	अन्	त	आताम्	अत

प. पद	आज्ञार्थ			आ. पद		प. पद	विध्यर्थ		आ. पद		
आनि	आव	आम	ऐ	आवहै	आमहै	याम्	याव	याम	ईय	इवहि	ईमहि
हि	तम्	त	स्व	आथाम्	ध्वम्	या	यातम्	यात	ईथा	ईयाथाम्	ईध्वम्
तु	ताम्	अन्तु	ताम्	आताम्	अताम्	यात्	याताम्	यु	ईत	ईयाताम्	ईरन्

वरील प्रत्ययातील जाड अक्षरातील प्रत्यय हे **'पित्'** व इतर **'अपित्'** आहेत.

प्रथमगणसमूहाचे प्रत्यय व वरील प्रत्यय यामध्यें पुढील भेद आहे

१ परस्मैपदामध्यें विध्यर्थी प्रत्यय सर्व निराळे आहेत, आणि आज्ञार्थ द्वि. पु ए. वचनी प्रत्यय 'हि' आहे

२ आत्मनेपदामध्यें तृ पु ब वचनी प्रत्ययामधील अनुनासिकाचा लोप झाला आहे, व द्वितीय आणि तृतीयपुरुषी द्विवचनी प्रत्ययाच्या आरंभी 'इ' नसून 'आ' आहे वर्त. प्रथम पु ए वचनी प्रत्यय ए आहे

चि (५ उ प) वर्तमानकाळ

परस्मैपद			आत्मनेपद		
चिनोमि	चिनुव न्व	चिनुम न्म	चिन्वे	चिनुवहे न्वहे	चिनुमहे न्महे
चिनोषि	चिनुथ	चिनुथ	चिनुषे	चिन्वाथे	चिनुध्वे
चिनोति	चिनुत	चिन्वन्ति	चिनुते	चिन्वाते	चिन्वते

वर्तमानकाळ

आप् (५ प प.)			अश् (५ आ प)		
आप्नोमि	आप्नुव	आप्नुम	अश्नुवे	अश्नुवहे	अश्नुमहे
आप्नोषि	आप्नुथ	आप्नुथ	अश्नुषे	अश्नुवाथे	अश्नुध्वे
आप्नोति	आप्नुत	आप्नुवन्ति	अश्नुते	अश्नुवाते	अश्नुवते

चिनोमि–चि+नु+मि चि+नो+मि

आप्नोमि–आप्+नु+मि–आप्+नो+मि

नियमः—पित् प्रत्ययांपूर्वी अंगातील अन्त्य 'उ' चा 'ओ' (गुण) होतो.

चिनुवहे-न्वहे—चि+नु+वहे—चि+न्+वहे । **चिनुमः-न्मः**—चि+नु+मः—चि+न्+मः परंतु **आप्नुमः**—आप्+नु+मः । **अश्नुमहे**—अश्+नु+महे.

नियमः—व्-म् नें आरंभ होणाऱ्या प्रथमपुरुषी **अपित्** प्रत्ययापूर्वी स्वरान्त धातूंच्या अंगाच्या अन्त्य 'उ' चा विकल्पानें लोप होतो.

चिन्वन्ति—चि+नु+अन्ति—चि+न्व्+अन्ति । **आप्नुवन्ति**—आप्+नु+अन्ति—आप्+नुव्+अन्ति ।

नियमः—स्वरादि **अपित्** प्रत्ययापूर्वी स्वरान्त धातूंच्या अंगाच्या 'उ' चा 'व्' होतो, आणि व्यंजनान्त धातूंच्या अंगाच्या अन्त्य 'उ' चा 'उव्' होतो.

वरील नियमांस अनुसरून व इतर सामान्य संधिनियमांचा उपयोग करून **चि, आप् व अश्** यांची इतर काळांचीं रूपें पुढीलप्रमाणें होतात.

चि (५ उ. प.) प्रथम भूतकाळ

प. पद			आ. पद		
अचिनवम्	अचिनुव-न्व	अचिनुम-न्म	अचिन्वि	अचिनुवहि-न्वहि	अचिनुमहि-न्महि
अचिनोः	अचिनुतम्	अचिनुत	अचिनुथाः	अचिन्वाथाम्	अचिनुध्वम्
अचिनोत्	अचिनुताम्	अचिन्वन्	अचिनुत	अचिन्वाताम्	अचिन्वत

प्रथम भूतकाळ

प. पद—आप्			आ. पद—अश्		
आप्नवम्	आप्नुव	आप्नुम	आश्नुवि	आश्नुवहि	आश्नुमहि
आप्नोः	आप्नुतम्	आप्नुत	आश्नुथाः	आश्नुवाथाम्	आश्नुध्वम्
आप्नोत्	आप्नुताम्	आप्नुवन्	आश्नुत	आश्नुवाताम्	आश्नुवत

आज्ञार्थ

चि. (५ प. प.)			चि. (५ आ. प.)		
चिनवानि	चिनवाव	चिनवाम	चिनवै	चिनवावहै	चिनवामहै
चिनु	चिनुतम्	चिनुत	चिनुष्व	चिन्वाथाम्	चिनुध्वम्
चिनोतु	चिनुताम्	चिन्वन्तु	चिनुताम्	चिन्वाताम्	चिन्वताम्

आज्ञार्थ

आप् (५ प. प.)			अश् (५ आ. प.)		
आप्नवानि	आप्नवाव	आप्नवाम	अश्नवै	अश्नवावहै	अश्नवामहै
आप्नुहि	आप्नुतम्	आप्नुत	अश्नुष्व	अश्नुवाथाम्	अश्नुध्वम्
आप्नोतु	आप्नुताम्	आप्नुवन्तु	अश्नुताम्	अश्नुवाताम्	अश्नुवताम्

विध्यर्थ

चि (५ प. प.)	चि (५ आ. प.)
चिनुयाम् चिनुयाव चिनुयाम इ.	चिन्वीय चिन्वीवहि चिन्वीमहि इ.

आप् (५ प. प.) आप्नुयाम् आप्नुयाव इ. अश् (५ आ. प.) अश्नुवीय अश्नुवीवहि इ.

टीपः—स्वरान्त परस्मैपदी धातूंना आज्ञार्थी द्वि. पु. ए. वचनामध्ये प्रत्यय लागत नाही.

पंचम गणाचे स्वरान्त धातु 'चि' प्रमाणें चालवावे आणि व्यंजनान्त धातु परस्मैपदामध्यें 'आप्' प्रमाणें चालवावे. आत्मनेपदी व्यंजनान्त धातु फक्त 'अश्' हाच आहे. जरूर तेथें विकरणातील 'नु' चा 'णु' करावा.

पंचमगणाचे धातु

अश् (आ. प.)–व्यापणें, मिळविणें, उपभोगणें
  वि ,, –व्यापणें
आप् (प. प.)–मिळणें, मिळविणें
  प्र ,, –पोंचणें, मिळणें
  वि ,, –व्यापणें
  सम् ,, –संपविणें
चि (उ. प.)–जमविणें
  अप ,, –कमी होणें
  अव, उद्, प्र, सम्, समुद्–जमविणें, एकत्र करणें
  उप (उ. प.)–वाढवणें
  निस् ,, –निश्चय करणें
वि (उ. प.)–जमविणें, शोधणें
दु (प. प.)–पीडा देणें, दुःख देणें
धु-धू (उ. प.)–हालवणें
  अव, वि ,, –अपमान करणें
धृष् (प. प.)–धीर करणें, आव्हान देणें
राध् (प. प.)–सिद्धीस नेणें, प्रार्थना करणें, मारणें
  आ-अनु (प. प.)–प्रार्थना करणें, संतुष्ट करणें
  अप ,, –इजा करणें, मारणें
वृ (उ. प.)–निवडणें, आच्छादणें, वेढणें

अप+आ (उ प)-उघडणें
आ ,, -लपविणें, निग्रह करणें
परि ,, -वेढणें
प्र+आ ,, -पांघरणें, वापरणें
वि ,, -उघडणें, स्पष्ट करणें
सम् ,, लपविणें, झाकणें
शक् (प. प.)-समर्थ असणें

साध् (प. प.)-साध्य करणें, तडीस नेणें
सु (उ. प.)-रस काढणें, पिळणें
स्तृ (उ. प.)-झाकणें, पसरणें
आ, उप, परि, प्र, वि- ,,
हि (प. प.)-पाठवणें, जाणें
प्र ,, - ,,

नवीन शब्द

अन्वेषणम्-शोध
अर्थः-द्रव्यम्, धनम्
कदर्यः-कृपण
दुर्गः-म्-किल्ला
नाकः-स्वर्ग
निरागस् (वि.)-निरपराधी

प्रासादः-राजवाडा
सन्तर्पणम्—सन्तोष, समाधान
सर्वात्मना (तृतीया ए. व.) पूर्ण उत्साहानें, मन लावून
सोमः-वेदकालीन एका वल्लीचें नाव
शिव (वि.)—शुभ, कल्याणकारक

प्रश्न

१ कंसांतील शब्दांची योग्य रूपें योजून पुढील वाक्यें पुरी करा —

१ सीताया (भर्तृ) अर्पयितु शबरी फलानि (प्र+चि) ।
२ बालाः गुरूणाम् उपदेशम् (श्रु) कल्याणं च (साध्) (आज्ञार्थे) ।
३ नाकम् * अधिवसतां सुराणां कृते (ऋत्विज्) सोमं (सु-प्र. पु., ना.) ।
४ नर. (निरागस्) प्राणिन: मारणात् मृते न (दु-विध्यर्थ) ।
५ केचिन् नरा (दुष्कर्मन्) फलम् अस्मिन् एव लोके (अद्) ।
६ शिवस्य (धनुस्) भङ्क्तुं रामः (शक्) ।

७ सैनिकाः दुर्गस्य द्वारम् (अप+वृ) दुर्गाधिकारिणं च युद्धे (धृष्)।

८ रामस्य सहायेन सुग्रीवेण आदिष्टा वानराः सीतां सर्वत्र (वि+चि)।

९ निशागमे तमः सर्वाः (दिश्) (वि+आप्)।

१० जना. (धृष्) रिपूणां प्रतिकारं (निस्+चि--विध्यर्थ)। -

२ पुढील रूपें ओळखून तीं वाक्यात योजाः—

साध्नुवन्ति। शृण्वन्तु। अशक्नोत्। धुनोति। प्रहिणु।

३ (अ) पित् व अपित् प्रत्यय म्हणजे काय हें सांगून सर्व पित् प्रत्यय लिहा.
(आ) पंचम गणाचें विकरण सांगून प्रश्न २ मधील रूपें सिद्ध करा.

४ पुढील वाक्यातील धातूंना योग्य उपसर्ग जोडून तीं पुरीं कराः—

१ आचार्याः शास्त्राणाम् अर्थम् वृ। २ कन्दर्पः सर्वात्मना अर्थम् चि।
३ रात्रौ सेवकाः प्रासादस्य द्वारम् वृ। ४ दशरथः रामं वनम् हि।
५ अर्जुनः जयद्रथवधम् चि। ६ अर्जुनः भीष्मं शरैः स्तृ।

पाठ ३

अष्टम गण.

(अ) खाण्डववनदाहाद्रक्षितो मयोऽर्जुनमवदत्। उपकृतोऽस्मि भवता। किं करवाणि भवतः कृते इति। तदा कृष्णेनोपदिष्टोऽर्जुनः प्रत्यभाषत। दिव्यरूपां सभां कुरुष्वेति। तथेत्युक्त्वाऽचिरादेव सभामकरोन्मयः। तत्र भ्रातृभिः सार्धमुपविष्टं युधिष्ठिरं नारदोऽपृच्छत्। किं त्वं राजसूयं यज्ञं न तनोषि। सत्वरं तनुष्व यागम्। एवं त्वं जगति कीर्तिं वितनुया इति। तच्छ्रुत्वा कृष्णस्योपदेशेनैवाहं यज्ञं तनवामित्यमन्यत युधिष्ठिरः। अतः

स कृष्णमपृच्छत् । अप्यहं यज्ञं तनवानि । किं त्वं मनुष इति । श्रीकृष्णः प्रत्यभाषत । जरासन्धादृते [illegible] कोऽप्यन्यस्तव यज्ञे विघ्नं कुर्यात् । तस्य वध आवश्यक इति । अतो भीमो जरासन्धं गदयाऽक्षिणोदमारयच्च । पश्चाद्युधिष्ठिर ऋषिभिर्बन्धुभी राजभिश्च समेतो यज्ञमतनोत् । तदा श्रीकृष्णस्य पूजा शिशुपालस्य न सम्मता । स श्रीकृष्णं युद्धायाह्वयत । श्रीकृष्णस्तं चक्रेणाक्षणोत्तस्य च वधमकरोत् । एवं राजसूययज्ञो निर्विघ्नं समाप्तः ।

वरील उताऱ्यातील अधोरेखित रूपें तन्, क्षण्, क्षिण्, मन्, व कृ या अष्टम गणाच्या धातूंची आहेत. त्यांतील 'कृ' शिवाय इतर धातूंची रूपें पंचम गणाच्या 'चि' धातूच्या रूपासारखी दिसतात.

पृथक्करण

पित् प्रत्यययुक्त	अपित् प्रत्यययुक्त
अतनोत्-अ+तन्+उ (ओ)+त्	तनुष्व-तन्+उ+स्व (ष्व) १
तशीच अक्षणोत्-अक्षिणोत्	अमनुत-अ+मन्+उ+त
तनवानि-तन्+उ(ओ-अव्)+आनि	मनुषे-मन्+उ+से (षे) १
तनोषि-तन्+उ (ओ)+सि (षि)१	तनुयाम्-तन्+उ+याम्

यावरून असें दिसून येईल की अष्टमगणाच्या धातूंना 'उ' [illegible] विकरण प्रत्यय जोडलेलें आहे, व त्यांचीं तनु, मनु, क्षणु व क्षिणु अशीं अंगें झालीं आहेत. हीं अंगें पंचमगणाच्या स्वरान्त धातूंच्या अंगाप्रमाणें असल्यामुळें त्यांचीं रूपें 'चि' धातूच्या रूपाप्रमाणेंच होतात.

वर्त. तन् (८ उ. प.)

परस्मैपद			आत्मनेपद		
तनोमि	तनुव -न्व	तनुम -न्म.	तन्वे	तनुवहे-न्वहे	तनुमहे-न्महे
तनोषि	तनुथः	तनुथ	तनुषे	तन्वाथे	तनुध्वे
तनोति	तनुतः	तन्वन्ति	तनुते	तन्वाते	तन्वते

प्र. भूतकाळ

अतनवम्	अतनुव-न्व	अतनुम-न्म	अतन्वि	अतनुवहि-न्वहि	अतनुमहि-न्महि
अतनोः	अतनुतम्	अतनुत	अतनुथाः	अतन्वाथाम्	अतनुध्वम्
अतनोत्	अतनुताम्	अतन्वन्	अतनुत	अतन्वाताम्	अतन्वत

आज्ञार्थ

तनवानि	तनवाव	तनवाम	तनवै	तनवावहै	तनवामहै
तनु	तनुतम्	तनुत	तनुष्व	तन्वाथाम्	तनुध्वम्
तनोतु	तनुताम्	तन्वन्तु	तनुताम्	तन्वाताम्	तन्वताम्

विध्यर्थ

तनुयाम् तनुयाव तनुयाम इ. । तन्वीय तन्वीवहि तन्वीमहि इ.

कृ (८ उ. प.) परस्मैपदी रूपें प्रथम पुस्तकांत दिलेलीं आहेत.

आत्मनेपदी

वर्तमानकाळ			प्र.भूतकाळ		
कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि
कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे	अकुरुथाः	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
आज्ञार्थ			विध्यर्थ		
करवै	करवावहै	करवामहै	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि इ.
कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्			
कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्			

वरील रूपावरून असें दिसून येईल कीं, 'कृ' चें अजादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'करो–करव्' असें रूप होतें, व हलादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'करो' असें होतें. 'व्–म्' नें आरंभ झालेल्या अपित् प्रत्ययापूर्वी 'कुर्' असें होतें, इतर हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'कुरु' असें होतें व अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'कुर्व्' असें होतें.

५-८ गणाच्या धातूंचीं वर्त. धातु. विशेषणें

(आ) यत्नं कुर्वाणो नरः सम्पदं लभते। यज्ञांस्तन्वानान्देवानपीडयन् राक्षसाः। पुष्पाण्यवचिन्वाना दासी राज्ञ्याऽऽहूता। राज्यं वितन्वता नृपेण शत्रवो निर्जिताः। राज्यं कुर्वति यमे प्रजास्वकालमृत्युर्नाभवत्। विजयं साध्नुवन्तं वीरं जनाः सहर्षमभ्यनन्दन्।

वरील वाक्यांत कुर्वाणः, तन्वानान्, अवचिन्वाना, वितन्वता, कुर्वति व साध्नुवन्तम् ही कृ, तन्, चि व साध् या धातूंची वर्त. धातु. विशेषणें योजलेली आहेत.

कुर्वाण – कुर्वते – अते + आन। चिन्वान – चिन्वते – अते + आन।
कुर्वत् – कुर्वन्ति – अन्ति + अत्। साध्नुवत् – साध्नुवन्ति – अन्ति + अत्।
तन्वान – तन्वते – अते + आन। तन्वत् – तन्वन्ति – अन्ति + अत्।

वरील रूपकरणावरून असें दिसून येईल की ५-८ गणाच्या धातूंची वर्त. धातु. विशेषणें करण्याची रीति १-४-६-१० गणाच्या धातूंच्या रूपांप्रमाणेंच आहे. मात्र आत्मनेपदी धातूंना 'मान' बद्दल 'आन' हा प्रत्यय जोडावा लागतो.

कुर्वत् – पुं.– कुर्वन् कुर्वन्तौ कुर्वन्तः इ., न. कुर्वत् कुर्वती कुर्वन्ति इ., स्त्री. कुर्वती कुर्वत्यौ कुर्वत्यः इ.

परस्मैपदी रूपें 'गच्छत्' प्रमाणें पुंलिंगामध्यें, 'जगत्' प्रमाणें नपुंसकलिंगामध्यें व नपुं. प्रथमा द्विवचनी रूप मूळ शब्द समजून 'नदी' प्रमाणें स्त्रीलिंगामध्यें केलीं जातात.

आत्मनेपदी रूपें अकारान्त विशेषणाप्रमाणें पुं. मध्यें व न. मध्यें अनुक्रमें 'देव व वन' प्रमाणें व 'आ' जोडून स्त्री. मध्यें 'माला' प्रमाणें केलीं जातात.

टीप – वर्त. धातु. विशेषणाच्या उपयोगाकरितां सं.-भाषाप्रदीप-पुस्तक १ पाठ २४ आणि सं.-वाक्यरचना पाठ २६ पहा.

टीप – दिलेल्या गणान्तर्गत आत्मनेपदी धातूंचीं वर्त. धातु. विशेषणें 'आन' हा प्रत्यय जोडून केलीं जातात.

अष्टमगणाचे धातु

कृ (उ. प.)–करणें, तयार करणें
अङ्गी-उरी-स्वी–स्वीकारणें
अधि–अधिकार देणें
*अनु (प. प.)–अनुकरण करणें
अलम्–सुशोभित करणें
आविस्-प्रादुस्–उघड करणें
†उप–उपकार करणें
तिरस्-धिक्–तिरस्कार करणें
नमस्–नमस्कार करणें
प्रति–प्रतिकार करणें, भरपाई करणें
वि + प्र–त्रास देणें
सम् (संस्करोति)–संस्कार करणें, शुद्ध करणें
क्षण्-क्षिण् (उ. प.)–इजा करणें, मारणें
तन् (उ. प.)–पसरणें, तयार करणें, आचरणें
आ-प्र-वि- „
मन् (आ. प.)–जाणणें, विचार करणें
‡वन् (आ. प.)–याचना करणें, मागणें

नवीन शब्द

आपराह्णिक (वि.)–दुपार नंतरचें	जरासन्धः–चेदि व मगध देशाचा राजा, कृष्णाचा शत्रु	पूर्वाह्णः–दिवसाचा पहिला भाग
क्रतुः (पुं.)–यज्ञ	दुरुक्तम्–अपशब्द	मञ्जु (वि.)–गोड
खाण्डववनम्–इन्द्राचें आवडतें वन	पात्रम्–योग्य मनुष्य	राजसूयः–यज्ञाचें नांव

---

* अनु+कृ याचा उपयोग ज्याचें अनुकरण करावयाचें त्याची षष्ठी किंवा द्वितीया योजून करतात.

† उप+कृ याचा उपयोग ज्यावर उपकार करावयाचा त्याची षष्ठी योजून करतात.

‡ हा धातु 'याच्' प्रमाणें द्विकर्मक आहे.

प्रश्न

१ कंसातील धातूंची योग्य तीं रूपें योजून पुढील वाक्यें पुरीं कराः—

१ वसिष्ठेन आदिष्टः दशरथः पुत्रप्राप्तये यज्ञम् (तन्) ।

२ पात्रेभ्यः दानं नरस्य कीर्तिं (वि + तन्) ।

३ जयद्रथः पादप्रहारेण अभिमन्युम् (क्षिण्) ।

४ नरः मित्राणां हृदयानि दुरुक्तैः न (क्षण्—विध्यर्थ) ।

५ वर्षासु चातकः श्यामान् मेघान् जलं (याच्) ।

६ दरिद्रः नरः भिक्षा (याच्) गृहात् गृहं भ्रमति ।

७ कार्यस्य आरम्भं (कृ) नरेण परिणामः विचारणीयः ।

८ जाबालेः आश्रमे मुनयः पुण्याः कथाः (श्रु) न्यषीदन् ।

९ व्याधः खगानां ग्रहणाय भूमौ जालं (वि + तन्) ।

१० श्वः कार्यम् अद्य (कृ—विध्यर्थ) पूर्वाह्णे च आपराह्णिकम् ।

२ पुढील धातूंची वर्त. धातु. विशेषणें तयार करून त्यांची योग्य रूपें पुढील वाक्यांत योजाः—

उप + कृ, कृ, सम् + चि, आविस् + कृ, वि + स्तृ.

१ मधु ——— मधुकराः मधु गुञ्जन्ति ।

२ अन्यस्य दोषान् एव ——— नरस्य लघुत्वं दृश्यते ।

३ शास्त्रार्थं सम्यक् ——— आचार्यान् सम्मानयन्ति छात्राः ।

४ पापं ——— नराणां चित्तं शङ्कितं वर्तते ।

५ दीनानाम् ——— जनैः पुण्यं लभ्यते ।

३ 'कृ' धातूला निरनिराळे पांच उपसर्ग लावून वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ ४

स्वरान्त नामें (अनियमित).

(अ) यदा यदा भू राक्षसैः पीडिताऽभवत्तदा तदा सा गोरूपेण द्यां गत्वा श्रियो भर्तारं विष्णुं राक्षससंहारं प्रार्थयत । विष्णुरपि विविधै रूपैर्द्योरवातरद् भुवं दुष्टानां दण्डनाय । एवं रामरूपेण स रावणस्यान्येषां च राक्षसानां संहाराय भुवि रघुकुले जातः । राज्यश्रिया भुवो भर्ता रामो गर्वितो नाभवत् । स प्रजानां हितायैव प्रावर्तत । प्रजाभिरनुभूतं सुखं दिव्यपि दुर्लभम् ।

वरील उताऱ्यात श्री, भू , गो व द्यो या नामांची निरनिराळी रूपें योजलेली आहेत. हे शब्द चालवितांना व्यंजनान्त नामांना लागणारे प्रत्ययच बहुधा योजले जातात. परंतु यांची कांही रूपें अनियमित आहेत. म्हणून त्यांची सर्व रूपें खालीं दिलीं आहेत.

टीपः—प्रत्ययः—स् औ अस् प्र., अम् औ अस् द्वि., आ भ्याम् भिस् तृ., ए भ्याम् भ्यस् च., अस् भ्याम् भ्यस् पं., अस् ओस् आम् ष., इ ओस् सु स.,—औ अस् स.

श्री (स्त्री.)-लक्ष्मी, सम्पत्ति, सौन्दर्य   भू (स्त्री.)-पृथ्वी.

श्रीः	श्रियौ	श्रियः	प्र. सं.	भूः	भुवौ	भुवः
श्रियम्	,,	,,	द्वि.	भुवम्	,,	,,
श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः	तृ.	भुवा	भूभ्याम्	भूभिः
श्रिये-श्रियै	,,	श्रीभ्यः	च.	भुवे-वै	,,	भूभ्यः
श्रियः-श्रियाः	,,	,,	पं.	भुवः-वाः	,,	,,
,, ,,	श्रियोः	श्रियाम्-श्रीणाम्	ष.	,, ,,	भुवोः	भुवाम्-भूनाम्
श्रियि-याम्	,,	श्रीषु	स.	भुवि-वाम्	,,	भूषु

धी—बुद्धि, ह्री—लाज, भी—भीति हे 'श्री'प्रमाणें व भ्रू (भुवई) हा 'भू' प्रमाणें चालवावा.

द्यो (स्त्री.)–आकाश, स्वर्ग | द्दिव् (स्त्री.)–आकाश, स्वर्ग

द्यौ	द्यावौ	द्याव	प्र. सं.	द्यौः	दिवौ	दिवः
द्याम्	,,	द्या	द्वि.	दिवम्	,,	,,
द्यवा	द्योभ्याम्	द्योभि	तृ.	दिवा	द्युभ्याम्	द्युभि
द्यवे	,,	द्योभ्य	च.	दिवे	,,	द्युभ्य
द्यो	,,	,,	पं.	दिव	,,	,,
,,	द्यवो	द्यवाम्	ष.	,,	दिवो	दिवाम्
द्यवि	,,	द्योषु	स.	दिवि	,,	द्युषु

गो (पु)–बैल व (स्त्री.)–गाय, पृथ्वी, इन्द्रिय हा शब्द 'द्यो' प्रमाणें चालवावा.

(आ) भुवः <u>पत्युः</u> श्रीरामस्य भार्या सीता <u>स्त्रीषु</u> रत्नमासीत् । सा लङ्कायाः <u>पत्या</u> रावणेनापहृता । अतो रामेणात्मनः <u>स्त्रिया</u> अन्वेषणाय सुग्रीवेण सह सख्यं कृतम् । रामस्य सखा सुग्रीव स्तस्य साहाय्यमकरोत् । रावणं हत्वा सीतां च गृहीत्वा रामः पुष्पकविमानेन सर्वैः सखिभिर्गन्धर्वैश्च सहायोध्या निवृत्तः । पश्चाद् भुवः <u>पतिः</u> श्रीरामो नयेन राज्यं कृत्वा <u>स्त्रीणा</u> श्रेष्ठया सीतया सह सुखमन्वभवत् ।

वरील उताऱ्यांत पति, सखि व स्त्री या नामांची रूपें आलेली आहेत. त्यांची रूपें पुढीलप्रमाणें होतात

पतिः (पु)–नवरा, स्वामी | **स्त्री** (स्त्री.)

पतिः	पती	पतय	प्र.	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रिय
पतिम्	,,	पतीन्	द्वि.	स्त्रियम्–स्त्रीम्	,,	स्त्रिय –स्त्री
पत्या	पतिभ्याम्	पतिभि	तृ	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
पत्ये	,,	पतिभ्यः	च.	स्त्रियै	,,	स्त्रीभ्य
पत्यु	,,	,,	पं.	स्त्रियाः	,,	,,
,,	पत्यो	पतीनाम्	ष.	,,	स्त्रियो	स्त्रीणाम्
पत्यौ	,,	पतिषु	स.	स्त्रियाम्	,,	स्त्रीषु
पते	पती	पतय	सं.	स्त्रि	स्त्रियौ	स्त्रिय

सखि (पुं.)–मित्र या शब्दाचीं प्रथमा, द्वितीया व संबोधन यांचीं रूपें सखा सखायौ सखाय प्र. । सखायम् सखायौ सखीन् द्वि । सखे सखायौ सखाय: सं. । अशीं होतात व इतर विभक्तींचीं 'पति' प्रमाणें होतात.

सखी (स्त्री)–मैत्रिण हा शब्द 'नदी' प्रमाणें चालवावा.

टीप —'पति' शब्द समासांत शेवटीं आला तर तो 'कवि' प्रमाणें चालवावा जसें भूपति, अधिपति. सीता लक्ष्मणपतिना रावणेनापहृता ।

(ङ) जरया जरसा वाऽऽक्रान्तस्य नरस्याक्षिणी मन्दे भवतः ।
केचिज्जरा एकेनैवाक्ष्णा द्रष्टुं समर्थाः सन्ति ।
जरायां–जरसि वा नराणां गात्राणि विकलानि भवन्ति ।
अक्ष्णोस्तेजसा नरस्य चातुर्यं ज्ञायते ।

वरील वाक्यात जरा व अक्षि या शब्दाचीं रूपें आलीं आहेत.

जरा (स्त्री)–म्हातारपण, वार्धक्य

जरा	जरे-जरसौ	जरा -जरस	प्र.	जराया -जरस	जराभ्याम्	जराभ्य	पं.
जराम्-जरसम्	,,	,,	द्वि.	,,	जरयो -जरसो	जराणाम् जरसाम्	ष
जरया-जरसा	जराभ्याम्	जराभि	तृ.	जरायाम्-जरसि	,,	जरासु	स.
जरायै-जरसे	,,	जराभ्य	च.	जरे	जरे-जरसौ	जरा -जरस	सं.

'जरा' शब्द 'माला' प्रमाणें चालवतात, मात्र स्वरारंभी प्रत्ययापूर्वी 'जरस्' असा समजून 'चन्द्रमस्' प्रमाणें रूपें केलीं जातात.

'निर्जरः (पु)–देव' हा शब्द सुद्धां 'देव' प्रमाणें चालवून शिवाय स्वरारंभी प्रत्ययापूर्वी 'निर्जरस्' समजून रूपें केलीं जातात. 'अजर (वि.)–म्हातारपण नसलेला' शब्दहि वरीलप्रमाणें विकल्पानें रूपें करून चालवतात.

आक्षि (न.)—डोळा

अक्षि	अक्षिणी	अक्षीणि	प्र.	अक्ष्ण		अक्षिभ्याम्	अक्षिभ्य	पं.
,,	,,	,,	द्वि.	,,		अक्ष्णो	अक्ष्णाम्	ष.
अक्ष्णा	अक्षिभ्याम्	अक्षिभि	तृ.	अक्ष्णि–अक्षणि		,,	अक्षिषु	स.
अक्ष्णे	,,	अक्षिभ्य	च.	अक्षे–अक्षि		अक्षिणी	अक्षीणि	सं.

दधि (न.)–दही, अस्थि (न.)–हाड, सक्थि (न.)–मांडी हे शब्द अक्षि प्रमाणें चालवतात.

नवीन शब्द

अन्तरालम्-पृथ्वी व स्वर्ग यामधील जागा
अवनत (अव+नम् चें कर्मणि भू. धा. वि.)-वाकलेला
अवस्थानम्-राहणें
उद्भूत (उद्+भू चें कर्म. भू. धा. वि.)-उत्पन्न झालेला
किमुत (अव्यय)-किती ज्यास्त-कमी
तृणबिन्दुः (पुं.)-ऋषीचें नाव
त्रिशङ्कुः (पुं.)-सूर्यवंशातील राजा
नयः-नीति
फलोदयः-फलाचा लाभ
ययातिः-चन्द्रवंशातील राजा
वि+सृज् (६ प. प.)-सोडणें, पाठविणें
विसृष्ट (वि+सृज् चें क. भू. धा. वि.)-सोडलेला
वेणुः (पुं.)-पावा, बाम्बूची काटी
वैतरणी-पाताळातील नदीचें नाव
शक्रः-इन्द्रः
सहोदरः-सख्खा भाऊ

प्रश्न

१ गवाम्, अक्षीणि, सखिषु, भुवि व जरायाम् ही रूपें ओळखून त्याचा वाक्यांत उपयोग करा.

२ पुढील वाक्यांत कंसांतील शब्दांची योग्य रूपें योजाः—

१ वेणुं नादयन् कृष्णः (गो) सर्वदा परिवृतः अभवत् ।
२ ऋष्यशृङ्ग (दृश्) नाम्नः अपि अपरिचितः । किमुत दर्शनस्य ।
३ एकदा केचित् मूर्खपण्डितैः (अस्थि) समाय. दृष्टः ।
४ (दधि) युक्तम् अन्नं प्रवासकाले अतीव उपयुक्तं भवति ।
५ यथा पुत्रेण तथा (पति) वियोगं न सहन्ते (स्त्री) ।
६ नरस्य (भ्रू) भङ्ग. मनसः क्षोभं सूचयन्ति ।
७ पुरा ब्राह्मणाः (भू) सुरा इव मताः ।
८ त्रिशङ्कु (द्यो) न गतः किन्तु अन्तराले स्थित. ।
९ सदा (अजर) भवितव्यम् इति ययातेः इच्छा ।
१० क्षीरसागरात् उद्भूतया (श्री) सहोदरेभ्यः दुर्गुणाः शिक्षिता. ।

३ पुढील वाक्यातील जाड अक्षरातील शब्दांबद्दल या घड्यातील शब्द योजा —

१ कपिञ्जल अवदत् मित्र पुण्डरीक न एतद् युक्त ज्ञानिन तव ।
२ रावणेन देवाः अपि स्वप्रासादे दासत्व नीता ।
३ सूर्य सहस्रेण नयनैः पृथ्वीं प्रकाशयति ।
४ तृणबिन्दो भयेन शक्र हरिणीं नाम सुराङ्गना तस्य तपस भङ्गाय व्यसृजत् ।
५ यथा नारीणां तथा वाचा साधुत्वे दुर्जन जन ।
६ बुद्धेः प्रकर्ष महते फलोदयाय कल्पते ।
७ अर्जुन रणाङ्गणे मित्राणि बान्धवान्गुरून् च युद्धाय उद्यतान् अपश्यत् ।
८ जना धेनूनां प्रदान कुर्वन्ति वैतरण्या पार गन्तुम् ।
९ साहस विना सम्पदः लाभ अशक्य इति केचित् मन्यन्ते ।
१० लज्जया आक्रान्तस्य नरस्य मुखम् अवनत भवति ।

पाठ ५

नवम गण.

(अ) आसीत्कस्यापि वणिजोऽश्वविपणिर्हयग्रामे। सोऽश्वान् क्रीणाति कुटुम्बं चापुष्णात् । बहवो जना अश्वानक्रीणंस्तस्माद्विपणिकात् । एकदा स सुलक्षणाढ्यं हयं विक्रयार्थमापणं नीत्वा तं स्तम्भेऽबध्नात् । तदैव प्रातस्तत्र कोऽपि राजकुमारः। सोऽश्वानां लक्षणानि सम्यगजानात् । अश्वस्य रूपेणाकृष्टः स तमवदत् । भो वणिक् क्रीणामि हयमिममहम् । किमस्य मूल्यमिति । तदा स वणिगवदत् । परीक्ष्यैव क्रीणातु भवानिति । तदा स राजपुत्रो जानाम्यहमश्वपरीक्षां रश्मीन्ददं

गृह्णामि पश्चात्तमारोहामीत्युक्त्वा रश्मीनगृह्णादारोहच्च । एतद् दृष्ट्वा सोऽश्वविक्रय्यमन्यत । अयं सम्यग्जानात्यश्वपरीक्षाम् । विक्रीणीयेमं सुवर्णशतेनेति । अत्रान्तरे राजपुत्रोऽपृच्छत् कियता *मूल्येन विक्रीणीषे त्वमिमं हयम् । बहु रोचतेऽयं मह्यमिति । तदा स वणिगवदत्सुवर्णशतेनेति । स राजपुत्रो मूल्यं दत्त्वा हयमक्रीणात्प्रासादं च न्यवर्तत ।

वरील उताऱ्यातील अधोरेखित क्रियापदाचें पुढीलप्रमाणें पृथक्करण करता येईल.

'पित्' प्रत्यययुक्त	'अपित्' प्रत्यययुक्त
अपुष्णात् – अ + पुष् + ना (णा) + त्	विक्रीणीषे – वि + क्री + ना (नी–णी) + षे
क्रीणामि – क्री + ना (णा) + मि	विक्रीणीय – वि + क्री + ना (न्–ण्) + ईय
अबध्नात् – अ + बन्ध् (बध्) + ना + त्	व्यक्रीणीत – वि + अ + क्री + ना (नी –णी) + त
क्रीणातु – क्री + ना (णा) + तु	अक्रीणन् – अ + क्री + ना (न्–ण्) + अन्

यावरून असें दिसून येईल की 'ना' हें नवम गणाचें विकरण आहे. पित् प्रत्ययांपूर्वी 'ना' च राहिला आहे. हलादि अपित् प्रत्ययांपूर्वी 'ना' चें 'नी' असें रूपांतर झालें आहे व अजादि अपित् प्रत्ययांपूर्वी 'ना' चें 'न्' असें रूपांतर झालें आहे. जरूर तेथे 'न्' चा 'ण्' केलेला आहे.

क्री (उ. प.) वर्तमानकाळ

परस्मैपद			आत्मनेपद		
क्रीणामि	क्रीणीवः	क्रीणीमः	क्रीणे	क्रीणीवहे	क्रीणीमहे
क्रीणासि	क्रीणीथः	क्रीणीथ	क्रीणीषे	क्रीणाथे	क्रीणीध्वे
क्रीणाति	क्रीणीतः	क्रीणन्ति	क्रीणीते	क्रीणाते	क्रीणते

* 'वि + क्री' हा धातु आत्मनेपदी आहे. [illegible] अथवा [illegible] व्यापाराचे जे [illegible] शब्द [illegible].

प्र. भूतकाळ

परस्मैपद			आत्मनेपद		
अक्रीणाम्	अक्रीणीव	अक्रीणीम	अक्रीणि	अक्रीणीवहि	अक्रीणीमहि
अक्रीणाः	अक्रीणीतम्	अक्रीणीत	अक्रीणीथाः	अक्रीणाथाम्	अक्रीणीध्वम्
अक्रीणात्	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्	अक्रीणीत	अक्रीणाताम्	अक्रीणत

आज्ञार्थ

क्रीणानि	क्रीणाव	क्रीणाम	क्रीणै	क्रीणावहै	क्रीणामहै
क्रीणीहि	क्रीणीतम्	क्रीणीत	क्रीणीष्व	क्रीणाथाम्	क्रीणीध्वम्
क्रीणातु	क्रीणीताम्	क्रीणन्तु	क्रीणीताम्	क्रीणाताम्	क्रीणताम्

विध्यर्थ

क्रीणीयाम्	क्रीणीयाव इ.	क्रीणीय	क्रीणीवहि इ.

वरील रूपांकरिता 'क्री' धातूचीं पुढीलप्रमाणें अंगें होतात. **पित्** प्रत्यया-पूर्वी-**क्रीणा, हलादि अपित्** प्रत्ययापूर्वी-**क्रीणी** व **अजादि अपित्** प्रत्ययापूर्वी-**क्रीण्**. यावरून कोणत्याहि नवम गणाच्या धातूचीं वरीलप्रमाणें तीन अंगें बनवलीं म्हणजे रूपें करता येतील.

ज्ञा (जा)—जाना–जानी–जान्। **पुष्**—पुष्णा–पुष्णी–पुष्ण्।
ग्रह् (गृह्)—गृह्णा–गृह्णी–गृह्ण्। **बन्ध्** (बध्)—बध्ना–बध्नी–बध्न्।

नवम गणाच्या धातूंचे तीन प्रकार होतात —

१ फरक न होणारे.—

अश् (प. प.)–खाणें; प्र+अश्–पिणें
क्री (उ. प.)–विकत घेणें
परि+क्री (आ. प.)–वेतन देऊन घेणें, फेडणें
वि+क्री (आ. प.)–विकणें
निस्+क्री (निष्क्री –उ. प.)–पैसे देऊन सोडवणें
क्षुभ् (प. प.)–प्रक्षुब्ध होणें, चवताळणें
पुष् (प. प.)–पोसणें
प्री (उ. प.)–संतुष्ट करणें
मुष् (प. प.)–चोरणें
मृद् (प. प.)–चेंगरणें, चुराडा करणें

टीपः—क्षुभ् याचीं अंगें क्षुभ्ना–क्षुभ्नी–क्षुभ्न् अशींच होतात. 'न्'चा 'ण्' होत नाहीं.

२ अन्त्य दीर्घ स्वर ह्रस्व होणारे.—

कॄ (उ. प.)-ठार मारणें, इजा करणें
जॄ (प. प.)-वृद्ध होणें, क्षय होणें
दॄ (वि. प. प.)-फाडणें, फोडणें
धू (उ. प.)-हालणें, हालवणें
पू (उ. प.)-पवित्र करणें
पॄ (प. प.)-भरणें, रक्षण करणें
ली (प. प.)-वितळणें, चिकटणें

प्र+ली-एकरूप होणें
वि+ली-वितळणें
लू (उ. प.)-तोडणें, खुडणें
वि, प्र+लू- ,, ,,
वॄ (उ. प.)-निवडणें
शॄ (वि-प. प.)-तुकडे करणें, उभें फाडणें
स्तॄ (उ. प.)-आच्छादणें, पसरणें

३ अनियमित फरक होणारे:—

ग्रन्थ् (ग्रथ्-प. प.)-जोडणें, ओवणें
ग्रह् (गृह्-उ. प.)-घेणें, पकडणें
अनु-अनुग्रह करणें
उद्-उचलणें
नि-नियमन करणें
प्रति-स्वीकारणें, घेणें
वि-भांडणें
सम्-जमविणें
मन्थ् (मथ्-प. प.)-घुसळणें
ज्ञा (जा-उ. प.)-जाणणें

अनु-परवानगी देणें
अभि, प्रत्यभि-ओळखणें, आणणें
अव-अपमान करणें
*प्रति-प्रतिज्ञा करणें, कबूल करणें
बन्ध् (बध्-प. प.)-बांधणें
अनु-आग्रह धरणें, अनुसरणें
निर्-आग्रह धरणें
नि-पद्य बांधणें, रचणें
स्तम्भ् (स्तभ्-प. प.)-आधार देणें, अडविणें, गर्विष्ठ होणें

टीपः—आज्ञार्थी द्वितीयपुरुषी एकवचनी प्रत्यय परस्मैपदी व्यंजनान्त धातूंना 'आन' असा लागतो व तो लागताना 'ना' हें विकरण जोडीत नाहीत. मात्र जरूर तेथें 'न्' चा 'ण्' करावा.

अश्-अशान, क्लिश्-क्लिशान, ग्रन्थ्-ग्रथान, बन्ध्-बधान, मन्थ्-मथान, मुष्-मुषाण, पुष्-पुषाण, स्तम्भ्-स्तभान, मृद्-मृदान.

---

* 'प्रति+ज्ञा' या धातूचा उपयोग ज्याच्या जवळ प्रतिज्ञा करावयाची त्याची चतुर्थी योजून करतात.

(आ) ईशतत्त्वं जानन्तः-जानानाः ये नराः संसारभावेभ्यः विरक्ताः भवन्ति ।

स्वप्रभया राज्ञां मनांसि चक्षूंषि च मुष्णती दमयन्ती रङ्गं प्रविष्टा ।
क्षीरसागरं मथ्नद्भिः सुरासुरैः चतुर्दश रत्नानि लब्धानि ।
पाप्मनः पुनाना भागीरथी भक्तैः स्तूयते ।

वरील वाक्यात अधोरेखित शब्द वर्त. काल. धातु. विशेषणें आहेत. जानन्तः, मुष्णती व मथ्नद्भिः हीं परस्मैपदी आणि जानानाः व पुनाना हीं आत्मनेपदी धातूंचीं आहेत. तीं बनविण्याची व चालविण्याची त-हा पंचम किंवा अष्टम गणाच्या वर्त. धातु. विशेषणासारखीच आहे.

ज्ञा – जानन्ति – अन्ति + अत् – जानत् पुं. प्र. ब. व.–जानन्तः
मन्थ् – मथ्नन्ति – अन्ति + अत् – मथ्नत् पुं. तृ. ब. व.–मथ्नद्भिः
मुष् – मुष्णन्ति – अन्ति + अत् – मुष्णत् स्त्री. प्र. ए. व.–मुष्णती
ज्ञा – जानते – अते + आन – जानान पुं. प्र. ब. व.–जानानाः
पू – पुनते – अते + आन – पुनान स्त्री. प्र. ए. व.–पुनाना

नवीन शब्द

अङ्गुलीयकम्–आंगठी	दधि (न.)–दहीं	रङ्गः–सभामण्डप
अध्वगः–प्रवासी, वाटसरू	धीवरः–कोळी	रन्ध्रम्–कमीपणा, दोष
अश्वविपणिः (पु.)–घोडे विकण्याचें दुकान	नवनीतम्–लोणी	रश्मिः (पुं.)–लगाम
आढ्य (वि.)–संपन्न, युक्त	निष्कः–ष्कम्–सोन्याचें नाणें	वणिज् (पुं.)–वाणी
आपणः–णम्–बाजार, दुकान	परोक्षम् (अ.)–दृष्टीआड	विपणिकः–दुकानदार
केसरः–आयाळ	पाप्मन् (पु.) पापी मनुष्य	विमृश्यकारिन् (वि.)–विचार करून वागणारा
	प्रभञ्जनः – सोसाट्याचा वारा	स्तम्भः–खांब

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांतील शब्दांचीं योग्य तीं रूपें योजा —

१ (अनु+ज्ञा) मा तात गमनाय इति चन्द्रापीड पितर (प्र+अर्थ्)।
२ धीवरेण आनीतम् अङ्गुलीयक दुष्यन्त (अभि+ज्ञा) शकुन्तलाया *च
३ दधि (मन्थ्) गोपीना परोक्षं नवनीत (मुष्) कृष्ण । [अस्मरत्।
४ कालिदास शकुन्तलाम् उद्दिश्य नाटक (नि+बन्ध्)।
५ शत्रो रन्ध्राणि (ज्ञा) नृपेण विजय लब्ध ।
६ ग्रीष्मकाले सूर्यातपेन तप्त हिम (वि+ली)।
७ प्रभञ्जन गुल्मान् वृक्षान् अपि (धू) उन्मूलयति च।
८ विष्णो नामस्मरण पापिन (तॄ) (पू)।
९ अरण्ये व्याघ्रा मार्गेण गच्छत अध्वगान् (वि+द्रु)।
१० (मृ) हि विस्मयकारिणि गुणलुब्धा स्वयमेव सम्पद ।

२ पुढील रूपें ओळखून त्यांचें पृथक्करण करा व तीं वाक्यांत योजा —
व्यक्रीणत । दधान । अप्रीणन् । आध्यात् । निगृह्णन्तु । पुनीत ।

३ पुढील वाक्यांत कंसांतील धातूला योग्य ते उपसर्ग जोडून त्यांचीं रूपें योजा —

१ राक्षसा परस्पर —— (प्रह्)। २ स्वामी निष्कदशकेन भृत्य —— (क्री)।
३ बाल अनुज्ञा लब्धु मातरम् —— (प्रच्छ्)। ४ पुन पित्रा कृतम् ऋण —— (श्री)।
५ मूषक सिंहस्य केसर —— (छ)। ६ साधव दीनान् —— (ग्रह्)।

४ पुढील वाक्यांतील ल्यबन्त अव्ययांबद्दल क्रियापदांचीं रूपें योजा —

वृद्धस्य दारा आन्द्य पाठिक गृह गच्छतु । मालाकार माला ग्रथित्वा स्वामिने अयच्छत् । जना घोष निरुध्य स्वास्थ्य लभेरन् । चोरा शद्गान् पूर्वा युद्धमारभन्ताम् । व्याध तण्डुलानाम् उपरि जाल विस्तीर्य दूरे एव स्थित ।

* 'स्मृ-(ओळखणें) आठवण होणें' या अर्थी कर्माची आठवण व्हावयाची त्या कर्माच्या ठिकाणी षष्ठी योजतात

पाठ ६

व्यंजनान्त शब्द (अनियमित).

(अ) १ पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत्कोपः ।
२ सहते क्लेशबाहुल्यं सर्वदा धैर्यवान्पुमान् ।
३ सन्तार्यते सुखेनैव धीरैः पुम्भिर्भवोदधिः ।
४ धर्म्यं पन्थानमुत्सृज्य नरो भवति दुःखभाक् ।
५ आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।
६ न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।
७ सम्पूज्यते जनैः श्वाऽपि धनिकस्य गृहे स्थितः ।
८ मकरः प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ।
९ व्याधो विध्यति बाणेन श्वभिः परिवृतं मृगम् ।

वरील वाक्यांत पुंस्, पथिन् व श्वन् या शब्दांची निरनिराळी रूपें आलीं आहेत. त्यांचीं सर्व रूपें पुढें दिलीं आहेत.

पुंस् (पुं.)—पुरुष

पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः	प्र.	पुंसः	पुम्भ्याम्	पुम्भ्यः	पं.
पुमांसम्	,,	पुंसः	द्वि.	,,	पुंसोः	पुंसाम्	ष.
पुंसा	पुम्भ्याम्	पुम्भिः	तृ.	पुंसि	,,	पुंसु	स.
पुंसे	,,	पुम्भ्यः	च.	पुमन्	पुमांसौ	पुमांसः	सं.

वरील रूपांवरून व्यंजनान्त नामाच्या रूपांचे तीन विभाग करतां येतात. १ प्रथमा, सम्बोधन व द्वितीया ए. व. आणि द्वि व., २ द्वि बहुवचनापासून पुढील स्वरारंभी प्रत्यय, ३ व्यंजनारंभी प्रत्यय. म्हणून कोणत्याहि शब्दाचीं प्रथमेचीं सर्व रूपें, द्वितीया व संबोधन एकवचन, द्वितीयेचें बहुवचन, तृतीयेचें द्विवचन व सप्तमी बहुवचन एवढीं रूपें दिलीं म्हणजे इतर रूपें सहज तयार करतां येतील.

पथिन् (पु.)—मार्ग

पन्था	पन्थानौ	पन्थान	प्र. सं.	पथ	पथिभ्याम्	पथिभ्य	पं.
पन्थानम्	,,	पथ	द्वि.	पथ	पथो	पथाम्	ष.
पथा	पथिभ्याम्	पथिभि	तृ.	पथि	पथो	पथिषु	स.
पथे	,,	पथिभ्य	च.				

'पथिन्' प्रमाणें मथिन् (पु)—'घुसळण्याची रवी' हा शब्द चालवावा. ऋभुक्षिन् (पु)—इन्द्र हा शब्दहि 'पथिन्' प्रमाणें चालवावा. मात्र प्रथमा, संबोधन आणि द्वितीया एकवचन व द्विवचन यामध्यें अनुनासिक नसतें

ऋभुक्षा	ऋभुक्षाणौ	ऋभुक्षाण	प्र.
ऋभुक्षा	,,	,,	स
ऋभुक्षाणम्	ऋभुक्षाणौ	ऋभुक्ष	द्वि

श्वन् (पु)—कुत्रा

श्वा	श्वानौ	श्वान	प्र.	शुन	श्वभ्याम्	श्वभ्य	पं.
श्वानम्	,,	शुन	द्वि.	,,	शुनो	शुनाम्	ष.
शुना	श्वभ्याम्	श्वभि	तृ.	शुनि	शुनो	श्वसु	स.
शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्य	च.	श्वन्	श्वानौ	श्वान	सं.

'श्वन्' प्रमाणें युवन् (पु)—तरुण मनुष्य व मघवन् (पु)—इन्द्र हे शब्द चालवावे मात्र द्वितीयाबहुवचनापासून स्वरारंभी प्रत्ययापूर्वी यून् व मघोन् अशी रूपें होतात यून्+अस्–यून, मघोन्+अस्–मघोन

श्वन् चें स्त्रीलिंगी रूप शुनी, युवन् याचें यूनी व मघवन् याचें मघोनी अशी होऊन 'नदी'प्रमाणें चालविली जातात 'युवन्' याचीं युवतिः व युवती अशीहि होतात, परंतु युवतिः हें ज्यास्त प्रचारांत आहे

(आ) १ दुर्योधनेन सैन्यस्य कर्णो धुरि नियोजितः ।

२ न भवन्ति हि साधूनां कदाप्यचितया गिरः ।

३ देशान्तरं प्रतिष्ठेरञ्जुमेऽहनि सदा नरः ।

४ अहानि नव रामस्य क्रियते जननोत्सव. ।

५ रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः।

६ सृष्टिनिर्माणवेलायामप आद्यावसृजद्विधिः।

वरील वाक्यात धुर्, गिर्, अहन् व अप् या व्यंजनान्त शब्दांची रूपें योजलेली आहेत. त्यांची रूपें पुढीलप्रमाणें होतात.

धुर् (स्त्री.)—जूं, जोखड, जबाबदारी (समासांत)

धूः धुरौ धुरः प्र. सं. धुरे धूर्भ्याम् धूर्भ्यः च. धुरि धुरोः धूर्षु स.
धुरम् ,, ,, द्वि. धुरः ,, ,, पं.
धुरा धूर्भ्याम् धूर्भिः तृ. ,, धुरोः धुराम् ष.

गिर् (स्त्री.)—वाणी, शब्द व पुर् (स्त्री.)—शहर हे शब्द धुर् प्रमाणें चालवावे. प्र. ए. व.–गीः, पूः। तृ. द्वि. व.–गीर्भ्याम्, पूर्भ्याम्। स. ब. व.–गीर्षु, पूर्षु.

अहन् (न.)—दिवस

अहः अह्नी–अहनी अहानि प्र. द्वि. सं.
अह्ना अहोभ्याम् अहोभिः तृ. अह्नः अह्नोः अह्नाम् ष.
अह्ने ,, अहोभ्यः च. अह्नि–अहनि ,, अहःसु स.
अह्नः ,, ,, पं.

अप् (स्त्री.)—पाणी–बहुवचनात चालविला जातो.

आपः—प्र. सं., अपः–द्वि., अद्भिः–तृ., अद्भ्यः–च. पं., अपाम्–ष, अप्सु–स.

(इ) १ अष्टासु दिक्षु तिष्ठन्ति लोकपालाश्च वारणाः।

२ उदयेन रवेः प्रातः पूर्वा दिक् खलु शोभते।

३ श्वा यदि क्रियते राजा स किं नाश्नात्युपानहम्।

४ एतादृशः सुपुण्यस्य फलं भवति शाश्वतम्।

५ यादृशी (यादृशं) भावनां कुर्यात् सिद्धिर्भवति तादृशी।

६ स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।

७ आत्मश्रेयसि नित्यमेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्।

वरील वाक्यात दिश्, उपानह् व एतादृश्, यादृश् असे सर्वनामाना 'दृश्' प्रत्यय लागून झालेले शब्द आणि विद्वस् हे योजलेले आहेत. त्याची रूपें पुढें लिहिल्याप्रमाणें होतात

दिश् (स्त्री.)—दिशा

दिक्-ग्	दिशौ	दिश	प्र. सं.	दिश	दिग्भ्याम्	दिग्भ्य	पं.
दिशम्	,,	,,	द्वि.	,,	दिशो	दिशाम्	ष.
दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भि	तृ.	दिशि	,,	दिक्षु	स.
दिशे	,,	दिग्भ्य	च.				

'दिश्' प्रमाणें दृश् (स्त्री.)—दृष्टि, डोळा व एतादृश्, तादृश्, यादृश्, कीदृश्, ईदृश्, मादृश् व त्वादृश् वगैरे 'याच्यासारखा, त्याच्यासारखा' अशा अर्थाची विशेषणें पु व स्त्री. मध्यें चालवावी

हीं सार्वनामिक विशेषण नपु मध्यें 'तादृक्-ग् तादृशी तादृंशि' असीं प्र. द्वि. व स. यामध्यें चालतात व इतर विभक्तींत पुल्लिंगाप्रमाणें चालतात.

विद्वस् (पु)—पण्डित, विद्वान् मनुष्य

विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांस	प्र.	विदुष	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्य	पं.
विद्वांसम्	,,	विदुष	द्वि.	,,	विदुषो	विदुषाम्	ष.
विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भि	तृ.	विदुषि	,,	विद्वत्सु	स.
विदुषे	,,	विद्वद्भ्य	च.	विद्वन्	विद्वांसौ	विद्वांस	सं

स्त्रीलिंगामध्यें 'विद्वस्' या विशेषणाचें विदुषी असें रूप करून नंतर तें 'नदी' प्रमाणें चालवावें

नपु. मध्यें 'विद्वत् विदुषी विद्वांसि' प्र द्वि. व स इतर रूपें पु प्रमाणें.

नवीन शब्द

अवितथ (वि)—सत्य
असंयमः—ताबा नसणें
उद्+सृज् (६ प. प)—सोडणें
उपद्रवः—त्रास, पीडा
च्युतः (च्यु १ आ. प. कर्मणि भू धा. वि)—भ्रष्ट, पडलेला
तमस्विनी (वि.)—काळोखी
नक्रः—मगर, सुसर
परि+भू (१ प. प)—अपमान करणें
वारणः—हत्ती
विधिः (पु)—ब्रह्मदेव
सृज् (६ प प.)—उत्पन्न करणें

प्रश्न

१ पुढील रूपें ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा —

दिशाम्, पुम्भ्य, धुरि, शुनि, युवभि, अद्भ्य ।

२ पुढील वाक्यात दिलेल्या शब्दाचीं योग्य तीं रूपें योजा —

१ (पुम्) श्रेष्ठ अर्जुन कृष्णस्य (सखि) आसात् ।
२ राज्यस्य (धुर्) पुत्रे निक्षिप्य रघु अरण्य गत ।
३ परमात्मान (गिर्) वर्णयितु मनुजा न (शक्) ।
४ (श्वन्) चण्डाले च पण्डिता समदर्शिन सन्ति ।
५ मृगयाया (श्वन्) व्याधानां साहाय्य कुर्वन्ति ।
६ विचारवान् पाणिनि (श्वन्) (युवन्) (मघवन्) च एकसूत्रे (ग्रन्थ्) ।
७ अस्मिन् (जगत्) विश्वासार्हा (पुस्) विरला ।
८ (दुर्वासस्) हरिश्चन्द्रम् अवदत् (त्वादृश्) सत्त्वशील नृप पृथ्व्या भूषणम् इति ।
९ अभिमन्यो पराक्रम दृष्ट्वा वीरा अवदन् (एतादृश्) पौरुषम् अर्जुनस्य अपि अशक्यम् इति ।
१० (अप्) वर्षेण नद्य पूरिता भवन्ति ।

३ पुढील वाक्यातील जाड अक्षरांतील शब्दाबद्दल या धड्यातील शब्द योजा —

१ उद्योगिन **पुरुषं** लक्ष्मी आश्रयति । २ **सारमेयाणा** भयेन चौरा पलायन्ते । ३ इन्द्रस्य सभाया गन्धर्वा गायन्ति । ४ बहूनि **दिनानि** मित्र न दृष्टम् । ५ मोक्षस्य प्राप्ति विविधै **मार्गै** भवति । ६ तमस्विन्या रात्रौ **दृष्ट्या** न किमपि दृश्यते ।

पाठ ७

द्वितीय गण.

(आकारान्त, शी, इ, अधि+इ, जागृ, स्तु–नु, ब्रू–सू)

(अ) तुन्नोति स्म पुरा पौलंस्त्य इन्द्रादीन्सर्वान्देवान्। अतस्ते परस्परमब्रुवन्। यो विष्णुः सागरे शेते तमेव वयमधुना यामेति। एवं विचिन्त्योदन्वन्तमयुस्ते सर्वे। आदिपुरुषो विष्णुः शेषमध्यशेत* तदा। तेषामागमनेन प्रबुद्धो भूत्वा स शेषे न्यषीदत्। लक्ष्मीरपि स्वाङ्के विष्णुचरणौ गृहीत्वा पद्मे न्यषीदत् तत्रैव। अतो देवाः प्रबुद्धस्य विष्णोः समीपमयानर्थ्याभिश्च स्तुतिभिस्तमस्तुवन्। स्तुतिभिः प्रीतो विष्णुस्तानब्रवीत्। किमर्थं यूयं 'मा स्तुवीथ। ब्रूध्वं च आगमनप्रयोजनमिति। तदा ते प्रत्यब्रुवत। वयं रावणेनातीव पीडिताः। त्वदृते न कोऽप्यस्माकं त्राता। अतो वयं त्वां शरणमयामेति। एतच्छ्रुत्वा विष्णुस्तेभ्योऽभयं प्रत्यशृणोत्ते च सन्तुष्टा निरयान् स्वं स्वं स्थानम्।

वरील उताऱ्यातील अधोरेखित शब्द द्वितीय गणाची क्रियापदे आहेत.

अब्रुवन्–अ+ब्रू+अन्। अस्तुवन्–अ+स्तु+अन्। शेते–शी+ते।
आस्त–आ+आस्+त। ब्रूध्वम्–ब्रू+ध्वम्। याम–या+आम।

---

* 'अधि+शी, अधि+आस, अधि+स्था' याचा उपयोग स्थलवाचक शब्दाची द्वितीया योजून करितात.

† 'प्रति–आ+श्रु' याचा उपयोग ज्याला वचन द्यावयाचें त्याची चतुर्थी योजून करितात.

यावरून असें दिसून येईल कीं द्वितीय गणाच्या धातूंना प्रत्ययापूर्वी विकरण लागत नाही. वरील उताऱ्यात आलेल्या निरनिराळ्या क्रियापदांची रूपे पुढें दिली आहेत.

या (२ प. प.)–जाणें

वर्तमानकाळ			प्र. भूतकाळ		
यामि	याव	याम	अयाम्	अयाव	अयाम
यासि	याथ	याथ	अया	अयातम्	अयात
याति	यात	यान्ति	अयात्	अयाताम्	अयान्-अयुः

आज्ञार्थ—यानि याव याम । याहि यातम् यात । यातु याताम् यान्तु ।

विध्यर्थ—यायाम् यायाव यायाम इ.

वरील रूपें 'या' धातूला सन्धिनियमानुसार प्रत्यय जोडून केलेलीं आहेत. मात्र प्र. भूत. तृ. पु. ब. वचनात 'अन् व उस्' असे दोन प्रत्यय जोडून दोन रूपें होतात. 'उस्' पूर्वी मागील 'आ' चा लोप होतो. अ+या+उस्–अ+य्+उस्–अयु ।

द्वितीय गणाचे आकारान्त धातु 'या' प्रमाणें चालवावे. ते सर्व परस्मैपदी आहेत. ख्या–सांगणें, द्रा–कापणें, पा–रक्षण करणें, भा–प्रकाशणें, वाटणे, मा–मोजणें, रा–देणें, ला–घेणें, वितळणें, वा–वाहाणें, स्ना–स्नान करणें.

शी (आ. प.)–पडून असणें, निजणें

वर्तमानकाळ			प्र. भूतकाळ			आज्ञार्थ		
शये	शेवहे	शेमहे	अशयि	अशेवहि	अशेमहि	शयै	शयावहै	शयामहै
शेषे	शयाथे	शेध्वे	अशेथाः	अशयाथाम्	अशेध्वम्	शेष्व	शयाथाम्	शेध्वम्
शेते	शयाते	शेरते	अशेत	अशयाताम्	अशेरत	शेताम्	शयाताम्	शेरताम्

विध्यर्थ—शयीय शयीवहि शयीमहि इ.

शये–शीं+ए–शे+ए–शय्+ए । शेते–शी+ते–शे+ते ।

शयै–शीं+ऐ–शे+ऐ–शय्+ऐ । शेरते–शी+अते–शे+अते–शे+र्+अते ।

१ 'शी' याच्या अन्त्य स्वराला सर्व प्रत्ययांपूर्वी 'ए' झाला आहे.
२ स्वरारंभी प्रत्ययांपूर्वी 'शे'चा 'शय्' झाला आहे
३ विध्यर्थाशिवाय इतर कालांचे तृ. पु. ब. वचनी रूप 'शे' व प्रत्यय यामध्ये 'र्' योजून केलेलें आहे.

स्तु (२ उ प)—स्तुति करणें

वर्तमानकाळ—परस्मैपद

स्तौमि-स्तवीमि	स्तुवः-स्तुवीवः	स्तुमः-स्तुवीमः
स्तौषि-स्तवीषि	स्तुथः-स्तुवीथः	स्तुथ-स्तुवीथ
स्तौति-स्तवीति	स्तुतः-स्तुवीतः	स्तुवन्ति
आ. प. स्तुवे	स्तुवहे-स्तुवीवहे	स्तुमहे-स्तुवीमहे
स्तुषे-स्तुवीषे	स्तुवाथे	स्तुध्वे-स्तुवीध्वे
स्तुते-स्तुवीते	स्तुवाते	स्तुवते

प्रथमभूतकाळ—परस्मैपद

अस्तवम्	अस्तुव-अस्तुवीव	अस्तुम-अस्तुवीम
अस्तौः-अस्तवीः	अस्तुतम्-अस्तुवीतम्	अस्तुत-अस्तुवीत
अस्तौत्-अस्तवीत्	अस्तुताम्-अस्तुवीताम्	अस्तुवन्
आ. प.—अस्तुवि	अस्तुवहि-अस्तुवीवहि	अस्तुमहि-अस्तुवीमहि
अस्तुथाः-अस्तुवीथाः	अस्तुवाथाम्	अस्तुध्वम्-अस्तुवीध्वम्
अस्तुत-अस्तुवीत	अस्तुवाताम्	अस्तुवत

वरील रूपांवरून असे दिसून येईल की—

१ हलादि पित् प्रत्ययापूर्वी अंगाचें रूप—स्तौ (वृद्धि) किंवा स्तवी (गुण+ई)
२ अजादि ,, ,, ,, —स्तो-स्तव् (गुण)
३ हलादि अपित् ,, , —स्तु किंवा स्तुवी (उव्+ई)
४ अजादि ,, ,, ,, —स्तुव् (उव्)

आज्ञार्थ—प. प.—स्तवानि स्तवाव स्तवाम। स्तुहि-स्तुवीहि स्तुतम्-स्तुवीतम् स्तुत-स्तुवीत। स्तौतु-स्तवीतु स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवन्तु।

आ. प.—स्तवै स्तवावहै स्तवामहै । स्तुष्व-स्तुवीष्व स्तुवाथाम् स्तुध्वम्-स्तुवीध्वम् । स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम् ।

विध्यर्थ—प. प. स्तुयाम्-स्तुवीयाम् स्तुयाव-स्तुवीयाव इ.

आ. प. स्तुवीय स्तुवीवहि स्तुवीमहि इ.

रु (२ प प) हा 'स्तु' प्रमाणें चालवावा

णु (२ प. प.)—स्तुति करणे

वर्त.—नौमि नुव नुम । नौषि नुथ नुथ । नौति नुत नुवन्ति ।

प्र. भू.—अनवम् अनुव अनुम । अनौ अनुतम् अनुत । अनौत् अनुताम् अनुवन् ।

आज्ञार्थ—नवानि नवाव नवाम । नुहि नुतम् नुत । नौतु नुताम् नुवन्तु ।

विध्यर्थ—नुयाम् नुयाव नुयाम इ.

यु (२ प. प)—जोडणें हा नु प्रमाणें चालवावा. क्षु (२ आ. प)—लपविणें हा स्तु (आ प.) प्रमाणें चालवावा.

ब्रू (२ उ. प.)—बोलणें

वर्त. प प. ब्रवीमि ब्रूव ब्रूम । ब्रवीषि ब्रूथ ब्रूथ । ब्रवीति ब्रूत ब्रुवन्ति ।

आ. प. ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे । ब्रूषे ब्रुवाथे ब्रूध्वे । ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते ।

प्र. भूतकाळ

प. प.			आ. प.		
अब्रवम्	अब्रूव	अब्रूम	अब्रुवि	अब्रूवहि	अब्रूमहि
अब्रवीः	अब्रूतम्	अब्रूत	अब्रूथाः	अब्रुवाथाम्	अब्रूध्वम्
अब्रवीत्	अब्रूताम्	अब्रुवन्	अब्रूत	अब्रुवाताम्	अब्रुवत

आज्ञार्थ—प. प. ब्रवाणि ब्रवाव ब्रवाम । ब्रूहि ब्रूतम् ब्रूत । ब्रवीतु ब्रूताम् ब्रुवन्तु ।

आ. प.—ब्रवै ब्रवावहै ब्रवामहै । ब्रूष्व ब्रुवाथाम् ब्रूध्वम् । ब्रूताम् ब्रुवाताम् ब्रुवताम् ।

विध्यर्थ—प. प. ब्रूयाम् ब्रूयाव ब्रूयाम इ. आ. प. ब्रुवीय ब्रुवीवहि ब्रुवीमहि इ. १ हलादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'ब्रू'चें ब्रवी (गुण+ई), २ अजादि पित् प्रत्ययापूर्वी ब्रव् (गुण ओ–अव्) व ३ अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'ब्रुव्' अशीं रूपें होतात.

टीपः—परस्मैपदी प्र. भू. द्वि. पु. व तृ. पु. एकवचनामध्यें प्रत्ययापूर्वी 'ई' आगम येतो. परस्मैपदी वर्त. द्वि पु द्विवचन व बहुवचन आणि तृ. पु. यामध्यें विकल्पानें आह्' आह । आह आहतुः आहुः । अशीहि रूपें ओळखीं जातात.

सू (२ आ. प. जन्म देणें) ह्याचीं रूपें 'भू'च्या आत्मनेपदी रूपाप्रमाणें होतात; मात्र आज्ञार्थ प्रथमपुरुषीं रूपें 'सुवै सुवावहै सुवामहै' अशीं गुण न करता तयार केलीं जातात.

(आ) १ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
२ ये स्वकल्याणमिच्छन्ति ते जाग्रतु दिवा निशि ।
३ वियुक्तं प्रज्ञयाऽधीरं नोपयन्ति नरं श्रियः । (उप+यन्ति)
४ राममन्वैन्मुदा सीताऽरण्यं कण्टकसंयुतम् । (अनु+ऐत्)
५ प्राप्नुवन्ति यशश्छात्रा ये स्वाध्यायमधीयते । (अधीयते)
६ अधीष्व शास्त्राणि लभस्व ज्ञानं कुरुष्व भक्तिं च गुरावनन्याम् ।

वरील वाक्यांत जागृ (२ प. प.)–जागें असणें, इ (२ प. प.)–जाणें, व अधि+इ (२ आ. प.)–शिकणें, या धातूंचीं पित् व अपित् प्रत्ययांयुक्त रूपें योजलेलीं आहेत. त्यांचीं रूपें पुढीलप्रमाणें होतात.

जागृ (प. प.)

वर्तमानकाळ			प्र. भूतकाळ		
जागर्मि	जागृव	जागृम	अजागरम्	अजागृव	अजागृम
जागर्षि	जागृथः	जागृथ	अजागः	अजागृतम्	अजागृत
जागर्ति	जागृतः	जाग्रति	,,	अजागृताम्	अजागरुः

आज्ञार्थ—जागराणि जागराव जागराम । जागृहि जागृतम् जागृत । जागर्तु जागृताम् जाग्रतु ।

विध्यर्थ—जागृयाम् जागृयाव जागृयाम इ.

जागर्मि—जागृ+मि—जागर्+मि। जाग्रति—जागृ+अति—जाग्र्+अति।
अजागः—अ+जागृ+स्—त्—अ+जागर्+स्—त्—अ+जागर्(१)—अजागः।
अजागरुः—अ+जागृ+उस्—अ+जागर्+उस्—अजागरुः।

अनादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'जागृ'चें 'जाग्र्' असें रूप होतें व पित् प्रत्ययापूर्वी व 'उस्' पूर्वी 'जागृ'चें 'जागर्' असें रूप होतें.

टीप—वर्त., प्र. भूत. व आज्ञार्थ याचे या धातूचे प्रत्यय अनुक्रमें 'अति, उस व अतु' असे आहेत.

इ (२ प. प.)—जाणें

वर्त.			प्र. भूत.			आज्ञार्थ		
एमि	इवः	इमः	आयम्	ऐव	ऐम	अयानि	अयाव	अयाम
एषि	इथः	इथ	ऐः	ऐतम्	ऐत	इहि	इतम्	इत
एति	इतः	यन्ति	ऐत्	ऐताम्	आयन्	एतु	इताम्	यन्तु

विध्यर्थ—इयाम् इयाव इयाम इ.

एमि—इ+मि—ए(गुण)+मि। अयानि—इ+आनि—ए(अय्)+आनि।
यन्ति—इ+अन्ति—य्+अन्ति। आयन्—आ+इ+अन्—आ+य्+अन्।
आयम्—आ+इ+अम्—आ+ए(अय्)+अम्। ऐः—आ+इ+स्—आ+ए+स्।

इलादि पित् प्रत्ययांपूर्वी 'इ' चा 'ए' होतो, अनादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'अय्' होतो व अनादि अपित् प्रत्ययांपूर्वी 'य्' होतो.

अधि+इ (२ आ. प.)

वर्तमान			प्र. भूतकाळ		
अधीये	अधीवहे	अधीमहे	अध्यैयि	अध्यैवहि	अध्यैमहि
अधीषे	अधीयाथे	अधीध्वे	अध्यैथाः	अध्यैयाथाम्	अध्यैध्वम्
अधीते	अधीयाते	अधीयते	अध्यैत	अध्यैयाताम्	अध्यैयत

आज्ञार्थ—अध्ययै अध्ययावहै अध्ययामहै। अधीष्व अधीयाथाम् अधीध्वम्। अधीताम् अधीयाताम् अधीयताम्।

विध्यर्थ—अधीयीय अधीयीवहि अधीयीमहि इ.

अधीयते—अधि+इ+अते–अधि+इय्+अते ।

अध्यैयि—अधि+आ+इ+इ–अधि+आ+इय्+इ–अधि+एय्+इ ।

अध्ययै—अधि+इ+ऐ–अधि+ए(अय्)+ऐ ।

अजादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'अधि+इ' याचें 'अधि+अय्' असें रूप होतें.

अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'अधि+इ' याचें 'अधि+इय्' असें रूप होतें.

नवीन शब्द

अभयम्—रक्षणाचें वचन
अधर्घ (वि.)—अर्घपूर्ण
अविरतम् (अ.)—एकसारखा
इ (२ प. प.)—जाणें
  आ—येणें
  अव—जाणणें
  अप—दूर जाणें
  अनु—अनुसरणें
  अधि—विचार करणें
  उद्—उगवणें
  उप—जवळ येणें
  प्रति—विश्वास ठेवणें
  उप—जवळ येणें
  सम्—एकत्र येणें
इ (अधि-२ आ. प.)—शिकणें
उदन्वत् (पु)—समुद्र
जतुगृहम्—लाखेचें घर
जागृ (प प.)—जागें राहणें, दक्ष असणें
जाबालिः (पुं.)—ऋषीचें नाव
जाल्मः—नीच मनुष्य
दुकूलम्—रेशमी वस्त्र
नलिनासनः—ब्रह्मदेव
निजोपयोगिता—आपली उपयुक्तता
निशि (निश्-सप्तमी ए. व.)—रात्रीं
पर्वन् (न)—शुभ दिवस
पौलस्त्यः—रावण
प्रति+श्रु (५ प. प.)—वचन देणें
प्रति+ब्रू (२ उ. प)—उत्तर देणें
रणशिक्षा—युद्धशास्त्र
शेषः—नागाचें नाव
सवित्री (वि. स्त्री.)—देणारी
स्तु (२ उ प.)—स्तुति करणें
  अभि— ,, ,, ,,
  प्र—आरंभ करणें
  सम्—परिचय होणें
हरः—शंकर

प्रश्न

१ कंसातील शब्दांचीं योग्य रूपें योजून वाक्यें पुरीं करा —

१ पाण्डवा कुन्त्या सह जतुगृहात् सुरक्षित (निर्+या)।

२ (शरशय्या) (अधि+शी) इति भाष्मेण इच्छा प्रदर्शिता।

३ उत्तिष्ठत (जागृ) प्राप्य वरान् निबोधत।

४ (अनु+या) साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् इति गुरो उपदेश ।

५ सैनिका समराङ्गण गच्छन्त सेनापतिम् (अनु+इ)।

६ मुनय जाबालिम् अन्य नलिनासनम् इव (स्तु)।

७ रामलक्ष्मणौ विश्वामित्रात् रणशिक्षाम् (अधि+इ)

८ (भू) हि फलेन साधव न तु कण्ठेन निरोपयोगिनाम्।

९ सत्य (ब्रू) (स्तु) च सज्जनम् इति स्मृति ।

१० सुख शेषे (शी) हरि अविरत च नृत्यतु हर यदि कामाना सविनी गङ्गा जगति (जागृ)।

२ पुढील रूपें ओळखून त्यांचा पुढील वाक्यांत उपयोग करा —

क्रान्ति, प्रासून, अधीयीरन्, स्तुवन्तु, इयु, अयु, अनाग, अपेहि।

१ चैत्रस्य शुक्लपक्षे नवम्यां कौसल्या सुत ———— ।

२ निन्दन्तु नीतिनिपुणा अथवा ———— ।

३ पर्वणि धार्मिका जना गङ्गाजले ———— ।

४ रघो जन्मकाले सुरा मरुत ———— ।

५ बाला गृह ———— नियुक्तान् च पाठान् ———— ।

६ ———— रे जाल्म अथवा बलात् त्वा नि मारयामि।

७ द्वारपाल अखिला रात्रिम् ———— रक्षणार्थम्।

पाठ ८

द्वितीय गण (अद्, अस्, आस्, रुद्, हन्, ईश्).

(अ) <u>नादन्ति</u> सस्यं खलु वारिवाहाः। परोपकाराय सतां विभूतयः।
(न <u>अदन्ति</u>)

<u>अत्ति</u> यः सात्त्विकाहारं स जीवति निरामयः।

वरील वाक्यात 'अद्' (प. प) धातूचीं रूपें योजलेलीं आहेत. त्याचीं पुढील रूपें आहेत

वर्त.-अद्मि अद्वः अद्मः। अत्सि अत्थः अत्थ। अत्ति अत्तः अदन्ति।

प्र भू.-आदम् आद्व आद्म। आदः आत्तम् आत्त। आदत् आत्ताम् आदन्।

आज्ञार्थ-अदानि अदाव अदाम। अद्धि अत्तम् अत्त। अत्तु अत्ताम् अदन्तु।

विध्यर्थ अद्याम् अद्याव अद्याम इ.

१ अद् ला प्रत्यय जोडताना नियम ४ प्रमाणें सन्धि झालेला आहे—अत्सि, अत्थ।

२ प्र भू द्वि पु व तृ पु एकवचनात प्रत्ययापूर्वी 'अ' हा स्वर आला आहे आ+अद्+स्–आ+अद्+अस् आदः। आ+अद्+त्–आ+अद्+अत्–आदत्।

टीप—अस् २ प प या धातूचीं रूपें पहिल्या पुस्तकात दिलेलीं आहेत तीं करताना पुढील नियम योजलेले आहेत १ आपित् प्रत्ययापूर्वी आद्य 'अ' चा लोप होतो—स्व, स्म, स्ताम् २ 'स्' नें आरंभ होणाऱ्या प्रत्ययापूर्वी मूळच्या 'स्' चा लोप होतो—असि ३ प्र भूतकाळ द्वि व तृ पुरुष एकवचनात प्रत्ययापूर्वी 'ई' हा आगम येतो—आसीः, आसीत् ४ आज्ञार्थ द्वि पु ए वचनी रूप 'एधि' हें अनियमित आहे वेदामध्यें 'अस्' चीं आत्मनेपदी रूपेंहि येतात तीं वरील नियमानुसारच होतात, मात्र प्र पु एकवचनी वर्तमानकाळी रूप 'हे' असें आहे

(आ) <u>उपास्स्व</u> त्वं मुनिश्रेष्ठ मोक्षलाभं यदीच्छसि। (उप + <u>आस्स्व</u>)
<u>अध्यासते</u> वनं नित्यं मुनयो नियतव्रताः (अधि+<u>आसते</u>)

वरील वाक्यात 'आस् २ आ. प.' या धातूचीं रूपें योजलेलीं आहेत. या धातूचीं सर्व रूपें सामान्य सन्धिनियमानुसार होतात. (नि. ४ व १७).

वर्त.—आसे आस्वहे आस्महे । आस्से आसाथे आध्वे । आस्ते आसाते आसते ।

प्र. भू.—आसि आस्वहि आस्महि । आस्था: आसाथाम् आध्वम् । आस्त आसाताम् आसत ।

आज्ञार्थ—आसै आसावहै आसामहै । आस्स्व आसाथाम् आध्वम् । आस्ताम् आसाताम् आसताम् ।

विध्यर्थ—आसीय आसीवहि आसीमहि इ.

'आस्' प्रमाणें 'आ+शास् (२ आ. प.)—इच्छिणें, आशीर्वाद देणें' व **'वस्** (२ आ. प.)—नेसणें, परिधान करणें' या धातूचीं रूपें होतात.

(६) रोदित्यनाथवद्बालो वियुक्तो विजने वने । (रोदिति)

वियुक्तः सीतया रामोऽरोदीत्प्राकृतवच्चिरम् । (अरोदीत्)

रुद् (२ प प) धातूचीं रूपें वरील वाक्यांत योजलेलीं आहेत.

रुद् (२ प. प)

वर्तमानकाळ			**प्र. भूतकाळ**		
रोदिमि	रुदिव	रुदिम	अरोदम्	अरुदिव	अरुदिम
रोदिषि	रुदिथ	रुदिथ	अरोद दी	अरुदितम्	अरुदित
रोदिति	रुदित	रुदन्ति	अरोदत्-दीत्	अरुदिताम्	अरुदन्
आज्ञार्थ—रोदानि	रोदाव	रोदाम	**विध्यर्थ**—रुद्याम्	रुद्याव	रुद्याम इ.
रुदिहि	रुदितम्	रुदित			
रोदितु	रुदिताम्	रुदन्तु			

रोदिमि – रुद् + मि – रोद् (गुण) + इमि । रुदिम – रुद् + म – रुद् + इम ।
अरोद – दी – अ + रुद् + स् – अ + रोद् (गुण) + अस् – ईस् ।

१ पित् प्रत्ययापूर्वी उपान्त्य 'उ' चा गुण होतो २ 'य' शिवाय इतर पित् व अपित् हलादि प्रत्ययापूर्वी 'इ' हा आगम येतो. ३ प्रथमभूत द्वि व तृ.

पुरुष एकवचनाच्या प्रत्ययापूर्वी 'अ' आणि 'ई' असा आगम होतो. 'रुद्' प्रमाणें स्वप् (२ प. प.), अन् (प्र+अन्–प्राण् २ प. प.), श्वस् (२ प. प) ■ जक्ष् (२ प. प.) या धातूंचीं रूपें वरील २ व ३ हे फरक करून केलीं जातात.

टीप:—जक्ष् धातूचीं वर्त., प्र. भूत. व आज्ञार्थ तृ. पु. बहुवचनी रूपें अनुक्रमें जक्षति, अजक्षुः व जक्षतु अशीं होतात.

'प्र+अन्' याची प्र. भूत. रूपें—प्राणम् प्राणिव प्राणिम । प्राणः–णीः प्राणितम् प्राणित । प्राणत्–णीत् प्राणिताम् प्राणन् । अशीं होतात.

(६) <u>अपहन्ति</u> य आलस्यं स प्राप्नोति ध्रुवं सुखम् । (अप+हन्ति)
रणेऽ<u>घ्नन्</u>नभिमन्युं ये तेऽर्जुनेन निषूदिताः । (अघ्नन्)

वरील वाक्यांत 'हन्–२ प. प.' या धातूचीं रूपें योजलेलीं आहेत.

हन् (२ प. प.) याचीं सर्व रूपें

वर्त.—हन्मि हन्वः हन्मः । हंसि हथः हथ । हन्ति हतः घ्नन्ति ।

प्र. भू.—अहनम् अहन्व अहन्म । अहन् अहतम् अहत । अहन् अहताम् अघ्नन् ।

आज्ञार्थ—हनानि हनाव हनाम । जहि हतम् हत । हन्तु हताम् घ्नन्तु ।

विध्यर्थ—हन्याम् हन्याव हन्याम इ.

हथ – हन्+थ – ह+थ । घ्नन्ति – हन्+अन्ति – ह्न्+अन्ति – घ्न्+अन्ति ।
अहन् – अ+हन्+स् – अ+हन् (१) । अहन – अ+हन्+त् – अ+हन् (१)

१ 'थ' शिवाय इतर हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी अन्त्य 'न्'चा लोप होतो.

२ अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'हन्' यांतील उपान्त्य 'अ'चा लोप होतो व 'ह्'चा घ् होतो.

३ आज्ञार्थी द्वि. पु. ए. वचनी रूप अनियमित आहे.

(७) <u>अर्थानामीशिषे</u> त्वं वयमपि च गिरा<u>मीश्महे</u> यावदर्थम् (ईशिषे, ईश्महे)

ईशां महया* नृपः श्रीमान्सुनीत्या तोषयन्प्रजाः ।

वरील वाक्यांत 'ईश्–२ आ. प.' या धातूचीं रूपें योजलेलीं आहेत.

ईश् (२ आ. प.)

वर्त.			प्र. भूत.		
ईशे	ईश्वहे	ईश्महे	ऐशि	ऐश्वहि	ऐश्महि
ईशिषे	ईशाथे	ईशिध्वे	ऐष्ठाः	ऐशाथाम्	ऐड्ढ्वम्
ईष्टे	ईशाते	ईशते	ऐष्ट	ऐशाताम्	ऐशत

आज्ञार्थ—ईशै ईशावहै ईशामहै । ईशिष्व ईशाथाम् ईशिध्वम् । ईष्टाम् ईशाताम् ईशताम् । विध्यर्थ—ईशीय ईशीवहि ईशीमहि इ.

ईशिषे–ईश्+से–ईश्+इषे (९) । ईश्+ते–ईष्+ते (६)–ईष्+टे (११)

ऐष्ठाः–आ+ईश्+थाः–आ+ईष्+थाः(६)–आ+ईष्+ठाः(११)–ऐष्ठाः ।

ऐड्ढ्वम्–आ+ईश्+ध्वम्–आ+ईष्+ध्वम्(६)–ऐड्+ध्वम्(१०इ)–ऐड्+ढ्वम्(११)

टीप—'स–ध्' नें आरम होणाऱ्या वर्त. व आज्ञार्थ यांच्या द्वितीयपुरुषी प्रत्ययापूर्वी 'इ' हा आगम येतो.

द्वितीय गणाचे धातु

अद् (प. प.)–खाणें

अन् (प्र. प. प.)–श्वासोच्छ्वास करणें, जिवंत असणें

आस् (आ. प.)–बसणें

अधि–बसणें

उद्–उदासीन असणें

उप–सेवा करणें, भजणें

ईश् (आ. प.)–सत्ता चालवणें

जक्ष् (प. प.)–खाणें

रुद् (प. प.)–रडणें

श्वस् (प. प.)–श्वासोच्छ्वास करणें

आ–धीर धरणें, उद्–श्वास घेणें

वि–विश्वास ठेवणें, सम्+आ–शांत राहणें

स्वप् (प. प.)–झोंपणें

हन् (प. प.)–ठार मारणें, प्रहार करणें

आ (आ. प.)–आघात करणें

प्रति (प. प.)–नाहींसे करणें

* 'ईश्' धातूचा उपयोग ज्याच्यावर सत्ता चालवावयाची त्याची षष्ठी योजून करतात.

नवीन शब्द

अनन्य (वि.)-अपूर्व
कण्टकः—काटा
त्रिविष्टपम्—स्वर्ग
प्राकृतवत् (अव्यय)-सामान्य मनुष्या प्रमाणें
बुध् (वि –१ प प)-जाणणें
महार्ह (वि)-मूल्यवान्
मुद् (स्त्री.)-आनद
यावदर्थम् (अव्यय)-सर्व अर्थांमध्यें
वासस् (न.)-वस्त्र
शुच् (स्त्री.)-शोक
संयमिन् (पु)-यति
संयुत (क. भू. धा वि)-युक्त
सौदामिनी (स्त्री)-वीज

प्रश्न

१ पुढील वाक्यें कंसातील शब्दांची योग्य रूपें योजून पुरीं करा —

१ वृक्षान् उन्मूल्य वानरा राक्षसान् (हन्)।
२ सौदामिन्या प्रकाश चक्षुषो तेज (प्रति + हन्)।
३ अहिंसाव्रतम् आचरन्त जना न क्षुद्रान् अपि प्राणिन (हन्)।
४ राजान (वसुधा) (ईश्) इन्द्रस्तु (त्रिविष्टप)।
५ श्रावणस्य वधेन तस्य पितरौ दु खेन (रुद्)।
६ यस्य स्वाभिमान न विद्यते स नर वृथा (प्र + अन्)।
७ आपदि साहाय्य कुर्वाणे मित्रे नर (वि + श्वस्)।
८ नृपस्य पश्चात् राजपुत्र सिंहासनम् (अधि + आस्)।
९ सीते किमन्यद् (आ + शास्) वयम्। केवल धीर (भू) इति गुरव अवदन्।
१० महार्हाणि वासांसि (वस्) राजसभा च (या)।

२ पुढील रूप ओळखून ता पुढील वाक्यात योग्य ठिकाणीं योजा —

अध्यास्त । चक्षतु । जहि । स्वपन्ति । विश्वस्यु ।

१ मा मा ——— इति मूषकेण सिंह प्रार्थित ।
२ श्रान्ता पान्था अरण्ये वृक्षस्य छायायाम् ———

३ इन्द्रस्य अर्धासनं दुष्यन्तः ———— ।

४ प्रियवादिनि दुर्जने जनाः न ———— ।

५ निषीदन्तु अत्र वृक्षतले ———— च फलानि क्षुधिताः बालाः ।

३ पुढील व क्यातील क्रियापदें उलट सुलट झाली आहेत. ती बरोबर करा.

१ देवं भक्त. उदास्ते ।

२ माता वियुक्त बाल. अब्रवीत् ।

३ उत्सवदिने जना दुकूलानि आसीरन् ।

४ आयान्तु सङ्कटानि ईश्वरेच्छया ।

५ सेनापतिः सैनिकान् अरवीत् ।

६ अपयान्तु सर्वसम्पदः उद्योगिनं नरम् ।

७ स्वामिन पुरतः सेवका. न वसीरन् ।

८ दु खित. नरः सततम् उपास्ते ।

पाठ ९

(अ) क्रमवाचक संख्याविशेषणें व (आ) तरतमवाचक रूपें.

(अ) क्रमवाचक संख्याविशेषणें

(१) १ ते १९ या संख्यावाचकांची रूपें व उपयोग प्रथम पुस्तकात ११ व २२ पाठात देण्यात आला आहे. आता पहिला, दुसरा ... ते १९ वा अशा अर्थाची क्रमवाचक रूपें कशी होतात ते पाहूं.

१ कुन्त्याः प्रथमः पुत्रः युधिष्ठिरः द्वितीयः भीमः तृतीयः च अर्जुनः । नकुलः पाण्डवानां चतुर्थः सहदेवः च पञ्चमः ।

२ वाक्ये कर्तृपदं प्रथमायां विभक्तौ वर्तते, कर्मपदं द्वितीयायां-द्वितीयस्यां, साधनपदं तृतीयायां-तृतीयस्यां, सम्प्रदानपदं चतुर्थ्यां,अपादानपदं पञ्चम्याम्,अधिकरणपदं च सप्तम्याम्।

३ द्वयोः नामपदयोः सम्बन्धः षष्ठ्या विभक्त्या प्रदर्श्यते ।

४ चैत्रमासे शुक्लपक्षे नवम्यां तिथौ श्रीरामः जातः, श्रीकृष्णः तु श्रावणस्य कृष्णपक्षे अष्टम्याम्। आश्विनस्य शुक्लपक्षे नवम्यां दुर्गोत्सवः समाप्तः भवति दशम्यां च सीमोल्लङ्घनं क्रियते।

वरील उदाहरणात १ ते १० पर्यंतची क्रमवाचक संख्याविशेषणें योजलेली आहेत तीं पुल्लिंगाप्रमाणें होतात

प्रथम (मा), द्वितीय (या), तृतीय (या), चतुर्थ (र्था) पञ्चम (मी), षष्ठ (ष्ठी), सप्तम (मी), अष्टम (मी), नवम (मी), दशम (मी) यांचीं रूपें पु व न यामध्यें 'देव व वन' यांप्रमाणें होतात व कंसात दर्शविल्याप्रमाणें फरक करून स्त्रीलिंगामध्यें 'माला किंवा नदी' प्रमाणें होतात

टीप —प्रथम याबद्दल अग्रिम (मा), आदिम (मा) आणि चतुर्थ याबद्दल तुर्य (र्या), तुरीय (या) अशीं रूपेंहि होतात

'द्वितीय व तृतीय' यांचीं चतुर्थी प व ष सप्तमी ए व यामध्यें सर्वनामाप्रमाणें हि रूपें होतात

द्वितीय (पु न)—द्वितीयाय-यस्मै (च.), द्वितीयात्-यस्मात् (प), द्वितीये-यस्मिन् (स) द्वितीय (स्त्री)—द्वितीयायै यस्यै (च), द्वितीयायाः -यस्याः (प ष), द्वितीयायाम्-यस्याम् (स)

(२) षोडशः पाठः। अष्टादशः अध्यायः। चतुर्दशी तिथिः। द्वादशं दिनम्। त्रयोदशम् अक्षरम्। एकादशी तिथिः।

एकादशन् ते नवदशन् यांचीं क्रमवाचक रूपें अन्त्य 'न्' चा लोप करून करतात हे शब्द पु व न मध्यें 'देव व वन' यांप्रमाणें आणि अन्त्य 'अ' बद्दल 'ई' जोडून स्त्रीलिंगामध्यें 'नदी' प्रमाणें चालवतात.

(३) १ सकृत्पठितमीश्वरस्य नाम पापं नाशयति। सप्ताहस्य पञ्चकृत्वो वयं संस्कृतं पठामः। दिवसस्य त्रिर्नरः सन्ध्यावन्दनं कुर्यात्।

२ विष्णुस्त्रेधा पदानि न्यक्षिपत्। तस्य नरस्य धनं चतुर्धा कृतम्। षोडशधा भक्ता ईश्वरं पूजयन्ति।

३ बाला मार्गेण एकैकशो गच्छन्ति । कदाचित् ते द्विशस्त्रिशश्चतुःशोऽपि गच्छन्ति । बाला दशशः परीक्षिताः ।

वरील वाक्यात निरनिराळ्या प्रकारचीं संख्यावाचक क्रियाविशेषणें योजलेली आहेत. १ मध्यें 'किती वेळा' या अर्थाचीं, २ मध्यें 'किती प्रकारानीं' या अर्थाचीं व ३ मध्यें 'एकेक, दोन दोन, दहा दहा' या अर्थाचीं रूपें योजलेलीं आहेत ।

१ सकृत्–एकदा, द्विः, त्रिः, चतुः, पञ्चकृत्वः, षट्कृत्वः, सप्तकृत्वः ...
२ एकधा, द्वि–द्वेधा, त्रि–त्रेधा, चतुर्धा, पञ्चधा, षड्धा–षोढा, सप्तधा...
३ एकशः, द्विशः, त्रिशः, चतुःशः, पञ्चशः, षट्शः, सप्तशः ...

टीप —द्वयम्–द्वितयम्, त्रयम्–त्रितयम्, चतुष्टयम्, पञ्चतयम्, षट्कम्, सप्तकम्,...अशीं समुदायवाचक नपुंसकलिंगी नामें योजण्यात येतात.

(आ) तारतम्यवाचक रूपें

(१) १ मोक्षस्य [illegible]
च भक्तिमा
दीर्घतरा ।
तमा । ३
सागरो विशालतमः । ४ बालस्य जलाद्दुग्धमभिमततरम् ।
सर्वेषु वस्तुषु जगति प्राणिनां जीवितमभिमततमम् ।

मध्यें श्रेष्ठ असा अर्थ दर्शवावयाचा असेल त्या शब्दाची षष्ठी किंवा सप्तमी विभक्ति योजतात. जसें ज्ञानमार्गात्, जलात्, यमुनाया व तडागात्; सर्वेषु सर्वेषाम्, सर्वासां सर्वासु इत्यादि.

बलिन् (वि.)—बलितर-बलितम, महत् (वि.)—महत्तर-महत्तम, लघु (वि.)—लघुतर-लघुतम, शुचि (वि.)—शुचितर-शुचितम, पाचक—पाचकतर-पाचकतम, दातृ—दातृतर-दातृतम, समत—समततर-समततम.

टीप —'तर-तम' प्रत्यय जोडताना शब्दाचें तृतीया द्विवचनी प्रत्ययापूर्वी होणारें रूप घ्यावें.

(२) दुर्वचनं नरस्य हृदयमग्नेरपि दहतितराम्। कदाचिद्विदाघे सूर्यस्तपतितमाम्।

मेघा उच्चैस्तमां गर्जन्ति। पण्डितः शास्त्राणि सुतमां जानाति।

क्रियापदाची किंवा क्रियाविशेषणाची तुलनात्मक रूपें करताना **तराम्** व **तमाम्** हे प्रत्यय जोडतात.

टीप —'तर-तम' प्रत्ययान्त शब्द अर्थाची सीमा दर्शविण्यासरताहि योजतात. तुलनात्मक अर्थ पाहिजेच असें नाहीं.

नवीन शब्द

अयस् (न.)-लोखंड
उष्ट्रः-उंट
खद्योतः-काजवा
ताम्रम्-तांबें
नारिकेलः-नारळाचें झाड
पनसः-फणसाचें झाड
पिपीलिका-मुंगी
मल्लूकः-अस्वल
मशकः-माशी
रूप्यम्-रुपें
हर्म्यम्-वाडा, मोठें घर.

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात कसातील शब्दाबद्दल योग्य संस्कृत शब्द योजा —

१ तेन नरेण (१६ व्या) दिने अन्नं भक्षितम् । मया तु (६ व्या)।

२ विभीषण रावण (तीनदा) उपादिशत् । तस्य उपदेश (एकदाहि) न अन्वसरत् ।

३ अस्य प्रश्नस्य उत्तर (६ प्रकारानी) दातु शक्यम् ।

४ बालवीरा (आठ आठ) मार्गेण अचलन् । अन्ये छात्रा (चार चार)।

५ (पहिल्या) इयत्ताया बहव छात्रा सन्ति । (सातवींत) तेषा सङ्ख्या क्षीयते ।

६ मम मित्रस्य ज्वर (चौदाव्या) रात्रौ अशाम्यत् ।

७ मासस्य (चार वेळां) गुरव अस्मान् परीक्षन्ते ।

८ (केशव) नारायण (चतुर)। (सव) तु गोपाल (चतुर)।

९ (सर्व) (पाण्डव) भीम (प्रबल) सामर्थ्येन ।

१० गीताया (१८ व्या) अध्याये अर्जुनस्य मोह नष्ट इति ज्ञायते ।

२ संस्कृतमध्यें लिहा —

१६ व्या वर्षी, वर्षांतून १५ वेळां, अधिक जवळच्या वाटेनें, ९ प्रकारांनी, सर्वांत शीघ्र गतीनें, तिसरी पद्धति, सहाव्या अध्यायाचा

३ कसांतील शब्दांबरोबर दिलेल्या विशेषणांची तुलनात्मक रूपें योजून वाक्यें बनवा —

१ (सर्वे जन्तव , पिपीलिका) क्षुद्र ।

२ (नारिकेल , पनस) तुङ्ग ।

३ (उष्ट्र , अश्व) विरूप ।

४ (सर्वे पर्वता , हिमालय) उच्च ।

५ (सर्वाणि वासगृहाणि, प्रासाद) भव्य ।

६ (सर्व धातव , सुवर्णम्) मूल्यवत्।

७ (अयस् , सुवर्णम्) उपयुक्त ।

८ (कालिदास , भवभूति) विख्यात ।

९ (सर्वे पशव , सिंह) बलवत् ।

१० (सूर्य , दीप) प्रकाशते ।

पाठ १०

द्वितीय गण.

(द्विष्, शास्, विद्, मृज्, दुह्) व २ गणाच्या धातूंचीं वर्त. धा. सा. वि.

(अ) १ यो न शोचति न <u>द्वेष्टि</u> स भवेदीश्वरप्रियः।

२ मा <u>द्विषन्तु</u> नराः कश्चिदाचरन्तं विपक्षवत्।

द्विष् (२ उ. प.) या धातूची द्वेष्टि हें पित्-प्रत्यययुक्त व द्विषन्तु हें अपित्-प्रत्यययुक्त अशीं रूपें वरील वाक्यांत आहेत.

वर्त. प. प.—द्वेष्मि द्विष्वः द्विष्मः। द्वेक्षि द्विष्ठः द्विष्ठ। द्वेष्टि द्विष्टः द्विषन्ति।

आ. प.—द्विषे द्विष्वहे द्विष्महे। द्विक्षे द्विषाथे द्विड्ढ्वे। द्विष्टे द्विषाते द्विषते।

प्र. भू. प. प.—अद्वेषम् अद्विष्व अद्विष्म। अद्वेट्-ड् अद्विष्टम् अद्विष्ट। अद्वेट्-ड् अद्विष्टाम् अद्विषन्-षुः

आ. प.—अद्विषि अद्विष्वहि अद्विष्महि। अद्विष्ठाः अद्विषाथाम् अद्विड्ढ्वम्। अद्विष्ट अद्विषाताम् अद्विषत।

आज्ञार्थ प. प.—द्वेषाणि द्वेषाव द्वेषाम। द्विड्ढि द्विष्टम् द्विष्ट। द्वेष्टु द्विष्टाम् द्विषन्तु।

आ. प.—द्वेषै द्वेषावहै द्वेषामहै। द्विक्ष्व द्विषाथाम् द्विड्ढ्वम्। द्विष्टाम् द्विषाताम् द्विषताम्।

विध्यर्थ प. प.—द्विष्याम् द्विष्याव इ.। आ. प. द्विषीय द्विषीवहि इ.।

द्वेष्मि—द्विष्+मि—द्वेष् (गुण)+मि। द्वेक्षि—द्विष्+सि—द्वेष् (गुण)+सि—द्वेक्+सि (१० अ)—द्वेक्+षि (९)। द्विड्ढ्वे—द्विष्+ध्वे—द्विड्+ध्वे (१० इ)। द्विड्+ढ्वे (११)। द्विड्ढि—द्विष्+धि—द्विड्+धि (१० इ)। द्विड्+ढि (११)। अद्वेट्-ड्—अ+द्विष्+स्—अ+द्वेष् (गुण)+स्—अ+द्वेट्-ड् (१० इ) (१)।

टीप —या धातूचा आज्ञार्थी प्र पु प्रत्यय धि व प्र भू तृ पु व व प्रत्यय अन् आणि उस् आहे.

(आ) १ **प्रजास्तस्मै न द्रुह्यन्ति सम्यग् यः शास्ति ता नृप ।**
 २ **कर्ममार्गमशात्कृष्णो जिष्णुं तूष्णीं स्थितं रणे ।**
 ३ **अनुशिष्यात् प्रियांश्छात्रान्गुरुः शास्त्रं यथाविधि ।**

वरील वाक्यात **शास्** (२ प प) या धातूचीं पित् व अपित् प्रत्यययुक्त रूपे आहेत

वर्त.—शास्मि शिष्व शिष्म । शास्सि शिष्ठ शिष्ठ । शास्ति शिष्ट शासति ।

प्र. भू.—अशासम् अशिष्व अशिष्म । अशा-त् द् अशिष्टम् अशिष्ट । अशात् द् अशिष्टाम् अशासु ।

आज्ञार्थ—शासानि शासाव शासाम । शाधि शिष्टम् शिष्ट । शास्तु शिष्टाम् शासतु ।

विध्यर्थ—शिष्याम् शिष्याव शिष्याम ।

१ आज्ञार्थी द्वि पु एकवचनी रूपाशिवाय इतर हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी शास् चें शिष् असें रूप होतें. २ आज्ञार्थ द्वि. पु एकवचनी प्रत्यय धि आहे. ३ वर्त , प्र भू व आज्ञार्थ याचे तृ पु बहुवचनी प्रत्यय अनुक्रमें अति, उस् व अतु असे आहेत

शिष्ठ —शास्+थ —शिष्+थ —शिष्+ठ (११) । शाधि—शास्+धि—शा+धि (स् चा लोप) । अशा —त् द्—अ+शास्+स्—अ+शास् (१)—अ+शा —शात्—शाद् (१६) । अशात्-द्—अ + शास्+त्—अ + शास् (१)—अ+शात्—शाद् (१६)

(इ) १ **यो वेत्ति सर्वशास्त्राणि स सर्वविद्व पूज्यते ।**
 २ **तद् (ज्ञानं) विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।**
 ३ **येऽविदुः परमं ब्रह्म तीर्णस्तैर्भवसागरः ।** (अविदु)

वरील वाक्यांत (**विद्** २ प. प.) या धातूचीं पित् व अपित् प्रत्ययुक्त रूपें आहेत

वर्त.—वेद्मि विद्वः विद्म । वेत्सि वित्थः वित्थ । वेत्ति वित्तः विदन्ति ।

प्र. भू.—अवेदम् अविद्व अविद्म । अवेः-त्-द् अवित्तम् अवित्त । अवेत्-द् अवित्ताम् अविदुः ।

आज्ञार्थ—वेदानि वेदाव वेदाम । विद्धि वित्तम् वित्त । वेत्तु वित्ताम् विदन्तु ।

विध्यर्थ—विद्याम् विद्याव विद्याम इ.

१ पित् प्रत्ययापूर्वी उपान्त्य ह्रस्व इ चा गुण होतो. २. प्र. भू. तृ. पु. ब. वचनी प्रत्यय उस् आहे व आज्ञार्थी द्वि. पु. ए. वचनी प्रत्यय धि आहे.

अवेः—त्-द—अ+विद्+स्—अ+वेद्+स्—अ+वेद् (१)—अ+वेः—त्—द् (११)। अवेत्-द्—अ+विद्+त्—अ+वेद्+त्—अ+वेद् (१)—अ+वेत्—द् (११)। वित्थः—विद्+थः—वित्+थः (४)

टीपः—विद् धातूची वर्त. व आज्ञार्थ यामध्यें पुढील रूपेंहि होतात.

वर्त.—वेद विद्व विद्म । वेत्थ विदथुः विद । वेद विदतुः विदुः ।

आज्ञार्थ—विदाङ्करवाणि । विदाङ्करवाव । विदाङ्करवाम इ. कृ धातूचीं आज्ञार्थी प. प. रूपें विदाम् याला जोडून तयार केलीं जातात.

(उ) १ धवलयति समग्रं चन्द्रमा जीवलोकं
किमिति निजकलङ्कं नात्मसंस्थं प्रमार्ष्टि ।

*२ प्रमृज्युरयशो वीरा जित्वा शत्रुं सुदुर्जयम् ।

वरील वाक्यांत प्र+मृज् (२ प. प.) या धातूचीं पित् व अपित् प्रत्यययुक्त रूपें योजलेलीं आहेत. पित् प्रत्ययापूर्वी मृज् बद्दल मार्ज् असा फरक होतो. तृ. पु. बहुवचनी प्रत्ययापूर्वी (विध्यर्थाशिवाय) मृज् व मार्ज् अशीं दोन्ही रूपें होतात.

वर्त.—मार्ज्मि मृज्वः मृज्मः । मार्क्षि मृष्ठः मृष्ठ । मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति-मार्जन्ति ।

प्र. भू.—अमार्जम् अमृज्व अमृज्म । अमार्ट्-ड् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्ट्-ड् अमृष्टाम् अमृजन्-अमार्जन् ।

आज्ञार्थ—मार्जानि मार्जाव मार्जाम । मृड्ढि मृष्टम् मृष्ट । मार्ष्टु मृष्टाम् मृजन्तु मार्जन्तु ।

विध्यर्थ—मृज्याम् मृज्याव मृज्याम इ.

मार्ष्टि – मृज् + ति – मार्ज् + ति – मार्ष् + ति (६ अ) – मार्ष् + टि (११)

मृष्ठः – मृज् + थः – मृष् + थः (६ अ) – मृष् + ठः (११)

अमार्ड्-ड् – अ + मृज् + स्-त् – ■ + मार्ज् + स-त् – अमार्ष् + स्-त् (६ अ) – अमार्ष् (१) – अमार्ड्-ड् (१० इ)

मृड्ढि – मृज् + धि – मृष् + धि (६ अ) – मृड् + धि (१० इ) – मृड् + ढि (११)

(क) १ **यावद्दुग्धमधोक्माता तावत्कृष्णोऽपिबन्मुदा ।** (अधोक्)

२ **परोपकाराय वहन्ति नद्यः । परोपकाराय दुहन्ति गावः ।**

दुह् (२ उ. प.) या धातूचीं पित् व अपित् प्रत्ययुक्त रूपें वरील वाक्यांत योजलेली आहेत.

प. प.

वर्त.—दोह्मि दुह्वः दुह्मः । धोक्षि दुग्धः दुग्ध । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति ।

प्र. भू. अदोहम् अदुह्व अदुह्म । अधोक्-ग् अदुग्धम् अदुग्ध । अधोक्-ग् अदुग्धाम् अदुहन् ।

आ. दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धि दुग्धम् दुग्ध । दोग्धु दुग्धाम् दुहन्तु ।

वि. दुह्याम् दुह्याव दुह्याम इ

आ. प.

वर्त.—दुहे दुह्वहे दुह्महे । धुक्षे दुहाथे धुग्ध्वे । दुग्धे दुहाते दुहते ।

प्र. भू. अदुहि अदुह्वहि अदुह्महि । अदुग्धा अदुहाथाम् अधुग्ध्वम् । अदुग्ध अदुहाताम् अदुहत ।

आ. दोहै दोहावहै दोहामहै । धुक्ष्व दुहाथाम् धुग्ध्वम् । दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम् ।

वि. दुहीय दुहीवहि दुहीमहि इ.

दोग्धि – दुह् + ति – दोह् (गुण) + ति – दोघ् + ति (१२) – दोग् + धि (१३)। धुक्षे – दुह् + से – दुघ् + से (१२) – धुघ् + से (१५) – धुक् + से (४) - धुक् + षे (९)। धुग्ध्वे – दुह् + ध्वे – दुघ् + ध्वे (१२) – धुघ् + ध्वे (१५) – धुग् + ध्वे (५)। अधोक्-ग् – अ + दुह् + स – त् – अ + दोह् (गुण) + स – त् – अ + दोघ् + स – त् (१२) अधोघ् + स्-त् (१५) – अधोघ् (१) – अधोक्-ग् (२)

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें

(क) १ एतान् हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन। (अर्जुन कृष्णं वदति)

२ रामे राज्यं शासति प्रजास्वकालमृत्युर्नाचरत्।

३ धेनूर्दुग्धं दुहाना गोपाला श्रीकृष्णाय तदार्पयन्।

४ प्रतिदिनं राजानं स्तुवाना नराः वैतालिका इति वर्ण्यन्ते।

वरील वाक्यांत घ्नत्, शासत्, दुहान व स्तुवान अशीं वर्त. काल धातु. विशेषणें योजलेलीं आहेत.

हन्—(घ्नन्ति – अन्ति + अत्) – घ्नत्। शास्—(शासति – अति + अत्) – शासत्।

दुह—(दुहते – अते + आन) – दुहान। स्तु—(स्तुवते – अते + आन) – स्तुवान।

यावरून असें दिसून येईल कीं वर्त. धातु. विशेषणें बनविण्याची द्वितीय गणाच्या धातूंची पद्धति इतर गणाप्रमाणेच आहे. त्यांतील प. पदी रूपें चालविण्याची पद्धति पुढीलप्रमाणें आहे.

१ यात्–स्नात् व इतर आकारान्त धातूंचीं षष्ठ गणाच्या वर्त. धा. वि. प्रमाणें.

२ घ्नत्, शासत्–घ्नत् पु. मध्यें सम्पद् प्रमाणें. नपु. मध्यें प्र. द्वि. स.– शासत् शासती शासति शासन्ति। इतर रूपें पु. प्रमाणें. स्त्री. मध्यें– शासती मूळ रूप समजून नदीप्रमाणें.

३ स्तुवत्, घ्नत्, रुदत्–घ्नत्, विदत् इ. पु. मध्यें गच्छत् प्रमाणें. नपु. मध्यें जगत् प्रमाणें व स्त्री. मध्यें ई लाऊन नदीप्रमाणें.

आ. पदी—पु. व न. मध्यें देव व वन प्रमाणें आणि आ जोडून स्त्री. मध्यें मालाप्रमाणें.

टीप —शी चें शयान आणि आस् चें आसीन अशीं अनियमित रूपें आहेत.

नवीन शब्द

अकालमृत्युः (पुं.)—अवेळी मरण
अयशस् (न.)—अपकीर्ति
आत्मसंस्थ (वि.)—स्वत वर असलेला
जिष्णुः (पुं.)—अर्जुनाचें नाव
तिमिरः-म्—काळोख
तूष्णीम् (अ.)—स्तब्ध, गप्प
दुह् (२ उ. प.)—धार काढणें, दूध देणें
द्विष् (२ उ. प.)—द्वेष करणे
धवलयति—(धवलपासून नामधातु)—शुभ्र करतो
निकषग्रावन्—(पु.)—कसाचा दगड
पथ्यम्—हिताची गोष्ट
परिप्रश्नः—सूक्ष्म प्रश्न
प्रपन्न—(प्र+पद् क भू. धा. वि.)—शरण आलेला
भवसागरः—संसाररूपी समुद्र
मालिन्यम्—मलिनपणा
मृज्—(२ प. प.)—धासवणें, पुसून टाकणें
  परि—नाहींसें करणें
  सम्—झाडून साफ करणें
विद् (२ प. प.)—जाणणें, समजणें
  सम् (आ. प.)—ओळखणे
विपक्षवत् (अ.)—शत्रूप्रमाणे
वैतालिकः—स्तुतिपाठक, भाट
शास् (२ प. प.)—शिकविणें, उपदेश करणें, राज्य करणे
  प्र-अनु—उपदेश करणें, राज्य करणें
समग्र (वि.)—सर्व, पूर्ण

प्रश्न

१ कंसातील शब्दांची योग्य तीं रूपें योजा —
  १ शिष्यः ते अहं (शास्) मां त्वां प्रपन्नम्।
  २ चन्द्रमा तिमिरैः कृतं मालिन्यं (मृज्)।
  ३ दुर्योधनः भीमं जन्मतः प्रभृति (द्विष्)।
  ४ उद्यमशील नरः (विद्) अभ्युदयस्य मार्गम्।
  ५ राजानः वसुधां नयेन (शास् आज्ञार्थ) धर्मे स्थिताः सर्वदा।
  ६ सङ्कटे धैर्यस्य निकषग्रावा इति जनाः (विद् आज्ञार्थ)।
  ७ साधून् (उप+आस्) नराः विरक्ताः भवन्ति।

८ सज्जना (द्विष्) नरान् अपि न *अभिद्रुह्यन्ति ।
९ परोपकारिण एव यथार्थत जीवन्ति अन्ये केवल (उत्+श्वस्) ।
१० सावधानम् (अधि+इ) बालान् गुरु सम्यक् (शास्) ।

२ पुढील रूपें ओळखा व दिलेल्या वाक्यांत त्यांचा उपयोग करा —

सम्मार्ष्टु । परिमृज्यु । द्विष्टु । विदु । दुह्यन्तु ।

१ सन्ध्याकाल समागत । गोपाला अधुना गा ——— ।
२ अद्य वसन्तोत्सव । सेवक गृह परित भूमिं ——— ।
३ भेकानाम् आरटनेन जना वर्षागम ——— ।
४ पापिन तीर्थं गत्वा स्वपाप ——— ।
५ मा ——— अप्रियस्य अपि पथ्यस्य वक्तारम् ।

३ पुढील धातूंची वर्त धातु विशेषणें लिहून त्यांचीं तीन्ही लिंगांचीं प्रथमेचीं रूपें द्या —

स्तु, कृ, विद्, आस्, वस्, वि+श्वस, मृज्

*टीप —'अभि+द्रुह्' याचा उपयोग द्वितीयेबरोबर करतात 'द्रुह्'चा चतुर्थीबरोबर करतात

पाठ ११

समास.

(अ) रामलक्ष्मणौ (राम लक्ष्मण च) सीतया सह वनं प्रस्थितौ । तदा सकला नरनार्यो (नरा नार्य च) दु खिता अभवन् । रामस्याज्ञया लक्ष्मण उटज व्यरचयत् । प्रतिदिनं (दिने दिने) कन्दमूलफलानि (कन्दान् मूलानि फलानि च) तेऽभक्षयन् । अरण्ये मुनयो यथाविधि (यथा विधि आसीत् तथा किंवा विधिम् अनतिक्रम्य) यज्ञानकुर्वन् । अतस्ते साहाय्य लब्धुमुपरामम् (रामस्य समीपम्) अगच्छन् । रामस्तेषां साहाय्यमकरोत् ।

वरील उताऱ्यात सामासिक शब्द त्याच्या विग्रहासह योजलेले आहेत. त्याचे दोन भाग होतील. १ **रामलक्ष्मणौ, नरनार्यः, कन्दमूलफलानि.** २ **प्रतिदिनम्, यथाविधि, उपरामम्**

१ विग्रहातील पदें 'च'नें जोडलेलीं आहेत व सर्व पदें समान महत्त्वाचीं आहेत. समासाचें लिंग अन्त्यपदाच्या लिंगाप्रमाणें झालें आहे व वचन सर्व पदाचें मिळून झालें आहे. जसें—रामलक्ष्मणौ (पुं. प्र. द्वि. व.), नरनार्यः (स्त्री. प्र. ब. व.) व कन्दमूलफलानि (न. द्वि. ब. व.). या समासाना **द्वन्द्व** समास म्हणतात. हा उभयपदप्रधान असतो.

२ समासातील प्रथमपद अव्यय आहे, जसें प्रति, यथा व उप. सर्व समासाचा उपयोग अव्ययासारखा केलेला आहे. म्हणून समासाचें रूप नपुं. द्वि. ए. वचनाप्रमाणें झालेलें आहे. या समासाना **अव्ययीभाव** म्हणतात.

टीप—समासाचा विग्रह करणें म्हणजे समासाचा अर्थ घटक पदानींच स्पष्ट करणें. अव्ययीभाव समासाशिवाय इतर समासाचा विग्रह करताना समासाचें प्रथमान्त रूप घेऊन विग्रह करावा.

(आ) **वसिष्ठाज्ञया** (वसिष्ठस्य आज्ञया) **विश्वामित्रेण सह दशरथो रामलक्ष्मणौ यज्ञरक्षणाय** (यज्ञस्य रक्षणाय) **प्राहिणोत्। यज्ञकुण्डे** (यज्ञस्य कुण्डे) **अग्निज्वालाः** (अग्नेः ज्वालाः) **ऋत्विक्प्रसिक्तेन** (ऋत्विग्भिः प्रसिक्तेन) **घृतेनोद्गच्छन्। घृततृप्तं** (घृतेन तृप्तम्) **प्रज्वलितमग्निं दृष्ट्वा मुनयः सन्तुष्टा अभवन्।**

वरील उताऱ्यात **वसिष्ठाज्ञा, यज्ञरक्षणम्, यज्ञकुण्डम्, अग्निज्वालाः, ऋत्विक्प्रसिक्तम्, घृततृप्तः** हे सामासिक शब्द योजलेले आहेत. याच्या वेंसातील विग्रहाकडे पाहिल्यास असं दिसून येईल की १ द्वितीय पद मुख्य आहे व २ प्रथम पद प्रथमेशिवाय इतर विभक्तींत असून तें द्वितीय पदाचा अर्थ मर्यादित करतें, जसें वसिष्ठाज्ञा यातील आज्ञा हें पद मुख्य आहे परंतु ती आज्ञा कोणाची तरी नव्हे तर वसिष्ठाची असा प्रथम पदानें अर्थ मर्यादित झालेला आहे ३ समासाचा अर्थ पूर्ण आहे व ४ समासाचा उपयोग अन्त्यपदाच्या जातीप्रमाणें केला जातो, जसें **वसिष्ठाज्ञा** यातील अन्त्य पद नाम आहे म्हणून त्याचा नामासारखा उपयोग केलेला आहे व **ऋत्विक्प्रसिक्तम्** यातील अन्त्य पद विशेषण

असल्यामुळे समासाचा उपयोग 'ग्रामम्' या नामाच्या विशेषणाप्रमाणें केलेला आहे. अशा समासाना तत्पुरुष समास म्हणतात व प्रथम पद विग्रहांत ज्या विभक्तींत योजता येतें त्या विभक्तीचा तत्पुरुष असें म्हणतात.

(६) १ मेघस्य गम्भीरनादं (गम्भीरः नादः तं) श्रुत्वा सिंहस्तं प्रार्थयते। गम्भीरनादं (गम्भीरः नादः यस्य तं) मेघं दृष्ट्वा चातका हृष्यन्ति।

२ राक्षसानां घोरदर्शनेन (घोरं दर्शनं तेन) मुनीनां मनसि भीतिरुत्पन्ना। घोरदर्शनान् (घोरं दर्शनं येषां तान्) राक्षसान् दृष्ट्वा मुनयो भीताः।

३ चन्द्रस्य धवलप्रकाशेन (धवल प्रकाशः तेन) भूतलं शोभते। धवलप्रकाशं (धवल प्रकाश यस्य तं) चन्द्रं दृष्ट्वा जना मोदन्ते।

वरील वाक्यांत गम्भीरनाद, घोरदर्शन व धवलप्रकाश हे समास दोन निरनिराळ्या अर्थी योजलेले आहेत हें कंसांतील विग्रहावरून ध्यानांत येईल. त्यांतील पहिल्या प्रकारामध्यें अर्थ पूर्ण आहे व दुसऱ्या प्रकारांत समासांतील पदामध्यें अर्थ पूर्ण होत नसून सर्व समासाचा तृतीय नामाकडे संबंध आहे व समास त्या तृतीय नामाचें विशेषण आहे. जसें गम्भीरनादं (मेघम्), घोरदर्शनान् (राक्षसान्), धवलप्रकाशं (चन्द्रम्).

पहिल्या प्रकारांतील समासाना **कर्मधारय** किंवा समानाधिकरण तत्पुरुष म्हणतात; कारण (१) समासांतील द्वितीय पदाचा अर्थ प्रथम पद मर्यादित करतें, (२) समासांत अर्थ पूर्ण आहे व (३) समासांतील पदें प्रथमा विभक्तींतच विग्रहांत योजता येतात.

दुसऱ्या प्रकारांतील समासाना **बहुव्रीहि** म्हणतात; कारण (१) समासाच्या पदामध्येंच समासाचा अर्थ पूर्ण नाहीं, (२) समासाच्या अर्थाचा संबंध विशेषणरूपानें तृतीय नामाकडे असतो व (३) त्यामुळे विग्रहांत यद् या सर्वनामाचें योग्य त्या विभक्तीचें रूप योजावें लागतें व त्या रूपानुरूप समासाला द्वितीया ते सप्तमी बहुव्रीहि अशीं नावें दिलीं जातात. जसें-ग्रामम् उदकं यं-प्राप्तोदकः (ग्राम) द्वि ब.। कृतः निश्चय येन सः कृतनिश्चयः (रामः) तृ. ब.। दत्तम् आसनं यस्मै सः दत्तासनः (मुनिः) च. ब.। निःसारिताः

चोरा यस्मात् नि सारितचोर (ग्राम) प व । बहव पर्वता यस्मिन् बहुपर्वत (देश) स व ।

नवीन शब्द

अवसानम्-शेवट	भूमिका-सोंग
आढ्य (वि)-सपन्न, युक्त	महिष.-रेडा
उन्मीलनम्-उघडणें	वराह.-डुक्कर
कुमुदम्-चन्द्रविकासी कमळ	शशक –ससा
कारा (स्त्री)-तुरुंग	सारङ्ग.-ठिपके असलेला हरिण
ग्रस्त (क भू धा वि)-ग्रासलेला	समय.-ठराव
निकरः-समुदाय, रास	हिरण्यम्-सोनें

प्रश्न

१ पुढील समासांचा विग्रह करून नांवें सागा व त्याचा वाक्यात उपयोग करा—
स्वामिसवकौ, आदित्यचन्द्रौ, यथाकालम्, प्रतिस्थलम्, सारङ्गवराहमहिषशशका, यथाबलम्, हिरण्यधान्यरत्नानि, आदिमध्यावसानानि, उपविष्णु, राजपुत्र, कर्मगति, भयग्रस्ता, न्यायप्रवृत्त, मदान्ध, वालुकानिकर, गन्धाढ्यम्, अवृत्ति, कमलकुमुदोन्मीलनम्, कारामुक्त, परोपकार, कृतप्रतिज्ञ, विशाललोचन, चतुर्मुख, दशानन, दत्तपारितोषिका, शीतोदकम्, स्थिरचित्तम्, दीर्घप्रवास, दृढनिश्चय ।

२ पुढील वाक्यात अधोरेखित शब्दांबद्दल समास योजून नाव सागा —

१ यस्य कीर्ति धवला स नृप प्रजाना हिताय प्रवर्तते ।
२ यस्य कोप शीघ्र स दुर्वासा कण्वस्य दुहितर शकुन्तलाम् अशपत् ।
३ मतिम् अनुसृत्य अहं शास्त्राणाम् अर्थं विवृणोमि इति आचार्यै उक्तम् ।
४ पात्रं पात्रं भूमिकाना विभाग कर्तव्य सूत्रधारेण प्रयत्नत ।
५ धर्म अर्थ काम मोक्ष च चत्वार पुरुषार्था सन्ति ।

६ सताम् उपदेशेन नरः सङ्गात् रक्षितः भवति ।
७ वर्षे वर्षे यात्रिकाः पवित्राणि तीर्थानि गच्छन्ति ।
८ यथा समयः वर्तते तथा यस्य वचनं सत्यं सः व्यवहरति ।
९ कृष्णस्य समीपे गोपानां समूहः अतिष्ठत् ।
१० येन धन लब्ध सः हर्षेण पुष्ट दृश्यते ।

पाठ १२

सप्तम गण.

१ रामोपदिष्टो भरतो राज्यं न्यासमिवाभुनक् । (अभुनक्)
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ।
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।

२ तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदम् ।
छिनत्ति संशयं शास्त्रे शिष्याणां सर्वदा गुरुः ।
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । (एनम्-आत्मानम्)

३ अभिन्नो दुर्गे स्थित्वा शत्रुं रुन्धन्ति सैनिकाः ।
तृणमिव लघु लक्ष्मीर्नैव तान् संरुणद्धि । (तान्-सधीन्)

वरील वाक्यांत भुज् (उ. प.), छिद् (उ. प.) व रुध् (उ. प.) या सप्तम गणाच्या धातूंची पित् व अपित् प्रत्ययुक्त रूपें योजलेली आहेत. पित्-प्रत्ययुक्त—अभुनक्, छिनत्ति, रुणद्धि व अपित्-प्रत्ययुक्त—भुञ्जते, भुङ्क्ष्व, छिन्धि, रुन्धन्ति, छिन्दन्ति. यावरून असें दिसून येईल की 'पित्' प्रत्ययांपूर्वी धातूंचे अन्त्य व्यंजन व उपान्त्य स्वर यांमध्ये 'न' घातला जातो

व 'अपित्' प्रत्ययापूर्वी 'न्' घातला जातो. 'न्' चें पुढील व्यंजनाच्या वर्णाच्या अनुनासिकात रूपान्तर होतें व ऊष्म वर्णापूर्वी अनुस्वार होतो.

टीपः—धातूच्या मूळ अनुनासिकाचा लोप होतो.

भुज् (उ. प.)

(१)	प. पद			आ. पद		
वर्त.	भुनज्मि	भुञ्ज्वः	भुञ्ज्मः	भुञ्जे	भुञ्ज्वहे	भुञ्ज्महे
	भुनक्षि	भुङ्क्थः	भुङ्क्थ	भुङ्क्षे	भुञ्जाथे	भुङ्ग्ध्वे
	भुनक्ति	भुङ्क्तः	भुञ्जन्ति	भुङ्क्ते	भुञ्जाते	भुञ्जते
प्र.भू.	अभुनजम्	अभुञ्ज्व	अभुञ्ज्म	अभुञ्जि	अभुञ्ज्वहि	अभुञ्ज्महि
	अभुनक्-ग्	अभुङ्क्तम्	अभुङ्क्त	अभुङ्क्थाः	अभुञ्जाथाम्	अभुङ्ग्ध्वम्
	,,	अभुङ्क्ताम्	अभुञ्जन्	अभुङ्क्त	अभुञ्जाताम्	अभुञ्जत
आज्ञा.	भुनजानि	भुनजाव	भुनजाम	भुनजै	भुनजावहै	भुनजामहै
	भुङ्ग्धि	भुङ्क्तम्	भुङ्क्त	भुङ्क्ष्व	भुञ्जाथाम्	भुङ्ग्ध्वम्
	भुनक्तु	भुङ्क्ताम्	भुञ्जन्तु	भुङ्क्ताम्	भुञ्जाताम्	भुञ्जताम्
वि.	भुञ्ज्याम्	भुञ्ज्याव	इ.	भुञ्जीय	भुञ्जीवहि	इ.

पित् प्रत्ययापूर्वी अंग – भुनज् – अपित् प्रत्ययापूर्वी – भुञ्ज्

भुनक्षि – भुनज् + सि – भुनक् + सि (६) – भुनक् + षि (९)

भुनक्ति – ,, + ति – भुनक् + ति (६) – भुनक्ति

भुङ्ग्ध्वे – भुञ्ज् + ध्वे – भुङ्क् + ध्वे (६) – भुङ्ग् + ध्वे (५)

(२) छिद्—पित् प्रत्ययापूर्वी अंग – छिनद् । अपित् प्रत्ययापूर्वी – छिन्द् ।

वर्त. प प.—छिनद्मि छिन्द्वः छिन्द्मः । छिनत्सि छिन्त्थः छिन्त्थ । छिनत्ति छिन्तः छिन्दन्ति ।

आ. प.—छिन्दे छिन्द्वहे छिन्द्महे । छिन्त्से छिन्दाथे छिन्द्ध्वे । छिन्ते छिन्दाते छिन्दते ।

प्र. भू. प. प —अच्छिनदम् अच्छिन्द्व अच्छिन्द्म । अच्छिन –त्–द् अच्छिन्त्तम् अच्छिन्त्त । अच्छिनत्–द् अच्छिन्त्ताम् अच्छिन्दन् ।

आ. प.—अच्छिन्दि अच्छिन्द्वहि अच्छिन्द्महि । अच्छिन्त्थाः अच्छिन्दा-याम् अच्छिन्द्ध्वम् । अच्छिन्त अच्छिन्दाताम् अच्छिन्दत ।

आज्ञार्थ प. प.—छिनदानि छिनदाव छिनदाम । छिन्द्धि छिन्तम् छिन्त । छिनत्तु छिन्ताम् छिन्दन्तु ।

आ. प.—छिनदै छिनदावहै छिनदामहै । छिन्त्स्व छिन्दाथाम् छिन्द्ध्वम् । छिन्ताम् छिन्दाताम् छिन्दताम् ।

विध्यर्थ प. प.—छिन्द्याम् छिन्द्याव इ. । आ. प. छिन्दीय छिन्दीवहि इ.

छिनद् + ति – छिनत् + ति (४)

अच्छिनः – एद् – अ + छिनद् + स् – अ + छिनः – ए-द् (१६) (१)

(३) रुध् (उ. प.)—पित् प्रत्ययापूर्वी अंग – रुणध् – अपित् प्रत्ययापूर्वी – रुन्ध् । वर्त. प. प.—रुणध्मि रुन्ध्वः रुन्ध्मः । रुणत्सि रुन्द्धः रुन्द्ध । रुणद्धि रुन्द्धः रुन्धन्ति ।

आ. प.—रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे । रुन्त्से रुन्धाथे रुन्द्ध्वे । रुन्द्धे रुन्धाते रुन्धते ।

अ. भू. प. प.—अरुणधम् अरुन्ध्व अरुन्ध्म । अरुणः – त्-द् अरुन्द्धम् अरुन्द्ध । अरुन्द्ध अरुन्धाताम् अरुन्धत ।

आ. प.—अरुन्धि अरुन्ध्वहि अरुन्ध्महि । अरुन्द्धाः अरुन्धाथाम् अरुन्द्ध्वम् । अरुन्द्ध अरुन्धाताम् अरुन्धत ।

आज्ञार्थ प. प.—रुणधानि रुणधाव रुणधाम । रुन्द्धि रुन्द्धम् रुन्द्ध । रुणद्धु रुन्द्धाम् रुन्धन्तु ।

आ. प.—रुणधै रुणधावहै रुणधामहै । रुन्त्स्व रुन्धाथाम् रुन्द्ध्वम् । रुन्द्धाम् रुन्धाताम् रुन्धताम् ।

विध्यर्थ—प. प. रुन्ध्याम् रुन्ध्याव इ. । आ. प. रुन्धीय रुन्धीवहि इ.

भुज् प्रमाणें—**अञ्ज्** (प. प. अनज्–अञ्ज्), **पृच्** (प. प. पृणच्–पृञ्च्), **भञ्ज्** (प. प. भनज्–भञ्ज्), **युज्** (उ. प. युनज्–युञ्ज्), **रिच्** (उ. प. रिणच्–रिञ्च्), **वृज्** (प. प. वृणज्–वृञ्ज्) हे चालवावे. **छिद्** प्रमाणें—**क्षुद्** (उ. प. क्षुणद्–क्षुन्द्), **खिद्** (आ. प. खिनद्–खिन्द्), **भिद्** (उ. प. भिनद्–भिन्द्), **विद्** (आ. प. विनद्–विन्द्) हे चालवावे.

रुध् प्रमाणें—**इन्ध्** (आ. प.–इनध्–इन्ध्) चालवावा.

४ **हिनस्ति दुष्कृतं नित्यं सूनृता वागसंशयम् ।** (नाहींसें करते)
पीडितोऽपि दयालुर्ना न हिंस्यात्प्राणिनं क्वचित् । (ठार मारू नये)

५ **सदाचाराद्दुराचारं विशिंष्यादेव मानवः ।** (फरक करावा)
असिद्धिरीप्सितार्थस्य विशिनष्टि मनोव्यथाम् । (वाढवते)

वरील वाक्यांत **हिंस्** (प. प. हिनस्–हिंस्) व **वि+शिष्** (प. प. शिनष्–शिंष्) या धातूंचीं ‘ पित् व अपित् ’ प्रत्यययुक्त रूपें योजलेलीं आहेत.

(४) हिंस् (प. प.)–**वर्त.**—हिनस्मि हिंस्व हिंस्म । हिनस्सि हिंस्थः हिंस्थ । हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति ।

प्र. भू.—अहिनसम् अहिंस्व अहिंस्म । अहिन.–त्–द् अहिंस्तम् अहिंस्त । अहिनत्–द् अहिंस्ताम् अहिंसन् ।

आज्ञार्थ—हिनसानि हिनसाव हिनसाम । हिन्धि हिंस्तम् हिंस्त । हिनस्तु हिंस्ताम् हिंसन्तु ।

विध्यर्थ—हिंस्याम् हिंस्याव इ.

अहिनः–त्–द्–अ+हिनस्+स्–अहिन्–त् द् (१६) (१) । हिन्धि–हिंस्+धि–हिन्+धि (१७)–हिन्धि । अहिनत्–द्–अ+हिनस्+त्–अहिनत्–द् (१६) (१) ।

(५) शिष् (प. प.)–**वर्त.**—शिनष्मि शिंष्वः शिंष्मः । शिनक्षि शिंष्ठः शिंष्ठ । शिनष्टि शिंष्टः शिंषन्ति ।

प्र. भू.—अशिनषम् अशिंष्व अशिंष्म । अशिनट्–ड् अशिंष्टम् अशिंष्ट । अशिनट्–ड् अशिंष्टाम् अशिंषन् ।

प्रश्न

१ पुढील वाक्य कंसांतील शब्दांची योग्य रूपें योजून पुरीं करा—

१ चक्रव्यूह (भिद्) अभिमन्यु द्रोण (प्रति+रुध्) ।
२ नृप सचिवान् युद्धेषु कार्येषु (नि+युज्) ।
३ उद्योगं (कृ) नरा सुख (उप+भुज्) ।
४ भीम अमोघया गदया (भञ्ज्) दुर्योधनस्य ऊरुम् ।
५ अशरीरिण्या वाचा उपदिष्ट राम (छिद्) शम्बूकस्य शीर्षम् ।
६ न (हिंस्) प्राणिन कश्चित् इति अहिंसाधर्म ।
७ स दीन याचक आत्मन कष्टाम् अवस्थाम् धनिकस्य पुर (वि+अञ्ज्) ।
८ समाधौ आत्मान (युज्) नर प्रथम इन्द्रियाणि (नि+रुध्) ।
९ यदि दुर्बल प्रबलान् (वि+रुध्) तर्हि तस्य एव नाश भवेत् ।
१० कल्याण (साध्) नर व्याजस्तुगे स्तुतिं (वि+शिष्) ।

२ पुढील रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत योग्य ठिकाणीं उपयोग करा —

छिन्दन्तु इन्धते, वृणक्तु, भुञ्जीत, पर्यरुन्धन्,

१ सेनापतिना आदिष्टा सैनिका शत्रो राजधानीं ——— ।
२ नृप यथाविधि राज्य कृत्वा सुख ——— ।
३ पण्डिता जनाना शास्त्रेषु संशयान् ——— ।
४ ऋत्विज कुण्डे घृत प्रक्षिप्य अग्निम् ——— ।
५ खलाना सङ्गति ——— सुचरित नर ।

३ सप्तमगणाची विशिष्ट खूण कोणती ? पित् व अपित् प्रत्ययापूर्वी त्या खुणेमध्ये कसा बदल होतो हें सोदाहरण दाखवा

पाठ १३

तृतीय गण.

(अ) १ अपकीर्तेर्जगत्यस्मिन् बिभेति सुजनः खलु ।
२ विजहाति सदा कामान् यतिर्नियतमानसः ।
३ हारान् बिभ्रति कण्ठेषु मनुजा भूषणप्रियाः ।
४ यो ददाति दरिद्रेभ्यो धनं पुण्यं स विन्दते ।
५ रणाग्नावजुहोदेहं देशत्राणाय भूपतिः ।
६ विनष्टां प्रलये पृथ्वीं निर्मिमीते पुनर्विधिः ।
७ सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
८ धनलोभं जहाहि त्वं मनःशान्तिं यदीच्छसि ।

वरील वाक्यांतील **बिभेति, विजहाति, बिभ्रति, ददाति, अजुहोत्, निर्मिमीते, विदधीत** व **जहाहि** ही **भी, हा, भृ, दा, हु, मा, धा** व **हा** या तृतीय गणाच्या धातूंची रूपें आहेत. त्यांचें सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास असें दिसून येईल की धातूंतील आद्य व्यंजन व स्वर यांचें द्वित्व केलेलें आहे. यालाच संस्कृत व्याकरणांत '**अभ्यास**' असेंहि म्हणतात. तृतीय गणाची हीच विशिष्ट खूण आहे.

तृतीय गणातील धातूंना अभ्यास करण्याचे नियमः—

१ भी—भीभी–भिभी–बिभी । धा—धाधा–धधा–दधा । हा (प. प.)—हाहा–हहा–जहा ।
अभ्यासांत चतुर्थ वर्गव्यंजनाबद्दल तृतीय व्यंजन येतें व 'ह्' बद्दल 'ज्' येतो व दीर्घ स्वर ह्रस्व होतो.

२ मा—मामा–ममा–मिमा । हा (आ. प.)—हाहा–हहा–जहा–जिहा ।
'मा व हा (आ.प.)' या धातूंच्या अभ्यासांत 'अ' बद्दल 'इ' असा स्वर येतो व अनुनासिकाचा अभ्यासांत बदल होत नाहीं.

आज्ञार्थ—शिनषाणि शिनषाव शिनषाम । शिण्ड्ढि शिंष्टम् शिंष्ट । शिनष्टु शिंष्टाम् शिंषन्तु ।

विध्यर्थ—शिंष्याम् शिंष्याव शिंष्याम इ.

शिनक्षि – शिनष् + सि – शिनड् + सि (१० अ) – शिनक् + षि (९) । शिनष्टि – शिनष् + ति – शिनष् + टि (११) । अशिनट्-ड् – अ + शिनष् + स् – त् – अशिनट्-ड् (१०४) (१) । शिंष्ठः – शिंष् + थः – शिंष् + ठः (११) । शिण्ड्ढि – शिंष् + धि – शिण्ड् + धि (१० ई) – शिण्ड् + ढि (११)

पिष् (प. प. पिनष्-पिंष्) हा 'शिष्' प्रमाणें चालवावा.

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें

६ आलस्य पाशांश्छिन्दता मूषकराजेन कपोतराजः उपकृतः ।
परस्वं भुञ्जाना नरा मनःस्वास्थ्यं न लभन्ते ।
राजधानीं रुन्धतां-रुन्धानानां सैनिकानामुपरि राज्ञः सेना शरवर्षमवाकिरत् ।

वरील वाक्यात **छिन्दतः**, **रुन्धताम्** ही प. पदी व **भुञ्जानाः** व **रुन्धानानां** ही आ. पदी वर्त. धा. विशेषणाची रूपें योजलेली आहेत.

तीं पुढील तऱ्हेनें तयार केलेली आहेत.

रुध् – रुन्धन्ति – अन्ति + अत् – रुन्धत् ।
छिद् – छिन्दन्ति – अन्ति + अत् – छिन्दत् ।
रुध् – रुन्धते – अते + आन – रुन्धान ।
भुज् – भुञ्जते – अते + आन – भुञ्जान ।

रुन्धत् व छिन्दत् हीं प. पदी रूपें अष्टम, पञ्चम, किंवा नवम गणाच्या वर्तमान का. धा. रूपाप्रमाणें तीन्ही लिंगात चालवितात. रुन्धान व भुञ्जान हीं आ. पदी रूपें अकारान्त विशेषणाप्रमाणें पुंलिंग व नपुंसकलिंग यामध्यें 'देव व वन' याप्रमाणें आणि स्त्रीलिंगात 'आ' जोडून 'माला' प्रमाणें चालवितात.

रुन्धत् – पुं. रुन्धन् रुन्धन्तौ रुन्धन्तः इ., न. रुन्धत् रुन्धती रुन्धन्ति इ., स्त्री. रुन्धती रुन्धत्यौ रुन्धत्यः इ.

रुन्धान – पुं. रुन्धानः रुन्धानौ रुन्धानाः इ., न. रुन्धानम् रुन्धाने रुन्धानानि इ., स्त्री. रुन्धाना रुन्धाने रुन्धानाः इ.

सप्तम गणाचे धातु

अञ्ज् (प. प.) – लेप देणें, स्पष्ट करणें
वि ,, – स्पष्ट करणें
इन्ध् (आ. प.) – पेटवणें
उन्द् (प. प.) – भिजवणें
क्षुद् (उ. प.) – कुटणें, चुरडणें
खिद् (आ. प.) – खेद होणें, नाश होणें
छिद् (उ. प.) – कापणें, नाश करणें
रिच् (प. प.) – रिकामें करणें
† अति ,, – उदास असणें
पिष् (प. प.) – दळणें, पूड करणें
पृच् (सम् प. प.) – मिसळणें, संगत धरणें
भञ्ज् (उ. प.) – फोडणें
भुज् (प. प.) – रक्षण करणें, राज्य करणें (आ. प.) – खाणें, उपभोगणें
युज् (उ. प.) – जोडणें
अनु (आ. प.) – विचारणें, परीक्षा घेणें
नि (,,) – नेमणें, जोडणें
वि (,,) – विभागणें, सोडून देणें
सम् (उ. प.) – जोडणें
रुध् (उ. प.) – अडथळा करणें, वेढणें
रुध् (अनु-उ. प.) – अनुसरणें, याचना करणें
नि – थांबवणें
प्रति वि – अटकाव करणें
विच् (वि-उ. प.) – विभागणें, वेगळा करणें
विज् (उद्-प. प.) – भिणें, त्रासणें
वृज् (प. प.) – टाळणें
शिष् (प. प.) – भेद जाणणें
वि (प. प.) – ,, दाखवणें
हिंस् (प. प.) – ठार मारणें

नवीन शब्द

अघम् – पाप
अमोघ (वि.) – सफल, परिणामकारक
अव+कॄ (६ प.प.) – फेकणें, मारा करणें
अशरीरिणी वाक् (स्त्री.) – आकाशवाणी
ईप्सितार्थः – मिळविण्याची इच्छा केलेली गोष्ट
कुण्डम् – अग्निकुण्ड
न्यासः – ठेव
परस्वम् – दुसऱ्याचें धन
व्याजस्तुतिः (स्त्री.) – खोटी स्तुति, निन्दा
सूनृता वाक् (स्त्री.) – सत्य शब्द, विनयशील गोड बोलणें

† 'अतिरिच्यते' हें कर्मणि रूप वरील अर्थ दाखविण्याकरितां योजतात.

३ हु—हुहु—जुहु। निज्—निनिज्।
अभ्यासात ह्रस्व स्वर बदलत नाही.

४ ह्री—ह्रीह्री—हिह्री—जिह्री।
अभ्यासात जोडाक्षरातील पहिल्या व्यंजनाचें द्वित्व होतें.

५ भृ—भृभृ—भृभृ—बिभृ। पृ—पृपृ—पपृ—पिपृ। परंतु ऋ—ऋऋ—इऋ—इयृ। अभ्यासात मुळातील 'ऋ' बद्दल 'इ' हा स्वर येतो व 'ऋ' या धातूच्या अभ्यासात त्याचा 'इय्' होतो

भृ (उ. प.) वर्तमानकाळ

प. प.				आ. प.		
बिभर्मि	बिभृवः	बिभृमः	प्र. पु	बिभ्रे	बिभृवहे	बिभृमहे
बिभर्षि	बिभृथः	बिभृथ	द्वि. पु	बिभृषे	बिभ्राथे	बिभृध्वे
बिभर्ति	बिभृतः	बिभ्रति	तृ. पु	बिभृते	बिभ्राते	बिभ्रते

प्र. भूतकाळ

प. प.				आ. प.		
अबिभरम्	अबिभृव	अबिभृम	प्र. पु.	अबिभ्रि	अबिभृवहि	अबिभृमहि
अबिभः	अबिभृतम्	अबिभृत	द्वि. पु.	अबिभृथाः	अबिभ्राथाम्	अबिभृध्वम्
,,	अबिभृताम्	अबिभरुः	तृ. पु.	अबिभृत	अबिभ्राताम्	अबिभ्रत

आज्ञार्थ

प. प.				आ. प.		
बिभराणि	बिभराव	बिभराम	प्र. पु	बिभरै	बिभरावहै	बिभरामहै
बिभृहि	बिभृतम्	बिभृत	द्वि. पु.	बिभृष्व	बिभ्राथाम्	बिभृध्वम्
बिभर्तु	बिभृताम्	बिभ्रतु	तृ. पु	बिभृताम्	बिभ्राताम्	बिभ्रताम्

विध्यर्थ—बिभृयाम् बिभृयाव इ बिभ्रीय बिभ्रीवहि इ

वरील रूपांकडे लक्ष दिल्यास पुढील गोष्टी कळून येतील—

१ वर्त., प्र. भूत व आज्ञार्थ याचे प. पदी तृ. पु. बहुवचनी प्रत्यय अति, उस्, व अतु असे आहेत. उस् पूर्वी अन्त्य स्वराचा गुण होतो.

२ आज्ञार्थ द्वि. पु एकवचनी प. पदी प्रत्यय स्वरान्त धातूचा ' हि ' आहे.

३ धातूंतील पित् व अपित् प्रत्ययांपूर्वीचीं अंगें तयार केल्यानें रूपें करणें सोपें होतें जसें—बिभृ-बिभर् (पित् प्रत्ययापूर्वी), बिभृ (हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी) व बिभ्र् (अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी).

१ पॄ (प. प)—पिपृ-पिपर् (पित् प्र पूर्वी), पिपृ (हलादि अपित् प्र पूर्वी व पिप्र् (अजादि अपित् प्र पूर्वी)

२ दा (उ. प)—ददा (पित् प्र पूर्वी), दद् (अपित् प्र पूर्वी).

वर्त.—प प.—ददामि दद्व दद्म । ददासि दत्थ दत्थ । ददाति दत्त ददति । आ. प —ददे दद्वहे दद्महे । दत्से ददाथे दद्ध्वे । दत्ते ददाते ददते ।

प्र. भू —प. प अददाम् अदद्व अदद्म । अददा अदत्तम् अदत्त । अददात् अदत्ताम् अददु । आ प —अददि अदद्वहि अदद्महि । अदत्था अददाथाम् अदद्ध्वम् । अदत्त अददाताम् अददत ।

आज्ञार्थ—प. प ददानि ददाव ददाम । देहि दत्तम् दत्त । ददातु दत्ताम् ददतु । आ प —ददै ददावहै ददामहै । दत्स्व ददाथाम् दद्ध्वम् । दत्ताम् ददाताम् ददताम् ।

विध्यर्थ प. प.—दद्याम् दद्याव इ, आ. प ददीय ददीवहि इ.

टीप —आज्ञार्थी द्वि पु एकवचनी प पदी रूप ' देहि ' अनियमित आहे

२ धा (उ. प)—दधा (पित् प्र. पूर्वी), दध् (अपित् प्र. पूर्वी—अजादि य व्-म् नें आरंभ होणारे)-धद् (इतर हलादि अपित् प्र. पूर्वी)

वर्त. प प —दधामि दध्व दध्म । दधासि धत्थ धत्थ । दधाति धत्त दधति । आ. प.—दधे दध्वहे दध्महे । धत्से दधाथे धद्ध्वे । धत्ते दधाते दधते ।

प्र. भू.—प प —अदधाम् अदध्व अदध्म । अदधा अधत्तम् अधत्त । अदधात् अधत्ताम् अदधु । आ प.—अदधि अदध्वहि अदध्महि । अधत्था अदधाथाम् अधद्ध्वम् । अधत्त अदधाताम् अदधत ।

आज्ञार्थ—प. प.—दधानि दधाव दधाम । धेहि धत्तम् धत्त । दधातु

धत्ताम् दधतु । आ. प.—दधै दधावहै दधामहै । धत्स्व दधाथाम् धद्ध्वम् । धत्ताम् दधाताम् दधताम् ।

विध्यर्थ—प. प.—दध्याम् दध्याव इ., आ. प. दधीय दधीवहि इ.

टीप:—'धेहि' हें आज्ञार्थी द्वि. पु. एकवचनी प. पदी रूप अनियमित आहे.

४ भी (प. प.)—बिभी–बिभे (हलादि पित् प्रत्ययापूर्वी)–बिभय् (अजादि पित् प्र. व उस् पूर्वी) बिभि व बिभी (हलादि अपित् प्र. पूर्वी)–बिभ्य् (अजादि अपित् प्र. पूर्वी).

वर्त.—बिभेमि बिभिव –बिभीव: बिभिम:–बिभीम । बिभेषि बिभिथ –बिभीथ: बिभिथ–बिभीथ । बिभेति बिभित: –बिभीत: बिभ्यति ।

प्र. भू.—अबिभयम् अबिभिव–अबिभीव अबिभिम–अबिभीम । अबिभे: अबिभितम्–अबिभीतम् अबिभित–अबिभीत । अबिभेत् अबिभिताम्–अबिभीताम् अबिभयु: ।

आज्ञार्थ—बिभयानि बिभयाव बिभयाम । बिभिहि–बिभीहि बिभितम्–बिभीतम् बिभित–बिभीत । बिभेतु बिभिताम्–बिभीताम् बिभ्यतु ।

विध्यर्थ—बिभियाम्–बिभीयाम् बिभियाव–बिभीयाव इ.

५ ह्री (प. प.)—जिह्री–जिह्रे (हलादि पित् प्र. पूर्वी), जिह्रय् (अजादि पित् प्र. व उस् पूर्वी), जिह्री (हलादि अपित् प्र. पूर्वी) व जिह्रिय् (अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी).

वर्त.—जिह्रेमि जिह्रीव: जिह्रीम: । जिह्रेषि जिह्रीथ: जिह्रीथ । जिह्रेति जिह्रीत: जिह्रियति । **प्र. भू.**—अजिह्रयम् अजिह्रीव अजिह्रीम । अजिह्रे: अजिह्रीतम् अजिह्रीत । अजिह्रेत् अजिह्रीताम् अजिह्रयु: ।

आज्ञार्थ—जिह्रयाणि जिह्रयाव जिह्रयाम । जिह्रीहि जिह्रीतम् जिह्रीत । जिह्रेतु जिह्रीताम् जिह्रियतु ।

विध्यर्थ–जिह्रीयाम् जिह्रीयाव इ.

६ हु (प. प.)—जुहु–जुहो (हलादि पित् प्र. पूर्वी), जुहव् (अजादि पित् प्र. व उस् पूर्वी), जुहु (हलादि अपित् प्र. पूर्वी), जुह् (अजादि अपित् प्र. पूर्वी).

वर्त.—जुहोमि जुहुव जुहुम । जुहोषि जुहुथ जुहुथ । जुहोति जुहुत जुह्वति ।

प्र. भू.—अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । अजुहो अजुहुतम् अजुहुत । अजुहोत् अजुहुताम् अजुहवु ।

आज्ञार्थ–जुहवानि जुहवाव जुहवाम । जुहुधि* जुहुतम् जुहुत । जुहोतु जुहुताम् जुह्वतु ।

विध्यर्थ–जुहुयाम् जुहुयाव इ

७ मा (आ प)—मिमा (पित् प्र पूर्वी), मिमी (हलादि अपित् प्र पूर्वी) व मिम् (अनादि अपित् प्र पूर्वी)

वर्त —मिमे मिमीवहे मिमीमहे । मिमीषे मिमाथे मिमीध्वे । मिमीते मिमाते मिमते ।

प्र. भू —अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि । अमिमीथा अमिमाथाम् अमिमीध्वम् । अमिमीत अमिमाताम् अमिमत ।

आज्ञार्थ—मिमै मिमावहै मिमामहै । मिमीष्व मिमाथाम् मिमीध्वम् । मिमीताम् मिमाताम् मिमताम् ।

विध्यर्थ—मिमीय मिमीवहि मिमीमहि इ

८ हा (आ प)—जिहा (पित् प्र पूर्वी), जिही (अपित् हलादि प्र पूर्वी) व जिह् (अनादि अपित् प्र पूर्वी) या धातूची रूपें 'मा' प्रमाणें करावीं

९ हा (प प)—जहा (पित् प्र पूर्वी), जहि–ही ('य' शिवाय हलादि अपित् प्र पूर्वी) व जह् (अनादि अपित् व वर्ने आरभ झालेले विध्यर्थी प्रत्यय)

वर्त –जहामि जहिव –जहीव जहिम –जहीम । जहासि जहिथ – जहीथ जहिथ–जहीथ । जहाति जहित –जहीत जहति ।

प्र. भू —अजहाम् अजहिव–अजहीव अजहिम–अजहीम । अजहा अजहितम्–अजहीतम् अजहित–अजहीत । अजहात् अजहिताम्– अजहीताम् अजहु ।

*अनियमित रूप 'हि' बदल 'धि' हा प्रत्यय

आज्ञार्थ–जहानि जहाव जहाम । *जहाहि–जहिहि–जहीहि जहितम्–जहीतम् जहित–जहीत । जहातु जहिताम्–जहीताम् जहतु ।

विध्यर्थ–जह्याम् जह्याव जह्याम इ.

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें

(आ) १ सावित्र्या आशीर्वादं ददता यमेन परिणामो न लक्षितः ।
२ दधिभाण्डानि बिभ्रत्यो गोप्यः कृष्णेन प्रतिरुद्धा मार्गे ।
३ जटाभारे गङ्गां बिभ्राणं पतिं दृष्ट्वा पार्वती ‡तमभिक्रुद्धा ।
४ वर्णानामाचारं विदधतीनां स्मृतीनां विचारः सर्वेषामावश्यकः ।

वरील वाक्यात 'ददता, बिभ्रत्यः, बिभ्राणं व विदधतीनाम्' ही दा, भृ व धा या धातूंची वर्त. धातु. विशेषणें योजलेलीं आहेत.

त्यावरून असें दिसून येईल की ५, ७, ८ व ९ या गणाच्या वर्त. धातु. रूपाप्रमाणेंच ही बनविलेली आहेत.

भृ—प. प. बिभ्रति–अति + अत्–बिभ्रत् । आ. प. बिभ्रते–अते + आन–बिभ्राण ।

दा—प. प. ददति–अति + अत्–ददत् । आ. प. ददते–अते + आन–ददान ।

भी–प. प बिभ्यति -अति + अत्–बिभ्यत् ।

प. प पुंलिंगी रूपें–बिभ्रत् बिभ्रतौ बिभ्रत इ. (तकारान्त पुं. नामाप्रमाणें)

नपुं. रूपें – बिभ्रत् बिभ्रती बिभ्रति-बिभ्रन्ति (प्र. द्वि. सं. इतर विभक्ति पुं प्रमाणें)

स्त्री. रूपें – बिभ्रती बिभ्रत्यौ बिभ्रत्य इ. (नदीप्रमाणें) मूळ रूप नपुं. प्रथमा द्विवचनाप्रमाणें समजावें.

---

*अनियमित रूप.

‡' क्रुध् व द्रुह् ' याना उपसर्ग जोडला असता त्याचा उपयोग द्वितीयान्त शब्दाबरोबर करतात.

था प. पुल्लिंगी रूपें—ददत् ददतौ ददतः (देव प्र), न. रू—ददत् ददती ददन्ति (वन प्र), स्त्री रू.—ददती ददत्यौ ददत्यः (माला प्र)

तृतीय गणाचे धातु

ऋ (प. प.)–जाणें
दा (उ प.)–देणें
आ (आ प)–घेणें
प्र (उ. प)–देऊ करणें
प्रति („)–परत फेड करणें
व्या (प प)–उघडणें
धा (उ प)–धारण करणें, ठेवणें, घालणें
अभिसं–अतिसं–फसवणें
अपि पि–बंद करणें
अभि–बोलणें
अव–लक्ष देणें
अन्तर्–तिरस्–लपवणें
तिरस् (आ प)–अदृश्य होणें
नि–ठेवणें
परि–नेसणें
वि–करणें अमलात आणणें
श्रद्–विश्वास ठेवणें
सम्–जोडणें
पृ–पॄ (प. प)–भरणें, रक्षण करणें
भी (प. प.)–भिणें
भृ (उ प)–धारण करणें, रक्षण करणें.
मा (आ प)–मोजणें
अनु–तर्क करणें
उप–उपमा देणें, तुलना करणें
निर्–निर्माण करणें
हा (प प)–सोडणें, टाकणें
अप, परि, वि, प्र– „ „
हा (आ प)–जाणें
उद्–वर जाणें
हु (प प) यज्ञ करणें आहुति देणें
ह्री (प प)–लाज वाटणें

नवीन शब्द

अध्वर्युः (पु)–मुख्य उपाध्याय
अर्थिन् (पु)–याचक
उपायनम् बक्षीस नजराणा
कोऽपि (सर्व)–अवर्णनीय
नियत (क भू था वि नि+यम्)–ताब्यात ठेविलेला
वल्कलम्–सालीचें वस्त्र
विधि. (पु)–ब्रह्मदेव
सद्यस् (अ)–एकदा
हविस् (न)–आहुति
हुतभुज् (पु)–अग्नि

प्रश्न

१ पुढील वाक्यें कंसातील शब्दाची योग्य ती रूपें योजून पुरीं करा —

१ अध्वर्युंच यथाशास्त्र (हुतभुज्) हवींषि ([illegible]) ।
२ अन्यस्मै सकृत् दत्त वस्तु न पुन (आ + दा) नर ।
३ मृगयाया रत नृप सचिवेषु (नि + धा) सकल राज्यभारम् ।
४ यथा सुजन लोकापवादात् (भी) तथा (मृत्यु) अपि न ।
५ मय पाण्डवाना कृते दिव्या सभा (निर् + मा) ।
६ कापि वृद्धा स्त्री मत्तगजात् (भी) बालक च अरण्ये (हा) ।
७ नभसि (उद् + हा) धूम (यज्ञकर्मन्) वार्ता सर्वत्र (वि + तन्) ।
८ आपद्गत साधु आत्मन गुणान् न कदापि (वि + हा) ।
९ रणाङ्गणे योधा (भृ) आयुधानि हस्तेषु ।
१० पुत्रस्य जन्ममहोत्सवे तारापीड भृत्येभ्य उपायनानि (दा) ।

२ पुढील वाक्यांत कंसात दिलेल्या धातूंना योग्य उपसर्ग जोडून त्यांचीं रूपें लिहा —

१ अर्जुन जयद्रथ हन्तु धनुषि अमोघ बाण (धा) ।
२ कियान् अर्थ त्वया इष्यते इति रघु अर्थिनम् (युज्) ।
३ आन्तर कोऽपि हेतु इह प्राणिन (युज्) ।
४ नर अन्यन कृतम् उपकार युक्तेन मार्गेण (दा) ।
५ पुरा अरण्यवासिन जना वल्कलानि (धा) ।

३ तृतीय गणाच्या पुढील धातूंचीं अभ्यासयुक्त अंगें देऊन पित् व अपित् प्रत्ययापूर्वी काय फरक होतो तो सोदाहरण दाखवा —

मा, हा (उ. प.), ऋ, भृ, धा.

४ पुढील रूपें ओळखून वाक्यात योजा —

न्यदधु । बिभायात् । जुहुधि । पिप्रति । जहति ।

पाठ १४

कर्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणें.

१ ऋष्यशृङ्गो द्वादशवार्षिकं सत्रं व्यतनोत्–विततवान्।
माता बालकस्य रक्षणमकरोत्–कृतवती।
नृपस्य सैन्यं शत्रुमहन्–हतवत्।

वरील वाक्यांत वितत, कृत व हत या कर्मणि भू. धा. विशेषणांना वत् प्रत्यय लावून होणारी कर्तरि भू. धा. विशेषणें प्रथमभूतकाळीं कर्तरि क्रियापदाबद्दल योजलेलीं आहेत. त्यामुळें वाक्याची रचना कर्तरि प्रयोगाप्रमाणेंच झाली आहे. हीं सर्व रूपें सकर्मक धातूंचीं आहेत.

ऋष्यशृङ्गः–पु. प्र. ए. व.—विततवान्–पु. प्र. ए. व.
माता–स्त्री. प्र. ए. व.—कृतवती – स्त्री. प्र. ए. व.
सैन्यं–न. प्र. ए. व.—हतवत् – न. प्र. ए. व.

यावरून असें दिसून येतें कीं, १ कर्तरि भू. धा. विशेषणाचीं रूपें कर्तृपदाप्रमाणें लिंग, विभक्ति व वचन यामध्यें होतात, २ याचीं रूपें वत्-प्रत्ययान्त स्वत्वदर्शक विशेषणाप्रमाणें केलीं जातात.

२ देवा अपि रावणादबिभयुः–भीताः–भीतवन्तः।
मात्रा वियुक्तो बालोऽरोदीत्–रुदितः–रुदितवान्।
जना गोदावर्यामस्नान्–स्नाताः – स्नातवन्तः।
राजानोऽध्यासत सिंहासनानि–अध्यासिताः–अध्यासितवन्तः।
इन्द्रादयो देवा दमयन्त्याः स्वयंवरार्थं कुण्डिनपुरमयान्–याताः—यातवन्तः।

यावरून असें दिसून येतें कीं (१) वाक्यातील क्रियापदें अकर्मक व गत्यर्थक आहेत, (२) त्यामुळें वाक्यातील कर्तरि प्र. भूतकाळी क्रियापदाबद्दल कर्मणि

भूत. धा. विशेषणे व वत्-प्रत्ययान्त कर्तरि भू. धा. विशेषणें योजलेली आहेत, (३) त्याची रूपें लिंग, विभक्ति व वचन यामध्यें कर्तृपदाप्रमाणें झालेली आहेत.

टीप:—गत्यर्थक व अकर्मक धातूंची क्त-प्रत्ययान्त कर्तरि भू. धा. विशेषणें बहुधा उपयोगांत आणीत नाहींत; कारण त्यांचें कार्य कर्मणि भू. धा. विशेषणें करू शकतात.

३ रावणं हतवन्तं रामं प्रजा अभ्यनन्दन्।
नष्टं पुत्रं चिराद्दृष्टवती माता हर्षेणोन्मत्ताभवत्।
पारितोषिकं लब्धवन्तं छात्रं गुरुः प्राशंसत्।

वरील वाक्यात कर्तरि भू. धा. विशेषणें सामान्य विशेषणाप्रमाणें नामापूर्वी योजलेली आहेत.

टीप:—विशेष माहितीसाठी सं. वाक्यरचना पाठ २७ पहा.

वरील सर्व विवरणावरून हें लक्षांत येईल की धातूचें कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण माहीत असलें की त्याला वत् प्रत्यय लावून कर्तरि भूत. धा. विशेषणें तयार करता येतात.

२, ३, ५, ७, ८ व ९ या गणांच्या काही महत्त्वाच्या धातूंची (१) कर्मणि-भू. धा. विशेषणें, (२) ल्यबन्त अव्ययें, (३) तुमन्त अव्ययें व (४) तव्य-प्रत्ययान्त कर्मणि विध्यर्थक धा. विशेषणें अनुक्रमानें दिलेली आहेत.

स्वरान्त धातु

धातु-गण-पद	कर्मणि भू. धा. वि.	ल्यबन्त अव्यय	तुमन्त अव्यय	कर्मणि वि. धा. वि.
दा (२ प. प.)	दात	दात्वा (अवदाय)	दातुम्	दातव्य
ख्या, पा, भा, या, रा, ला, व स्ना या २ गण प. प. धातूंची रूपें वरीलप्रमाणें होतात.				
दा (३ उ. प.)	दत्त	दत्त्वा (प्रदाय)	दातुम्	दातव्य
धा (३ उ. प.)	हित	हित्वा (निधाय)	धातुम्	धातव्य
मा (३, २ आ. प.)	मित	मित्वा (निर्माय)	मातुम्	मातव्य
ज्ञा (९ उ. प.)	ज्ञात	ज्ञात्वा (अभिज्ञाय)	ज्ञातुम्	ज्ञातव्य
इ (२ प. प.)	इत	इत्वा (उपेत्य)	एतुम्	एतव्य
अधि+इ (२ आ. प.)	अधीत	अधीत्य	अध्येतुम्	अध्येतव्य

धातु गण-पद	कर्मणि भू. धा. वि.	ल्यबन्त अव्यय	तुमन्त अव्यय	कर्मणि वि. धा. वि.
चि, हि (५ उ. प.)	चित, हित	चित्वा, हित्वा (संचित्य) (प्रहित्य)	चेतुम्, हेतुम्	चेतव्य, हेतव्य
क्री (९ उ. प.)	क्रीत	क्रीत्वा (विक्रीय)	क्रेतुम्	क्रेतव्य
प्री (९ प. प.),	भी (३ प. प.) क्री प्रमाणें			
ली (९ प. प.)	लीन	लीत्वा (विलीय-विलाय)	लातुम्-लेतुम्	लातव्य-लेतव्य
शी (२ आ. प.)	शयित	शयित्वा (अधिशय्य)	शयितुम्	शयितव्य
ह्री (३ प. प.)	ह्रीत ण	ह्रीत्वा (प्रह्रीय)	ह्रेतुम्	ह्रेतव्य
नु (२ प. प.)	नुत	नुत्वा (प्रणुत्य)	नवितुम्	नवितव्य
यु (२ प. प.),	रु (२ प. प.), नु प्रमाणें			
स्तु (२ उ. प.)	स्तुत	स्तुत्वा (अभिष्टुत्य)	स्तोतुम्	स्तोतव्य
धु (५ उ. प.)	धुत	धुत्वा (विधुय)	धोतुम्	धोतव्य
सु (५ उ. प.),	श्रु (५ प. प.), हु (३ प. प.),		धु प्रमाणें	
सू (२ आ. प.)	सूत	सूत्वा (प्रसूय)	सोतुम् सवितुम्	सोतव्य सवितव्य
धू (५ उ. प.),	सू प्रमाणें			
धू (९ उ. प.)	धून	धूत्वा (अवधूय)	धोतुम् धवितुम्	धोतव्य-धवितव्य
लू (९ उ. प.),	धू (९ उ. प.) प्रमाणें			
ऋ (३ प. प.)	ऋत	ऋत्वा (समृत्य)	अर्तुम्	अर्तव्य
कृ (८ उ. प.),	भृ (३ उ. प.)	पृ (३ प. प.)	स्तृ (५ उ. प.)	ऋ प्रमाणें
वृ (५ उ. प.)	वृत	वृत्वा (संवृत्य)	वरि रीतुम्	वरि रीतव्य
जागृ (२ प. प.)	जागरित	जागरित्वा (प्रजागर्य)	जागरितुम्	जागरितव्य
कॄ (६ प. प.)	कीर्ण	करि-रीत्वा (विकीर्य)	करि रीतुम्	करि-रीतव्य
(९ प. प.)	,,	कीर्त्वा (,,)	,,	,,
दॄ (९ प. प.),	स्तॄ (९ उ. प.), कॄ ९ गणा प्रमाणें,	जॄ (९ प. प.),		गॄ (९ प. प.) कॄ ६ गणाप्रमाणें
पॄ (३,९ प. प.)	पूर्ण	पूर्त्वा (प्रपूर्य)	परि रीतुम्	परि-रीतव्य
वॄ (९ उ. प.),	पॄ प्रमाणें. ब्रू (२ उ. प.) याचीं वरील धातुसाधित रूपें होत नाहीत.			

व्यंजनान्त धातु

धातु-गण-पद	कर्मणि भू. धा. वि.	ल्यबन्त अव्यय	तुबन्त अव्यये	कर्मणि वि. धा.
शक् (५ प. प.)	शक्त	शक्त्वा (संशक्य)	शक्तुम्	शक्तव्य
वच् (२ पु. प.)	उक्त	उक्त्वा (प्रोच्य)	वक्तुम्	वक्तव्य
भज् (७ प. प.)	भग्न	भक्त्वा-भङ्क्त्वा (विभज्य)	भङ्क्तुम्	भङ्क्तव्य
भुज् (७ उ. प.)	भुक्त	भुक्त्वा (उपभुज्य)	भोक्तुम्	भोक्तव्य
युज् (७ उ. प.), रिच् (७उ.प.), भुज् प्रमाणें				
भिद् (७ प. प.)	भिन्न	भित्त्वा (विभिद्य)	भेत्तुम्	भेत्तव्य
क्षुद् (७ उ. प.),	खिद् (७आ.प.) छिद् (७ उ. प.), भिद् प्रमाणें			
रुध् (७ उ. प.)	रुद्ध	रुद्ध्वा (निरुध्य)	रोद्धुम्	रोद्धव्य
राध् (५ प. प.)	राद्ध	राद्ध्वा (आराध्य)	राद्धुम्	राद्धव्य
साध् (५ प. प)	राध् प्रमाणें			
हन् (२ प. प.)	हत	हत्वा (विहत्य)	हन्तुम्	हन्तव्य
तन् (८ उ. प.)	तत	तत्वा-तनित्वा (वितत्य)	तनितुम्	तनितव्य
मन् (८ आ. प.),	वन् (८आ.प.) क्षण् (८ प. प.) तन् प्रमाणें			
बन्ध् (९ प. प.)	बद्ध	बद्ध्वा (उद्बध्य)	बन्द्धुम्	बन्द्धव्य
इन्ध् (७ आ. प.)	इद्ध	इन्धित्वा (समिध्य)	इन्धितुम्	इन्धितव्य
विद् (२ प. प.)	विदित	विदित्वा (संविद्य)	वेत्तुम्	वेत्तव्य
आप् (५ प. प.)	आप्त	आप्त्वा (प्राप्य)	आप्तुम्	आप्तव्य
अश् (५ आ. प.)	अष्ट	अशित्वा-अष्ट्वा (व्यश्य)	अशितुम्-अष्टुम्	अशितव्य अष्टव्य
,, (९ प. प.)	अशित	अशित्वा (प्राश्य)	अशितुम्	अशितव्य
आस् (२ आ. प.)	आसित	आसित्वा (उपास्य)	आसितुम्	आसितव्य
हिंस् (७ प. प.)	हिंसित	हिंसित्वा (विहिंस्य)	हिंसितुम्	हिंसितव्य
पिष् (७ प. प.)	पिष्ट	पिष्ट्वा (सम्पिष्य)	पेष्टुम्	पेष्टव्य
शिष् (७ प. प.),	द्विष् (२ उ. प.) पिष् प्रमाणें			

धातु-गण-पद	कर्मणि भू. धा. वि.	ल्यबन्त अव्यय	तुमन्त अव्यय	कर्मणि वि. धा. वि.
मृज् (२ प. प.)	मृष्ट	मृष्ट्वा–मार्जित्वा (प्रमृज्य)	मार्ष्टुम्–मार्जितुम्	मार्ष्टव्य–मार्जितव्य
शास् (२ प. प.)	शिष्ट	शिष्ट्वा–शासित्वा (आशास्य)	शासितुम्	शासितव्य
ग्रह् (९ उ. प.)	गृहीत	गृहीत्वा (अनुगृह्य)	ग्रहीतुम्	ग्रहीतव्य
दिह् (२ उ. प.)	दिग्ध	दिग्ध्वा (सन्दिह्य)	देग्धुम्	देग्धव्य
दुह् (२ उ. प.)	दिह् प्रमाणें			
ग्रन्थ् (९ प. प.)	ग्रथित	ग्रथि–ग्रन्थित्वा (सङ्ग्रन्थ्य)	ग्रथितुम्	ग्रथितव्य
मन्थ् (९ प. प.)	ग्रन्थ् प्रमाणें			
अद् (२ प. प.)	जग्ध	जग्ध्वा (प्रजग्ध्य)	अत्तुम्	अत्तव्य
अञ्ज् (७ प. प.)	अक्त	अञ्जित्वा–अङ्क्त्वा–अक्त्वा (व्यज्य)	अङ्क्तुम्–अञ्जितुम्	अङ्क्तव्य–अञ्जितव्य
क्षुभ् (९ प. प.)	क्षुब्ध, क्षुभित क्षोभित	क्षुभित्वा–क्षोभित्वा (प्रक्षुभ्य)	क्षोभितुम्	क्षोभितव्य
ईश् (२. आ. प.)	ईशित	ईशित्वा (समीश्य)	ईशितुम्	ईशितव्य
क्लिश् (९ प. प.)	क्लिष्ट–क्लिशित	क्लिशित्वा–क्लिष्ट्वा (सङ्क्लिश्य)	क्लेशितुम्–क्लेष्टुम्	क्लेशितव्य–क्लेष्टव्य
मुष् (९ प. प.)	मुषित	मुषित्वा (सम्मुष्य)	मोषितुम्	मोषितव्य

नवीन शब्द

अटवी (स्त्री.)–अरण्य
उन्मत्त (उद्+मद् याचें क. भू. धा. वि.)–वेडा झालेला
ऋष्यशृङ्गः–ऋषीचें नाव
ताडका–राक्षसीचें नाव
तस्करः–चोर
दैन्यम्–गरिबी
वासन्ती–वनदेवतेचें नांव
विलोभनम्–भुलविणें
सत्रम्–मोठा यज्ञ

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत क्रियापदांबद्दल कर्मणि भू. धा. विशेषणें योजाः—

१ लक्ष्मणः रामाज्ञया ताडकायाः शिरः आच्छिनत् ।

२ तस्करसमूहः प्रत्यहणत् यात्रिकान् अटव्याम् ।

३ पुरा भारतवर्षे मुनय बहून् क्रतून् अतन्वन् ।

४ राजपुरुषाः अपराधिनः अबध्नन् कारागृहे ।

५ बालः प्रह्लादः हिरण्यकशिपोः न अबिभेत् ।

२ वरील प्रश्न १ मधील वाक्यात 'वत्' प्रत्ययान्त कर्तरि भू. धा. वि. योजा.

३ पुढील शब्दांची योग्य तीं रूपें योजून वाक्यें बनवाः—

१ नारद, शेषशायिन्, विष्णु, स्तुग । २ लवकुश, पराक्रम, वाल्मीकि, ज्ञातवत् । ३ दुर्गत, भिक्षुक, आत्मन्, दैन्य, आविष्कृत । ४ ऋषि, धर्म, तत्त्व, स्मृति, विहितवत् । ५ मघवन्, मेनका, विश्वामित्र, विलोभन, निर्मित ।

४ पुढील धातुसाधित शब्द काय आहेत हें ओळखून वाक्यांत योजाः—

शिष्ट, उपास्य, संगृह्य, रोद्धुम्, धतुम्, गृहीत्वा, दीर्ण, भङ्क्तुम् ।

५ पुढील वाक्यांत सति सप्तम्यन्त वाक्यरचना योजाः—

१ यावत् रामः वसुधायाः ऐष्ट तावत् प्रजाः सुखभाजः आसन् ।

२ यदा रामः शिवधनुः अभनक् तदा परशुरामः क्रुद्धः अभवत् ।

३ यावत् रक्षकः जागर्ति तावत् चोरः न आगच्छति ।

४ यावत् सुरासुराः सागरम् अमृतम् अमथ्नन् तावत् महान् क्षोभः सञ्जातः ।

पाठ १५

द्विकर्मक क्रियापदें व कर्मणिप्रयोग.

(अ) आचार्याः शिष्यान् धर्मं ब्रुवन्ति—शासति ।
देवासुराः क्षीरसागरममृतममथ्नन्—मथितवन्तः ।
दिलीपो नन्दिनीं नाम धेनुं पयोऽधोक्—दुग्धवान् ।

वरील वाक्यांत ब्रू, शास्, मन्थ् व दुह् या क्रियापदांचा द्विकर्मक तऱ्हेनें उपयोग केलेला आहे. पहिल्या पुस्तकांत पाठ १५–नि. ३ मध्यें याच्, प्रच्छ् व नी यांचा द्विकर्मक तऱ्हेनें उपयोग करता येतो असें सांगितलेलें आहे. वरील वाक्यांतील शिष्यान्, क्षीरसागरम् व धेनुम् हीं द्वितीयान्त पदें लिहिणाऱ्याच्या मर्जीनुरूप चतुर्थी किंवा पंचमी या विभक्तींतहि योजता येतील, म्हणून त्यांना अकथित किंवा गौण कर्मपदें म्हणतात. धर्मम्, अमृतम् व पयः हीं द्वितीयान्त पदें अन्य विभक्तींत योजता येणार नाहींत, म्हणून तीं कथित किंवा मुख्य कर्मपदें समजावीं.

(आ) आचार्यैः शिष्याः धर्मम् उच्यन्ते—शिष्यन्ते ।
देवासुरैः क्षीरसागरः अमृतम् अमथ्यत—मथितः ।
दिलीपेन नन्दिनी नाम धेनुः पयः अदुह्यत—दुग्धा ।

वरील वाक्यें कर्मणि प्रयोगांत योजलेलीं आहेत हें रचनेवरून दिसून येईल. त्यामध्यें गौण कर्मपदें प्रथमा विभक्तींत योजून त्यांना अनुरूप अशीं क्रियापदाचीं कर्मणि तऱ्हेचीं रूपें योजलेलीं आहेत. मुख्य कर्मपदें द्वितीयेंतच आहेत. कर्तृपदांची सामान्य नियमानुसार तृतीया विभक्ति योजलेली आहे. क्रियापदाचीं रूपें कर्मणि तऱ्हेचीं 'य' नें युक्त अशीं योजलेलीं आहेत.

दुह्–याच्–पच्–दण्ड्–रुधि–प्रच्छि–चि–ब्रू–शासु–जि–मन्थ्–मुषाम् ।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नी–हृ–कृष्–वहाम् ॥

वरील कारिकेंत द्विकर्मक धातु दिलेले आहेत. त्यांतील पच्, दण्ड्, रुध्,

चि, मुष् व ह, कृष्, वह् हे सामान्यपणें द्विकर्मक तऱ्हेनें उपयोगांत येत नाहीत. पहिल्या ओळींतील धातु व इतर समानार्थक धातु यांचीं अकथित किंवा गौण कर्मपदें कर्मणि प्रयोगांत प्रथमेंत योजतात व दुसऱ्या ओळींतील धातूंचीं मुख्य कर्मपदें कर्मणि प्रयोगांत प्रथमेंत योजतात.

२, ३, ५, ७, ८ व ९ या गणांतील धातूंचीं कर्मणि रूपें

१ 'दा' व इतर 'मा' शिवाय द्वितीय गणाचे आकारान्त धातु, ज्ञा, हा (३ आ.प.) यांचीं रूपें दायते, ज्ञायते, हायते अशीं 'य' पूर्वी कांहीं फरक न होता तयार होतात. परंतु मा (२ प.प., ३ आ.प.), दा (३ उ.प.), धा (३ उ.प.), हा (३ प.प.) यांच्या 'आ' चा 'य' पूर्वी 'ई' होतो—मीयते, दीयते, धीयते, हीयते.

२ इ (२ प.प.)-ईयते, अधि+इ-अधीयते, चि-चीयते, हि-हीयते, नु-नूयते, स्तु-स्तूयते, रु-रूयते, यु-यूयते, हु-हूयते, धु-धूयते, सु-सूयते, श्रु-श्रूयते, द्रु-द्रूयते—अन्त्य 'इ-उ' यांचा 'य' पूर्वी 'ई-ऊ' होतो.

३ कृ-क्रियते, मृ-म्रियते, हृ-ह्रियते, धृ-ध्रियते, परंतु ऋ-अर्यते, स्तृ-स्तर्यते, जागृ-जागर्यते—अन्त्य ह्रस्व 'ऋ' पूर्वी एकेरी व्यंजन असल्यास सामान्यतः 'ऋ' चा 'रि' होतो. परंतु ऋ, स्तृ व जागृ यांच्या 'ऋ'चा 'अर्' होतो.

४ कॄ-कीर्यते, जॄ-जीर्यते, स्तॄ-स्तीर्यते, गॄ-गीर्यते, दॄ-दीर्यते परंतु पॄ-पूर्यते, वॄ-वूर्यते—अन्त्य 'ॠ' चा 'ईर्' होतो, परंतु 'ॠ' पूर्वी 'पवर्ग-व्यंजन' 'किंवा' 'व' असेल तर 'ऊर्' होतो.

५ क्री-क्रीयते, भी-भीयते, ह्री-ह्रीयते, धू-धूयते, लू-लूयते, परंतु शी-शय्यते—अन्त्य 'ई व ऊ' यामध्यें 'य' पूर्वी बदल होत नाहीं. मात्र 'शी' याचें शय्यते होतें. 'ब्रू'चें रूप होत नाहीं. त्याबद्दल 'वच्' चें उच्यते हें योजतात.

६ बन्ध्-बध्यते, मन्थ्-मथ्यते, ग्रन्थ्-ग्रथ्यते, इन्ध्-इध्यते, अञ्ज्-अज्यते, भञ्ज्-भज्यते या धातूंच्या अनुनासिकाचा 'य' पूर्वी लोप होतो.

■ ग्रह्–गृह्यते, वच्–उच्यते, वस्–उष्यते—या धातूंना संप्रसारण होतें.

८ तन्–तन्यते–तायते.

९ अस् धातूचीं कर्मणि रूपें होत नाहींत त्याच्याबद्दल 'भू' ची योजतात.

नवीन शब्द

गुणत्वम्–दोरपणा, दोरीची स्थिति	मत्तदन्तिन् (पुं)–माजलेला हत्ती
नखरः–नख	वि+दॄ (९ प. प.)–फाडणें
पयस् (न.)–दूध	

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात योग्य तीं क्रियापदें योजा व त्या वाक्याचा प्रयोग बदला.

१ गोप्य दधि नवनीतम् ———। २ वाल्मीकि पुराणैः वेदार्थम् ———। ३ मघवा द्यां पर्जन्यम् ———। ४ रात्रौ स्तेना धनिकं धनं ———। ५ मृत्या शीर्षे भार ———।

२ पुढील वाक्यांचा प्रयोग बदला —

१ युद्धे शूराः वीरा रणभूमिम् अध्यशेरत। २ पदं हि सर्वत्र गुणै निधीयते। ३ जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घट। ४ व्याघ्र हरिणं नखरैः व्यदृणात्। ५ तृणै गुणत्वम् आपन्नै बध्यन्ते मत्तदन्तिनः।

३ पुढील धातूचीं कर्मणि प्रयोगाची रूपें वाक्यात योजा —

ग्रह्, वि+धा, वि+दा, आ+स्तृ, निस्+चि, अभि+स्तु

४ व्यवधीयेत, निरमीयन्त, विदीर्यताम्, दृश्येत, निर्धार्येरन् हीं रूपें ओळखून त्यांचें रूपकरण करा.

परिशिष्ट (अ)

१ ते ४ गणांतील कांहीं अधिक धातूंचीं रूपें

१ प्रथम गणः—गुप् (प. प.)-रक्षण करणें-गोपायति । धूप् (प. प.)-उष्णता देणें-धूपायति । पण्, पन् (प. प.)-स्तुति करणें-पणायति-पनायति । पण् (आ. प.)-पणाला लावणें-पणते । गुह् (उ. प.)-लपविणें-गूहति-ते । कम् (आ. प.)-इच्छा करणें-कामयते । आ+चम् (प. प.) आचमन करणें, पिणें-आचामति । ऋत् (प. प.)-निन्दा करणें-ऋतीयति । म्ना (प. प.)-विचार करणें-मनति । दश् (प. प.)-चावणें-दशति । सञ्ज् (प. प.)-चिकटणें-सजति । स्वञ्ज् (आ. प.)-आलिंगन देणें-स्वजते । रञ्ज् (उ. प.)-रंगवणें-रजति-ते । जभ् (आ. प.)-जांभई देणें-जम्भते । लस्ज् (आ. प.)-लाजणें-लज्जते । सस्ज् (प. प.)-तयार होणें-सज्जति ।

२ प्रथम गणः—कित् (उ. प.)-औषध देणें-चिकित्सति-ते । गुप् (आ. प.)-निन्दा करणें-जुगुप्सते । तिज् (आ. प.)-सहन करणें-तितिक्षते । बध् (आ. प.) तिरस्कार करणें-बीभत्सते । दान् (उ. प.)-सरळ करणें-दीदांसति-ते । मान् (आ. प.)-विचार करणें-मीमांसते ।

या १ ल्या गणाच्या धातूंचीं रूपें वरील अर्थ असतांना इच्छार्थक रूपाप्रमाणें होतात.

३ चतुर्थ गणः—शो (प. प.)-धार लावणें-श्यति । छो (प. प.)-कापणें-छ्यति । सो (प. प.)-शेवट करणें-स्यति । दो (प. प.)-कापणें-द्यति । दिव् (प. प.)-जुगार खेळणें-दीव्यति । सिव् (प. प.) शिवणें-सीव्यति । ष्ठिव् (प. प.)-थुंकणें-ष्ठीव्यति । रञ्ज् (रज्यति-ते)।

४ षष्ठ गणः—खिद् (प. प.)-दुःख सोसणें-खिन्दति । गॄ (प. प.)-गिळणें-गिरति-गिलति । भ्रस्ज् (उ. प.)-भाजणें-भृज्जति-ते । मस्ज् (प. प.)-बुडणें-मज्जति । व्रश्च् (प. प.)-कापणें-वृश्चति । विच्छ् (प. प.)-जाणें-विच्छायति ।

५ दशम गणः—कथ् (सांगणें), क्षप् (फेकणें), गण् (मोजणें), ध्वन् (आवाज करणें), प्रथ् (प्रसिद्ध करणें), मह् (मान देणें), रच् (रचणें), रह् (सोडून देणें), कल् (मोजणें), स्वर् (आवाज करणें), स्पृह् (इच्छा करणें), मृग् (शोधणें), वर् (निवडणें, शोधणें) या दशम गणाच्या धातूंच्या स्वरामध्यें विकरणापूर्वी बदल होत नाहीं.

६ दशम गणः—अर्थ् (प्रार्थना करणें, इच्छा करणें), चित् (शुद्ध असणें, विचार करणें), तन्त्र् (ताबा चालवणें), मन्त्र् (मसलत करणें), तर्ज्–भर्त्स् (धमकावणें), विद् (जाणणें), मृग् (शोधणें), दश् (चावणें) ही दशम गणाचीं क्रियापदें फक्त आत्मनेपदामध्येंच दिसतात.

इतर गणांतील कांहीं अधिक धातूंचीं रूपें

द्वितीय गणः—ईड् (आ. प.)—स्तुति करणें

चक्ष् (आ. प.)—बोलणें. वि+आ+चक्ष्–स्पष्ट करणें

वर्त.—चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे । चक्षे चक्षाथे चड्ढ्वे । चष्टे चक्षाते चक्षते ।

प्र. भू.—अचक्षि अचक्ष्वहि अचक्ष्महि । अचष्ठा: अचक्षाथाम् अचड्ढ्वम् । अचष्ट अचक्षाताम् अचक्षत ।

आज्ञार्थ—चक्षै चक्षावहै चक्षामहै । चक्ष्व चक्षाथाम् चड्ढ्वम् । चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम् ।

विध्यर्थ—चक्षीय चक्षीवहि चक्षीमहि इ

दरिद्रा (प. प.)—गरीब होणें

वर्त.—दरिद्रामि दरिद्रिव दरिद्रिम । दरिद्रासि दरिद्रिथ दरिद्रिथ । दरिद्राति दरिद्रित दरिद्रति ।

प्र. भू.—अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम । अदरिद्रा अदरिद्रितम् अदरिद्रित । अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रु ।

आज्ञार्थ—दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम । दरिद्रिहि दरिद्रितम् दरिद्रित । दरिद्रातु दरिद्रिताम् दरिद्रतु ।

विध्यर्थ—दरिद्रियाम् इ.

लिह् (उ. प)—चाटणें प. पद

वर्त.—लेह्मि लिह्वः लिह्मः । लेक्षि लीढः लीढ । लेढि लीढः लिहन्ति ।

प्र. भू.—अलेहम् अलिह्व अलिह्म । अलेट्-ड् अलीढम् अलीढ । अलेट्-ड् अलीढाम् अलिहन् ।

आज्ञार्थ—लेहानि लेहाव लेहाम । लीढि लीढम् लीढ । लेढु लीढाम् लिहन्तु ।

विध्यर्थ—लिह्याम् लिह्याव लिह्याम इ

आ पद

वर्त.—लिहे लिह्वहे लिह्महे । लिक्षे लिहाथे लीढ्वे । लीढे लिहाते लिहते ।

प्र. भू.—अलिहि अलिह्वहि अलिह्महि । अलीढा: अलिहाथाम् अलीढ्वम् । अलीढ अलिहाताम् अलिहत ।

आज्ञार्थ—लेहै लेहावहै लेहामहै । लिक्ष्व लिहाथाम् लीढ्वम् । लीढाम् लिहाताम् लिहताम् ।

विध्यर्थ—लिहीय लिहीवहि लिहीमहि इ

वश् (प प)–इच्छिणें

वर्त.—वश्मि उश्व उश्म । वक्षि उष्ठ उष्ठ । वष्टि उष्ट उशन्ति ।

प्र. भू.—अवशम् औश्व औश्म । अवट्-ड् औष्टम् औष्ट । अवट्-ड् औष्टाम् औशन् ।

आज्ञार्थ—वशानि वशाव वशाम । उड्ढि उष्टम् उष्ट । वष्टु उष्टाम् उशन्तु ।

विध्यर्थ—उश्याम् उश्याव उश्याम इ

दिह् (उ प)—लेप देणें, वाढवणें याचा रूप दुह्च्या रुपाप्रमाणेंच फरक करून करावा सम्+दिह्—संशय धरणें अनिश्चित असणें

वच् (प प)

वर्त—वच्मि वच्व वच्म । वक्षि वक्थ वक्थ । वक्ति वक्त ——।

प्र. भू—अवचम् अवच्व अवच्म । अवक्-ग् अवक्तम् अवक्त । अवक्-ग् अवक्ताम् अवचन् ।

आज्ञा—वचानि वचाव वचाम । वग्धि वक्तम् वक्त । वक्तु वक्ताम् वचन्तु ।

वि—वच्याम् वच्याव वच्याम इ

टीप—वच् धातूला वर्त तृ पु व वचनी रूप नाहीं

क्ष्णु (प प)–गुणगुणणें, **क्षु** (प प)–शिंकणें, खोकणें **क्ष्णु** (प प)–धार लावणें, **स्नु** (प प)–पिरपणें, वाहाणें हे धातु 'नु' प्रमाणें चालवावे पाठ ■ पहा

पृच् (आ प) स्पर्श करणें, **वृज्** (आ प)–टाळणें, त्याग करणें, **निञ्ज्** (आ प)–धुणें हे धातु आत्मनपदी प्रत्यय जोडून व योग्य ते संधि करून चालवावे

तृतीय गण

८ (१) निज् (उ. प.) धुणे

वर्तमान काळ

प. प.			आ. प.		
नेनेज्मि	नेनिज्व	नेनिज्म	नेनिजे	नेनिज्वहे	नेनिज्महे
नेनेक्षि	नेनिक्थः	नेनिक्थ	नेनिक्षे	नेनिजाथे	नेनिग्ध्वे
नेनेक्ति	नेनिक्तः	नेनिजति	नेनिक्ते	नेनिजाते	नेनिजते

प्रथम भूतकाळ

प. प.			आ. प.		
अनेनिजम्	अनेनिज्व	अनेनिज्म	अनेनिजि	अनेनिज्वहि	अनेनिज्महि
अनेनेर्-ग्	अनेनिक्तम्	अनेनिक्त	अनेनिक्थाः	अनेनिजाथाम्	अनेनिग्ध्वम्
,,	अनेनिक्ताम्	अनेनिजुः	अनेनिक्त	अनेनिजाताम्	अनेनिजत

आज्ञार्थ

प. प.			आ. प.		
नेनिजानि	नेनिजाव	नेनिजाम	नेनिजै	नेनिजावहै	नेनिजामहै
नेनिग्धि	नेनिक्तम्	नेनिक्त	नेनिक्ष्व	नेनिजाथाम्	नेनिग्ध्वम्
नेनेक्तु	नेनिक्ताम्	नेनिजतु	नेनिक्ताम्	नेनिजाताम्	नेनिजताम्

विध्यर्थ

प. प.			आ. प.		
नेनिज्याम्	नेनिज्याव	इ.	नेनिजीय	नेनिजीवहि	इ.

(२) ऋ (प. प.)—जाणें

वर्त.—इयर्मि इयृव इयृम । इयर्षि इयृथः इयृथ । इयर्ति इयृतः इयति ।

प्र. भू.—ऐयरम् ऐयृव ऐयृम । ऐयः ऐयृतम् ऐयृत । ऐयः ऐयृताम् ऐयरुः ।

आ.—इयराणि इयराव इयराम । इयृहि इयृतम् इयृत । इयर्तु इयृताम् इयरतु ।

वि.—इयृयाम् इयृयाव इयृयाम इ.

सप्तम गण

१ तृह् (प. प.)-मारणें

वर्त.—तृणेह्मि तृंह्वः तृंह्मः। तृणेक्षि तृण्ढः तृण्ढ। तृणेढि तृण्ढः तृंहन्ति।

प्र. भू.—अतृणहम् अतृंह्व अतृंह्म। अतृणेट्-ड् अतृण्ढम् अतृण्ढ। अतृणेट्-ड् अतृण्ढाम् अतृंहन्।

आ.—तृणहानि तृणहाव तृणहाम। तृण्ढि तृण्ढम् तृण्ढ। तृणेढु तृण्ढाम् तृंहन्तु।

वि.—तृंह्याम् तृंह्याव तृंह्याम इ.

परिशिष्ट (आ)

निरनिराळ्या गणांचे असणारे कांहीं धातु

टीपः—पुढील धातूंचीं महत्त्वाचीं रूपें जाड अक्षरात दिलीं आहेत.

अश् (५ आ. प.)-(अश्नुते)—व्यापणें, मिळवणें; (९ प.प.)-(**अश्नाति**)—खाणें

अस् (१ उ. प.)-(असति ते)—प्रकाशणें, जाणें; (२ प. प.)-(**अस्ति**)—असणें; (४ प. प.)-(**अस्यति**)—फेंकणें

इ (१ प. प.)-(अयति)—जाणें; (२ प. प.)-(**एति**)—जाणें

इष् (४ प. प.)-(**इष्यति**)—जाणें (प्र, अनु); (६ प. प.)-(**इच्छति**)—इच्छा करणें

ई (१ प. प.)-(अयति)—जाणे, (२ प. प.)-(एति)-जाणें, (४ आ. प.)—(ईयते)—जाणें

ऋ (१ प. प.)-(**ऋच्छति**)—जाणें; (३ प. प.)-(इयर्ति)—जाणें

[illegible] (५ उ. प.)-(कृणोति-कृणुते)—मारणें; (८ उ. प.)-(**करोति-कुरुते**)—करणें

कृप् (१ प. प.)-(कर्पति)—ओढणें, नागरणें, (६ उ. प)-(कृपति-ते)—नागरणें

कॄ (६ प प)-(किरति)—पसरणें, (९ उ प)-(कृणाति-कृणीते)—ठार मारणें

क्षम् (१ आ. प)-(क्षमते)—क्षमा करणें, योग्य असणें, (४ प. प.)-(क्षाम्यति)—क्षमा करणें

क्षि (१ प प)-(क्षयति)—कमी होणें, (५ प. प)-(क्षिणोति)—नाश करणें

खिद् (४ आ प)-(खिद्यते)—त्रास होणें, (६ प प)-(खिन्दति)—त्रास होणें, (७ आ. प.)-(खिन्ते)—त्रास होणें

गुप् (१ प प)-(गोपायति)—रक्षण करणें, (१ आ प)-(जुगुप्सते)—निन्दणें, (४ प. प)-(गुप्यति)-गोंधळणें, (१० उ. प.)-(गोपयति-ते)—बोलणें, लपविणें

गॄ (६ प प)-(गिरति गिलति)—गिळणें, (९ प. प)-(गृणाति)-बोलणें

चि (५ उ प)-(चिनोति चिनुते)-जमविणें, (१० उ प)—(चपयति ते, चययति ते)—जमविणें

जॄ (४ प प)-(जीर्यति)—वृद्ध होणें, (१ प. प)-(जरति)—वृद्ध होणें, (९ प प)-(जृणाति)—वृद्ध होणें, (१० उ. प)-(जारयति ते)—वृद्ध होणें

तप् (१ प प)-(तपति)—तापणें, तप करणें, (४ आ प)-(तप्यते)—तप करणें (१० उ प)-(तापयति ते)—तापविणें

तृप् (४ प प)-(तृप्यति)—संतुष्ट होणें, (५ प प)-(तृप्नोति)—संतुष्ट करणें (६ प प.)-(तृपति)—संतुष्ट करणें, (१० उ. प)-(तर्पयति-ते)—पेटवणें, संतुष्ट करणें

त्रस् (१ प प)-(त्रसति)—भिणें, कांपणे, (४ प. प)-(त्रस्यति)—भिणें, कांपणे (१० उ प)-(त्रासयति ते)—विरोध करणें

त्रुट् (४ प प)-(त्रुट्यति)—तोडणें, तुटणें, (६ प प)-(त्रुटति)—तोडणें, तुटणें, (१० आ. प)-(त्रोटयते)—तोडणें

दा (१ प. प.)-(**यच्छति**)—देणें; (२ प. प.)-(**दाति**)—कापणें; (३ उ. प.)-(**ददाति-दत्ते**)—देणें

धू (१ उ. प.)-(**धवति-ते**)—हालणें, हालवणें; (५ उ. प.)-(**धूनोति-धूनुते**)—हालणें, हालवणें; (६ प. प.)-(**धुवति**)—हालणें, हालवणें; (९ उ. प.)-(**धुनाति-धुनीते**)—हालणें, हालवणें; (१० उ. प.)-(**धूनयति-ते**)—हालणें, हालवणें

धृ (१ उ. प.)-(**धरति-ते**)—धरणें; (६ आ. प.)-(**ध्रियते**)—जिवंत असणें; (१० उ. प.)-(**धारयति-ते**)—धरणें

पा (१ प. प.)-(**पिबति**)—पिणें; (२ प. प.)-(**पाति**)—रक्षण करणें

पुष् (१ प. प.)-(**पोषति**)—पोसणें, (४ प. प.)-(**पुष्यति**)—पोसणें; (९ प. प.)-(**पुष्णाति**)—पोसणें; (१० उ. प.)-(**पोषयति-ते**)—पोसणें

पृच् (२ आ. प.)-(**पृक्ते**)—संघटन होणें; (७ प. प.)-(**पृणक्ति**)—संघटन होणें; (१० उ. प.)-(**पर्चयति-ते**)—संघटन होणें

पॄ (३ प. प.)-(**पिपर्ति**)—भरणें; (९ प. प.)-(**पृणाति**)—भरणें, (१० उ. प.)-(**पारयति-ते**)—भरणें, राखणें

प्री (४ आ. प.)-(**प्रीयते**)—संतुष्ट होणें-करणें; (९ उ. प.)-(**प्रीणाति-प्रीणीते**)—संतुष्ट होणें-करणें; (१० उ. प.)-(**प्रीणयति-ते**)—संतुष्ट होणें-करणें

बुध् (१ उ. प.)-(**बोधति-ते**)—जाणणें; (४ आ. प.)-(**बुध्यते**)—जागें होणें

भुज् (६ प. प.)-(**भुजति**)—वाकवणें, (७ प. प.)-(**भुनक्ति**)—रक्षण करणें; (७ आ. प.)-(**भुङ्क्ते**)—खाणें, उपभोगणें

भृ (१ उ. प.)-(**भरति-ते**)—आधार देणें; (३ उ. प.)-(**बिभर्ति-बिभृते**)—आधार देणें

भ्रम् (१ प. प.)-(**भ्रमति**)—हिंडणें; (४ प. प.)-(**भ्रम्यति भ्राम्यति**)—हिंडणें

मन् (४ आ. प.)-(मन्यते)—विचार करणें; (८ आ. प.)-(मनुते)—विचार करणें; (१० आ. प.)-(मानयते)—गर्विष्ठ होणें

मृज् (१ प. प.)-(मार्जति)—स्वच्छ करणें; (२ प. प.)-(मार्ष्टि)—स्वच्छ करणें

युज् (१ प. प.)-(योजति)—जोडणें, (४ आ. प.)-(युज्यते)—ध्यान करणें; (७ उ. प.)-(युनक्ति-युङ्क्ते)—जोडणें; (१० उ. प.)-(योजयति ते)-जोडणें

ली (१ प. प.)-(लयति)—वितळणें; (९ प. प.)-(लिनाति)—वितळणें; (४ आ. प.)-(लीयते)—विरघळणें

लुप् (४ प. प.)-(लुप्यति)—गोंधळणें; (६ उ. प.)-(लुम्पति-ते)—तोडणें

वस् (१ प. प.)-(वसति)—राहाणें; (२ आ. प.)-(वस्ते)—पांघरणें; (१० उ. प.)-(वसयति-ते)—राहाणें

विज् (३ उ. प.)-(वेवेक्ति-वेविक्ते)—वेगळे करणें; (६ आ. प.)-(विजते)-कांपणें, (७ प. प.)-(विनक्ति)—कांपणें

विद् (२ प. प.)-(वेत्ति)—जाणणें, (४ आ. प.)-(विद्यते)—असणें; (६ उ. प.)-(विन्दति ते)—मिळविणें; (७ आ. प.)-(विन्ते)—विचार करणें, (१० आ. प.)-(वेदयते)—सांगणें

वृ (५ उ. प.)-(वृणोति वृणुते)—आच्छादणें, (१० उ. प.)—(वारयति ते)—निवडणें

वृज् (१ प. प.)-(वर्जति)—टाकणें, टाळणें; (२ आ. प.)-(वृक्ते)—टाकणें, टाळणें; (७ प. प.)-(वृणक्ति)—टाकणें, टाळणें; (१० उ. प.)—(वर्जयति-ते)—टाकणें, टाळणें

शक् (४ उ. प.)-(शक्यति-ते)—समर्थ असणें; (५ प. प.)-(शक्नोति)—समर्थ असणें

सिध् (१ प. प.)-(सेधति)—अडथळा करणें; (४ प. प.)-(सिध्यति)—तडीस जाणें

सु (१ प. प.)-(सवति)—जन्माला घालणें, (५ उ. प.)-(सुनोति सुनुते)-सोमरस काढणें

सू (२, ४ आ प.)-(सूते सूयते)—जन्म देणें, (६ प प)-(सुवति)—हाकवणें

हा (३ प प)-(जहाति)—टाकणें, (३ आ प)-(जिहीते)—जाणें

परिशिष्ट (इ)

कांहीं व्याकरणविषयक संज्ञा

प्रथमा–Nominative Case
द्वितीया–Accusative „
तृतीया–Instrumental „
चतुर्थी–Dative „
पंचमी–Ablative „
षष्ठी–Genitive „
सप्तमी–Locative „
संबोधन–Vocative „
पित् प्रत्यय–(विकारक प्र) Strong
अपित् „ –(अविकारक) Weak
सुबन्तम्–A nominal base
तिङन्तम्–A verbal base
द्वितीय गण (अदादिगण) Second Conj
तृतीय गण (जुहोत्यादिगण) Third Conj
पंचम गण (स्वादिगण) Fifth Conj
सप्तम गण (रुधादिगण) Seventh Conj
अष्टम गण (तनादिगण) Eighth Conj
नवम गण (क्र्यादिगण) Ninth Conj
द्वंद्व समास Copulative Compound
तत्पुरुष समास Determinative Compound
कर्मधारय समास Appositional Compound
बहुव्रीही समास Attributive Compound
अव्ययीभाव समास Adverbial Compound
विग्रह Dissolution

भाग २—संस्कृत-पाठ.

मङ्गलपद्यानि ।

ब्रह्मा दक्षः कुबेरो यमवरुणमरुद्वह्निचन्द्रेन्द्ररुद्राः
शैला नद्यः समुद्रा ग्रहगणमनुजा दैत्यगन्धर्वनागाः ।
द्वीपा नक्षत्रतारारविवसुमुनयो व्योम भूरश्विनौ च
संलीना यस्य सर्वे वपुषि स भगवान् पातु वो विश्वरूपः ॥ १ ॥

येनोत्थाप्य समूलमन्दरगिरिश्छत्रीकृतो गोकुले
राहुर्येन महाबलः सुररिपुः कायार्धशेषीकृतः ।
कृत्वा त्रीणि पदानि येन वसुधा बद्धो बलिर्लीलया
सोऽयं पातु युगे युगे युगपतिस्त्रैलोक्यनाथो हरिः ॥ २ ॥

कल्याणानां निधानं कलिमलमथनं पावनं पावनानाम्
पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य ।
विश्रामस्थानमेकं कविवरवचसां जीवनं सज्जनानाम्
बीजं धर्मद्रुमस्य प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥ ३ ॥

स पातु वो यस्य जटाकलापे स्थितः शशाङ्कः स्फुटहारगौरः ।
नीलोत्पलानामिव नालपुञ्जे निद्रायमाणः शरदीव हंसः ॥ ४ ॥

करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
पश्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥ ५ ॥

टीपा

(नाम, विशेषण वगैरे शब्दाच्या अन्त्य स्वरामध्यें बदल करून त्याला ' कृ व भू ' यांची रूपें जोडून मूळ शब्दाच्या अर्थासारखी स्थिति होणें या अर्थी जीं रूपें बनतात त्यांना ' च्वि ' रूपें म्हणतात).

अशेषीकृत:—(अशेष या विशेषणापासून ' च्वि रूप ')–पूर्णपणें नाश केला.

निद्रायमाण:—(' निद्रा ' या प. प. क्रियापदाचें वर्त. धातु. कर्मणि वि.)–झोपणारा.

प्रश्न

१ ईश्वराच्या विश्वरूपामध्यें कोणकोणाचा अन्तर्भाव होतो तें स्पष्ट करा.
२ विष्णूनीं कोणकोणती कृत्यें दुसऱ्या श्लोकांत वर्णिलेलीं आहेत ?
३ रामनामाचा महिमा काय आहे हें स्पष्ट करा.
४ चौथ्या श्लोकांतील उपमेचें स्पष्टीकरण करा.
५ पाचव्या श्लोकांत कवि व जग यांचा कोणता संबंध दर्शविला आहे ?

पाठ १

चक्रव्यूहभेदः ।

भारतीययुद्धस्य दशमे दिने कौरवाणां सेनापतिर्भीष्मो हतः। अतो द्रोणाचार्यस्तत्पदे नियुक्तो दुर्योधनेन। दुर्योधनं समाधातुं द्रोणेन प्रतिज्ञा कृता यदहममेवं चक्रव्यूहं रचयित्वा श्वः कमपि महारथं शत्रुं विगतप्राणं करोमीति। अपरेद्युर्महति प्रत्यूषेऽर्जुन आहूतः संशप्तकैर्युद्धाय। अतः स तैः सह योद्धुं गतः। द्रोणेन रचितं चक्रव्यूहं भेत्तुमर्जुनं विना न कोऽपि पाण्डवः समर्थः। अर्जुनं स्वसन्निहितं दृष्ट्वा युधिष्ठिरश्चिन्ताकुलोऽभवत्। चिन्तातुरं धर्मराजमुपगम्याभिमन्युरवदत्। आर्य का चिन्ता चक्रव्यूहभेदने। अहं जानामि तां युक्तिमिति। प्रथममयं विचारो न सम्मतो युधिष्ठिरस्य। किन्तु चक्रव्यूहभेदस्यावश्यकतां दृष्ट्वा सोऽनुज्ञातो

धर्मभीमाभ्यां तथा कर्तुम्। अतः पितुरनभिवाद्य सभीमनकुलोऽभिमन्युः प्रस्थितश्चक्रव्यूहं प्रति। व्यूहद्वारे द्रोणः स्वयमेव स्थितः। स तस्मिन्बाणवृष्टिमकरोत्। किन्तु पश्यतो[1] द्रोणस्य व्यूहं भित्त्वाभ्यगच्छदभिमन्युः सैनिकान्नाशयन्। यद्यप्येवमभिमन्युः प्रविष्टस्तथापि भीमनकुलादयः पाण्डववीरा निवारिताः प्रवेशालयद्रथेन। अत एकाकयेवाभिमन्युर्निबद्धो व्यूहमध्ये। किन्तु स क्रमेण शल्यं दुःशासनं कर्णं तथाचान्यान्कौरवधनुर्धरान्पराजित्य विजयवान् स्थितः। अन्ते दुर्योधनपुत्रं लक्ष्मणं हत्वाभिमन्युना दर्शितमात्मनोऽलौकिकं युद्धकौशलम्। तस्य शरवर्षैर्भग्नाः कौरवा इतस्ततः प्राद्रवन्। किंकर्तव्यतामूढा अभवन्दुर्योधनादयः।

कर्णो द्रोणाचार्यमुपगम्यापृच्छदभिमन्युवधोपायम्। यावदभिमन्युरेषं कवचं परिधाय रथस्थ एव युध्यते तावन्न कोऽपि तं पराजेतुमलम्[2] इति प्रत्यभाषत द्रोणाचार्यः। एतन्निशम्य कर्णस्तथाचान्ये योधास्तं निःशस्त्रं रथभ्रष्टं च कर्तुं प्रायतन्त। यदा चाभिमन्युः कौरववीरैस्तथा कृतस्तदा स रथचक्रं गृहीत्वैकाकयेव योद्धुं प्रारभत। तदाशोभत स सुदर्शनचक्रधारी कृष्ण इव। भग्ने चक्रे सोऽश्वत्थाम्ना सह गदायुद्धं प्रारभत। तं पराजित्य दौःशासनिना सहायुध्यत। [illegible]

मूर्च्छितोऽभिमन्युर्निर्दयं व्यापादितः।

टीपा

[1] पश्यतः द्रोणस्य–द्रोणाचार्य पाहात असतानाहुद्धा–सतः षष्ठी. ' ही रचना सति सप्तमीप्रमाणें क्रियेचा काळ दर्शवून शिवाय अनादर दर्शविते. पुस्तक १, पाठ २४, नि. ७ पहा.

[2] ' पराजेतुम् अलम् '–' अलम्–योग्य किंवा बरोबरीचा ' या अर्थी चतुर्थ्यन्त नाम किंवा तुमन्त अव्यय यांबरोबर त्याचा उपयोग केला जातो. ' पराजयाय अलम् ' हेंहि बरोबर होईल.

' धिक्—धिक्कार असो ' या अव्ययाचा उपयोग बहुधा द्वितीयान्त नामाबरोबर करतात. क्वचित् प्रथमा किंवा संबोधनाहि योजतात. धिगर्थाः अनर्थकारिणः, धिक् मूर्ख.

'धर्मराजस्य सम्मत'—'सम्मत–अभिमत' या भूत या विशेषणाच्या कर्तृपदाचा षष्ठीत उपयोग करतात

प्रश्न

१ वाक्यें पुरीं करा —

१ धर्म चिन्तातुर अभवत् यत ———— ।

२ धर्मभीमौ अभिमन्यवे अनुज्ञाम् अयच्छताम् यत ———— ।

३ अभिमन्यु एकाकी एव व्यूहे निबद्ध यत ———— ।

४ अभिमन्यो पराजय शक्य अभवत् यत ———— ।

५ अभिमन्यु रणाङ्गणे मृत यत ———— ।

२ आहूत, निवारिता, दर्शितम्, हत या शब्दाबद्दल त्या त्या वाक्यांत वाक्याची रचना न बदलता क्रियापदाचीं रूप योजा

३ व्यापादयन्, अलभत, प्रारभत या क्रियापदाबद्दल त्या त्या वाक्यांत कर्मणि भू धा विशेषणें योजा

४ सत षष्ठी, धिक्, अलम् याचा उपयोग दर्शविणारी दोन दोन नवी वाक्यें लिहा

पाठ करा —युद्धमायोधन जन्य प्रधन प्रविदारणम् ।
मृधमास्कन्दन सङ्ख्य समीक साम्परायिकम् ॥
अभ्यामर्दसमाघातसङ्ग्रामाभ्यागमाहवा ।
समुदाय स्त्रिय सयत्समित्याजिसमिद्युध ॥

पाठ २

पार्थप्रतिज्ञा ।

अभिमन्युवधं श्रुत्वा धर्मप्रमुखाः सर्वे पाण्डववीराः शोकमग्ना भूत्वाऽवदन् ।

मातुलो यस्य गोविन्दः पिता यस्य धनञ्जयः ।
सोऽभिमन्युर्हतो युद्धे कालो हि दुरतिक्रमः ॥ इति ।

युधिष्ठिर आत्मानमेवानिन्दयत्स्तेनैव तस्मै चक्रव्यूहं भेत्तुमनुज्ञा दत्ता । कथमहमर्जुनं सुभद्रां द्रौपदीमुत्तरां च सान्त्वयामीति तस्य चित्तं व्याकुलमभवत् । अत्रान्तरे संशप्तकान् पराजित्य निवृत्तोऽर्जुनः सर्वत्र स्तब्धतामपश्यत् । कृष्णकथितामभिमन्युवधस्य वार्तां श्रुत्वा स परं विषादमगच्छत् । अर्जुनस्य शोकावेगो यदा प्रशान्तस्तदा स कथमापतितमिदमिति सर्वं वृत्तमपृच्छत् । तत्सर्वं कथयित्वा जयद्रथ एवात्र मूलकारणमित्यसूचयद्युधिष्ठिरः । यतो व्यूहद्वारे जयद्रथेन निरुद्धानां तेषामभिमन्युसाहाय्यार्थं गमनमशक्यं जातम् । एतच्छ्रुत्वा पार्थेन प्रतिज्ञातं यदि जयद्रथः कौरवपक्षं न त्यजेत्तर्हि श्वः सूर्यास्तात्प्राक् स निहतो भवेन्मया । तथा च यथाप्रतिज्ञं स मया न हन्येत तर्हि मयापि हुतभुक्प्रवेशः क्रियेतेति । एवं प्रतिज्ञां कृत्वा सोऽभ्रामयत्स्वचापं गाण्डीवमिवस्ततोऽधमच्च स्वशङ्खं देवदत्तम् । स भीषणो नादः प्रसृतः सर्वत्र ।

इमां प्रतिज्ञां श्रुत्वा श्रीकृष्णोऽवदत् । हे पार्थ त्वया कोऽप्यविचारः कृत इति मे भाति । यतो यदैनां वार्तां दुर्योधनः श्रोष्यति तदा सर्वे कौरवा जयद्रथरक्षणार्थं यथाशक्ति प्रयत्नान् करिष्यन्ति तव जीवितं च वृथा नङ्क्ष्यतीति । कृष्णवचनं श्रुत्वा धीरसत्त्वोऽर्जुनोऽभाषत का कथा कौरववीराणाम् । अहं तान् सर्वाञ्जेतुं समर्थ इति । एवं श्रीकृष्णार्जुनौ तां रात्रिं नानयतां सुखेन । कौरववीरा अपि जयद्रथ-

रक्षणविचारमूढा नालमन्त निद्राम् । पाण्डववीरा: कथमर्जुनः प्रतिज्ञासागरं यशस्वितया तरिष्यतीति चिन्तयोन्निद्रा आसन् ।

टीपा

'मे भाति'—मला वाटतें 'भा-वाटणें' २ प प याचा उपयोग ज्याला वाटतें त्याची चतुर्थी योजून करतात

'श्रोष्यति करिष्यन्ति, लङ्घ्यति, तरिष्यति'–श्रु, कृ, लङ्घ् व तॄ यांचीं भविष्यकाळी रूपें

'प्रतिज्ञासागर —प्रतिज्ञा एव सागरः प्रतिज्ञारूपी समुद्र' हा कर्मधारय समास आहे प्रथम पद ज्याला उपमा द्यावयाची तो शब्द व द्वितीय पद ज्याची उपमा द्यावयाची तो शब्द याना 'उपमेयोपमान' कर्मधारय म्हणतात 'मुखकमल विकसति'–मुखम् एव कमलम् । अशा समासात उपमानपदाला जर प्राधान्य दिलें असेल तर दोन पदामध्यें एव हा शब्द घालून विग्रह करतात

प्रश्न

१ युधिष्ठिरस्य चित्तं किमर्थं व्याकुलमभवत् । पार्थेन किं प्रतिज्ञातम् । प्रतिज्ञां श्रुत्वा श्रीकृष्ण किमवदत् । पाण्डववीरा: केन कारणेनोन्निद्रा आसन् ।

२ विग्रह करून नांवें सांगा —यथाप्रतिज्ञम् । यथाविधि । शोकमग्ना । कृष्णकथिता । हुतभुक्प्रवेश ।

३ पुढील वाक्यांत ल्यबन्त अव्ययें योजा —पाण्डववीरा शोकमग्ना अभवन् यद्वा । अर्जुनो गाण्डीवमभ्रामयद्धमध स्वशस्त्रम् ।

पुढील वाक्यांत ल्यबन्तांबद्दल क्रियापदें योजा —सहासवान् परानित्या र्जुनो निवृत्त । प्रतिज्ञा श्रुत्वा श्रीकृष्णोऽवदत् । सर्वं वृत्तान्तं कथयित्वा युधिष्ठिरोऽमूर्च्छयदिदम् ।

४ भेत्तुम्, निरुद्ध, परित्यजेत्, जेतुम् हीं रूपें ओळखून यांचा नवीन वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ करा —अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जय ।
कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥
रोहिताश्वो वायुसख शिखावानाशुशुक्षणि ।
हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहन ॥

पाठ २

प्रतिज्ञापूर्तिः ।

अर्जुनप्रतिज्ञां श्रुत्वा जयद्रथो दुर्योधनमवदत् । अहं स्वप्राणरक्षार्थं स्वदेशं गच्छाम्यथवा मम रक्षणं युष्माभिरेव कर्तव्यमिति । तदा दुर्योधनेन तस्मै रक्षणं प्रतिश्रुतम् । द्रोणाचार्योऽपि रक्षणार्थं प्रार्थितः । अर्जुनः श्रीकृष्णेन सह कौरवसेनासंमुखोऽतिष्ठत् । द्रोणाचार्येण जयद्रथरक्षणार्थं शकटव्यूहो रचितो जयद्रथश्च सर्वेषां योधानां पृष्ठतः स्थापितः । अर्जुनो देवदत्तमाध्माय योद्धुं प्रारभत । द्रोण-दुःशासनौ पराजित्य कौरवसेनाव्यूहं भित्त्वान्तः प्रविष्टोऽर्जुनः । क्रमशः कौरववीरान् यमसदनं प्रेष्य यत्र जयद्रथः स्थितस्तत्र प्राप्तोऽर्जुनः । तदा दुर्योधनप्रमुखा वीरा अर्जुनं सममेवाभ्यद्रवन् । तुमुलं घोरं चाभवत्तद्युद्धम् ।

एवं युद्धे प्रवर्तमाने सूर्यास्तसमय आसन्नप्रायो जातः । अस्ताच-लमवरोहन्तं सूर्यं दृष्ट्वा श्रीकृष्णोऽर्जुनमवदत् । त्वरस्व रेऽर्जुन । एतान् धनुर्धरानजित्वा जयद्रथं न पश्यसि । अहं तावदाच्छादयामि मायया सूर्यबिम्बम् । तथा कृते जयद्रथः स्वयमेव बहिरागच्छति त्वं च तं जहीति । एवमुक्त्वा श्रीकृष्णेन सर्वत्रान्धकारः कारितः । तं दृष्ट्वा सूर्यास्तः सञ्जात इति कौरवा अमन्यन्त । पाण्डववीरा अप्यर्जुनस्याग्निप्रवेश आवश्यको जात इति विचार्य विषण्णा अभवन् । कथमर्जुन आत्मानमग्नौ क्षेप्स्यति तद् द्रष्टुं जयद्रथस्तथाचान्ये कौरववीराः पुरत आगताः । अर्जुनस्तेषु तथा बाणानक्षिपद्यथा सर्वे वीरा जयद्रथमेकाकिनं विहाय पलायिताः । अस्मिन्नेव क्षणे श्रीकृष्णे-नान्धकारो निःसारितोऽर्जुनेन च जयद्रथे बाणः प्रक्षिप्तः । तेन बाणेन विद्धो जयद्रथः पञ्चत्वं गतः । एवं कृष्णसाहाय्येन तीर्णः प्रतिज्ञासागरोऽर्जुनेन ।

टीपा

'प्रति, आ + श्रु'—' वचन देणें ' याचा उपयोग ज्याला वचन घावयाचें त्याची चतुर्थी योजून करतात.

'आसन्नप्राय —बहुतेक "मरण आला' बहुतार्थी क्रिया घडली असा अर्थ दर्शविण्या करिता कर्मणि भू [illegible] विशेषणाला 'प्राय' हा शब्द जोडतात

'जहि—ठार कर' हें हन् (२ प प) धातूचें आज्ञार्थी द्वि पु एकवचनी रूप आहे

प्रश्न

१ कृष्णेन का युक्ति कृता । कथमर्जुनेन प्रतिज्ञोत्तीर्णा ।

२ 'प्राय' शब्दयुक्त कर्मणि धा विशेषणें पुढील वाक्यात योजा —
अर्जुनेन उत्तरया सह अभिमन्यो विवाह ——— । एषा दुर्वार्ता ——— नृपेण । कथाकारेण प्रवाख्यान ——— आसीत् मध्यरात्रे ।

३ 'अ–अन्' हा आगम जोडलेली ल्यबन्त अव्ययें पुढील वाक्यात योजा —
प्राय प्रयत्न ——— नर धन न लभते । पित्रे ——— बाल बहिर् गत । उद्यमस्य फल ——— नर सन्तुष्ट न भवति । चक्रव्यूह ——— प्रवेश अशक्य ।

४ पुढील वाक्यें पुरी करा —
अभिमन्यु तथा शूर यथा ——— । कृष्ण तथा समयज्ञ यथा ——— । जयद्रथ अर्जुनस्य बाणै तथा विद्ध यथा ——— ।

५ प्रतिश्रुतम्, शार्पित, सचात , विषण्णा ही रूपें ओळखून यातील धातूंची प्र भूतकाळी तृ पुरुषी रूपें लिहा —

पाठ करा —अर्जुन फाल्गुनो जिष्णु किरीटी श्वेतवाहन ।
बीभत्सुर्विजयी कृष्ण सव्यसाची धनंजय ॥

पाठ ४

भगीरथवरप्रदानम् ।

भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ।
अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ १ ॥
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ।
स तपो दीर्घमातिष्ठद्गोकर्णे रघुनन्दन ॥ २ ॥
तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ।
सुप्रीतो भगवान्ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः ॥ ३ ॥
ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः ।
भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ ४ ॥ (अवदत्)
भगीरथ महाभाग प्रीतस्तेऽहं जनेश्वर ।
तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत ॥ ५ ॥
तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् । (अवदत्)
भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥ ६ ॥
यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ।
सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः ॥ ७ ॥
गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे मे प्रपितामहाः ॥ ८ ॥
देया च सन्ततिर्देव नावसीदेत् कुलं च नः ।
इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ ९ ॥
उक्तवाक्यं च राजानं सर्वलोकपितामहः ।
प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥१०॥ (प्रत्यवदत्)
मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ ।
एवं भवतु भद्रं त इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ ११ ॥

इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता ।
तां वै धारयितुं राजञ्शिवो देवः प्रसाद्यताम् ॥ १२ ॥
गङ्गायाः पतनं वीर पृथिवी न सहिष्यते ।
तस्या धारयितारं च नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ १३ ॥
तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत् ।
जगाम त्रिदिवं देवैः सर्वैः सह मरुद्गणैः ॥ १४ ॥ (अगच्छत्)

टीपा

सगराचे ६०००० पुत्र पातालात दग्ध झाले होते त्यांचा उद्धार करण्याकरितां गंगेला स्वर्गांतून पातालात नेण्यासाठीं भगीरथ राजानें तपश्चर्या केली त्याला ब्रह्मदेव प्रसन्न झाला व त्यानें त्याला काय वर दिला हें या श्लोकांत सांगितलेलें आहे.

'अनपत्य —न विद्यते अपत्यं यस्य' 'अप्रजा —न विद्यते प्रजा यस्य सः' अशा रीतीचे नामाला [illegible] शिवा अन् जोडून नञ् बहुव्रीहि समास करता येतात

प्रश्न

१ भगीरथाला उद्देशून काय काय विशेषणें योजलेलीं आहेत? त्यांचा अर्थ स्पष्ट करा.
२ वरील श्लोकातील सति सप्तम्यन्त रचना दर्शवून त्याबद्दल 'यदा तदा' हीं अव्यय योजून वाक्यें लिहा.
३ कांहीं विशेषणाची द्विरुक्ति झाली आहे. तीं दाखवा
४ ब्रह्मदेवाजवळ भगीरथानें काय मागणी केली तें स्वतःच्या शब्दात संस्कृतमध्यें लिहा.
५ ब्रह्मदेवानें भगीरथाला शंकर प्रसन्न झाला पाहिजे असें का सांगितलें?
६ समासाचा विग्रह करून नांवे सांगा —महातेजा । गङ्गावतरणम् । महाबाहु । सलिलक्लिन्ने । महात्मन् । मधुराक्षरा ।

पाठ करा —गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।
भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥

पाठ ५

नमुचिकथा ।

निवसति स्म पुरा नमुचिर्नाम दानवसत्तमः । अहितायापि किञ्चिददेयं नासीद्दानप्रसक्तस्य तस्य । अर्थिप्रार्थना न कदापि विफलीकृता तेन । स बहुवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा विरिञ्चालोद्दारसकाशादवध्यत्वं प्राप्नोत् । तेन विजित इन्द्रः स्वस्थानाच्च्युतो भूत्वा यत्रकुत्रापि गतः । पश्चाद्देवासुराणां सन्धिर्जातः कश्यपर्षेः प्रयत्नात् । अथ विश्रान्तवैरास्ते क्षीराम्भोनिधिं मन्दराद्रिणामथ्नन् । समुद्रमथनादुद्भूतेभ्यो रत्नेभ्यो नमुचिना गृहीत उच्चैःश्रवा हयः । मन्थपर्यन्ते लब्धममृतं हृतं त्रिदशैः । अतः पुनः सुरासुराणां वैरमजायत । देवासुररणे यो योऽसुरो हतस्तं तमाघ्रायोच्चैःश्रवा अजीवयत् । अतो दानवानजेयान्दृष्ट्वा बृहस्पतिः शक्रमवदत् ।

एकस्तत्रोपायोऽस्ति तं कुरुष्वाविलम्बितम् ।
स्वयं याचस्व गत्वा त्वं नमुचिं तं हयोत्तमम् ॥ इति ।

अतो महेन्द्रस्त्रिदशैः सह नमुचिं गत्वा हयोत्तममयाचत । चिरमर्जिता दातृत्वकीर्तिर्मया रक्षणीया वासवश्चार्थी विफलमनोरथो न कर्तव्य इति मत्वा स नमुचिरिन्द्रायोच्चैःश्रवसमयच्छत् । यावत्तेनाश्वो दत्तस्तावदेव शक्रेण वज्रन्यस्तेन गाढेन फेनेन लोहाश्मकाष्ठैरवध्यः स हतः । एतद्दृष्ट्वा तस्य शोकार्ता माता दनुस्तपोबलादैच्छत् । अयमेव नमुचिः पुनर्मे पुत्रत्वमाप्नुयादिति । एवं स एव नमुचिः पुनः सर्वदेवानामजेयः प्रबलो नाम दनुतनयोऽभवत् । सोऽपि तपस्तप्त्वा प्राणैरप्यर्थिनस्तोषयन्ख्यातकृत्व इन्द्रमजयत् । अतो देवाः सम्मन्त्र्य समुपेत्य तस्य देहमयाचन्त । स प्रबल आत्मनो देहं तेभ्योऽयच्छत् । स प्रबलदानवो देवैः खण्डशः कृतः पुनः प्रभासवपुषा जातो लोके ।

टीपा

'यो य—स तम्—जो जो—त्याला त्याला' यद् व तद् ही सर्वनामें दोनदा योजिली म्हणजे असा अर्थ होतो

'विश्रान्तवैरा —विश्रान्त वैर येषाम् ते' हा बहुव्रीहि समास आहे हा समास विशेषणात्मक असून अन्य पद नाम आहे समासाचा अर्थ दोन्ही शब्दात पुरा होत नसून सर्व समासाच्या अर्थाचा संबंध तृतीय नामाशीं आहे

प्रश्न

१ पुढील शब्दांच्या अर्थाने वरील गोष्टींतील शब्द लिहा —
दानशील, याचक, विधि, भ्रष्ट, देवै नीग्रम्, इन्द्र ।

२ समासाचा विग्रह करून नाव सांगा —
अधिप्रार्थना, देवासुराणाम्, बहुप्रयत्नेन, लोहाश्मकाष्ठ, शौकार्ता ।

३ रिकाम्या जागीं समास योजा —हत स प्य यै ते———(सुराभुरा)। हतम् अमृत यै ते (सुरा)। दत्त देह येन स (प्रबल)। विफल मनोरथ यस्य सः ———(इन्द्र)।

४ वाक्यें पुरीं करा —यद्यपि नमुचिना अथ दत्त तथापि ———। ब्रह्मण प्रसादात् ———। इन्द्र नमुचिं गाङ्गेन फेनेन भहन् यत ———। अत सुरै अमृत हतम् अत ———।

पाठ करा —असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवा ।
शुक्रशिष्या दितिसुता पूर्वदेवा सुरद्विष ॥

पाठ ६

स्वजातिर्दुरतिक्रमा ।

कस्मिंश्चिदपि तपोवने शालङ्कायनो नाम तपोधनो जाह्नवीं स्नानार्थं गतः। तस्य च सूर्योपासनां कुर्वतः काचिन्मूषिका श्येनेन गृहीता। तादृशीं तां दृष्ट्वा करुणार्द्रहृदयः स मुनिर्मुञ्च मुञ्चेति कुर्वाण-

स्तस्मिन्पाषाणखण्डं प्राक्षिपत् । पाषाणखण्डेन प्रहृतः स भूमौ पतितस्तन्मुखाच्च भ्रष्टा सा मूषिका । सा भयत्रस्ता कर्तव्यमजानती रक्ष रक्षेति जल्पन्ती मुनिचरणान्तिकमुपाविशत् । चेतनां लब्ध्वा श्येनो मुनिमब्रवीत् । भो मुने न युक्तमनुष्ठितं भवता यदहं पाषाणेन ताडितः । अपि तवाधर्मोद्भयं न विद्यते । तत्समर्पयेमां मूषिकां म इति । मुनिरवदत् । नाहं तुभ्यमिमां यच्छामि यतो रक्षणीयाः प्राणिनां प्राणा इति नीतिः । गच्छ त्वं स्वमार्गेण इति । अथ गते श्येने मूषिका तं मुनिमवदत् । स्वाश्रमं नयतु मां भवान् । नो चेदन्यो दुष्टपक्षी मां व्यापादयेदिति ।

इदं वचनं श्रुत्वा स मुनिः स्वहस्तेन मूषिकानयनमयुक्तं हास्यास्पदं चेति मत्वा तां च कन्यकां कृत्वा तपःप्रभावात्स्वाश्रममनयत् । गच्छता कालेन सा कन्या यौवनोन्मुखी जाता । अतोऽस्या विवाहः कार्य इति विचिन्त्य तेन सूर्यो मेघो वायुः पर्वतश्च क्रमेणाहूताः । किन्तु नैकोऽपि तेषां तस्यै पतित्वेऽरोचत । अतो मूषकमाहूय स तं तस्या अदर्शयत् । सापि तं दृष्ट्वा स्वजातीयोऽयं साधुतमो वरो भवतीति मत्वा मुनिमवदत् । तात मां मूषिकां कृत्वास्मै मूषकाय प्रयच्छ येन स्वजातिविहितं गृहस्थधर्ममनुभवामीति । तच्छ्रुत्वा स्त्रीधर्मविचक्षणेन तेन सा मूषिकाभावमापादिता तस्मै च मूषकाय प्रदत्ता ।

सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम् ।
स्वजातिं मूषिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिक्रमा ॥

टीपा

' अधर्मात् भयम् ' भीतिवाचक शब्द ज्याची भीति वाटते त्याची पंचमी योजून योजतात.

' भवान् आपादय–भवेन परिणामय '—क्लिष्ट नेणें.

' साधुतमः–सर्वांत चांगला '—विशेषणाला तम प्रत्यय जोडला म्हणजे सर्वांत श्रेष्ठ असा अर्थ होतो.

' गच्छता कालेन—दिवस चालले असताना '

प्रश्न

१ किमर्थं श्येनो मुनिना ताडित ? मुनिना श्येनाय मूषिका किं न प्रत्यर्पिता ? किमर्थं मूषिका कन्यकाभावमापादिता मुनिना ? केन कारणेन मूषक एव कन्यकया वरो वृत ?

२ वरील गोष्टींतील सत षष्ठी व सति सप्तमी दर्शक-वाक्यांशाबद्दल गौण वाक्ये योजा.

३ रूपें ओळखा व त्याचा अर्थ सांगा—अजानती, कुर्वाण, लब्ध्वा, समर्प्य, विचिन्त्य, आहूता, दर्शित, व्यापादयेत् ।

४ क्षिप्, रुच्, अर्पय व भावमापाद्य याचा संस्कृत वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ करा —१ उन्दुरुर्मूषिकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका ।
२ धव: पति प्रियो भर्ता ।
३ तपस्वी तापस पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनि ।

पाठ ७

पञ्चवटीनिवासाश्रमः ।

श्रीरामो लक्ष्मणं वदतिः—

आगताः स्म यथोद्दिष्टममुं देशं महर्षिणा ।
अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य पुष्पितपादपः ॥ १ ॥
सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ।
आश्रमः कतरस्मिन्नो देशो भवति सम्मतः ॥ २ ॥
वनरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा ।
सन्निकृष्टं च यत्र स्यात्समित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ३ ॥
रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण ।
तादृशो दृश्यतां देशः सन्निकृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥

स्तस्मिन्पाषाणखण्डं प्राक्षिपत्। पाषाणखण्डेन प्रहृतः स भूमौ पतित-स्तन्मुखाच्च भ्रष्टा सा मूषिका। सा भयत्रस्ता कर्तव्यमजानती रक्ष रक्षेति जल्पन्ती मुनिचरणान्तिकमुपाविशत्। चेतनां लब्ध्वा श्येनो मुनिमब्रवीत्। भो मुने युक्तमनुष्ठितं भवता यदहं पाषाणेन ताडितः। अपि तवाधर्माद्भयं न विद्यते। तत्समर्पयेमां मूषिकां मे इति। मुनिरवदत्। नाहं तुभ्यमिमां यच्छामि यतो रक्षणीयाः प्राणिनां प्राणा इति नीतिः। गच्छ त्वं स्वमार्गेण इति। अथ गते श्येने मूषिका तं मुनिमवदत्। स्वाश्रमं नयतु मां भवान्। नो चेदन्यो दुष्टपक्षी मां व्यापादयिष्यतीति।

इदं वचनं श्रुत्वा स मुनिः स्वहस्तेन मूषिकानयनमयुक्तं स्वाश्रपदं चेति मत्वा तां च कन्यकां कृत्वा तपःप्रभावात्स्वाश्रममनयत्। गच्छता कालेन सा कन्या यौवनोन्मुखी जाता। अतोऽस्या विवाह-कार्यं इति विचिन्त्य तेन सूर्यो मेघो वायुः पर्वतश्च क्रमेणाहूताः। किन्तु नैकोऽपि तेषां तस्यै पतित्वेऽरोचत। अतो मूषकमाहूय स तं तस्या अदर्शयत्। सापि तं दृष्ट्वा स्वजातीयोऽयं साधुतमो वरो भवतीति मत्वा मुनिमवदत्। तात मां मूषिकां कृत्वास्मै मूषकाय प्रयच्छ येन स्वजातिविहितं गृहस्थधर्ममनुभवामीति। तच्छ्रुत्वा स्त्रीधर्मविचक्षणेन तेन सा मूषिकाभावमापादिता तस्मै च मूषकाय प्रदत्ता।

सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम्।
स्वजातिं मूषिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिक्रमा॥

टीपा

'भयार्थात् भयम्' भीतिवाचक शब्द ज्याची भीति वाटते त्याची पंचमी योजून योजतात.

'मानम् आपादय–भावेन परिणामय'—स्थितीप्रत नेणें.

'साधुतम–सर्वांत चांगला'—विशेषणाला तम प्रत्यय जोडला म्हणजे सर्वांत श्रेष्ठ असा अर्थ होतो.

'गच्छता कालेन–दिवस चालले असतांना'

३ 'रामो लक्ष्मणे वात्सल्येन व्यवाहरत्' इति का· श्लोकपङ्क्तयो दर्शयन्ति ।

४ समास सोडवून नांवें सांगा:—यथोद्दिष्टम् । पुष्पितपादपः । पद्मशोभिता । मयूरनादिता । बहुफलः (देशः) ।

पाठ करा.—अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

पाठ ८

वज्रनिर्मितिः ।

वसन्ति स्म पुरा कृतयुगे घोरा युद्धदुर्मदाः कालकेया इति विख्याता राक्षसाः । वृत्रो नाम प्रबलोऽसुरस्तेषां नायकः । तं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यतास्ते दानवा महेन्द्रप्रमुखान्सुरानभ्यधावन्तीयादुन्वंश्च । महायत्नं कुर्वाणा अपि त्रिदशा नाशक्नुवन्वृत्रं हन्तुम् । अतः पुरन्दरं पुरस्कृत्य ते सर्व उपातिष्ठन् ब्रह्माणम् । ते तस्मै चतुराननाय स्वभयकारणमव्यक्तात्मानं च सङ्कटान्मोचयितुं तं प्रार्थयन्त । ततः कृताञ्जलींस्तान्सर्वान् परमेष्ठ्यवदत् । कथयामि खलु व उपायं वृत्रं हन्तुम् । महानुदारधीर्दधीचो नाम विख्यात ऋषिर्वर्तते । तं गत्वा यूयं तं वरं वृणुध्वम् । स धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना वरं वृणीध्वमिति ब्रूयात् । ततो जयाकाङ्क्षिभिर्युष्माभिरेवं वक्तव्यं यत् त्रैलोक्यस्य हिताय स्वान्यस्थीनि दीयन्तामिति । युष्मत्प्रार्थनां श्रुत्वा स्वशरीरमुत्सृज्य स वोऽस्थीनि दास्यति । तस्यास्थिभिर्महाघोरं भीमनिःस्वनं वज्रं निर्मीयतामिति त्वष्टारं प्रार्थयध्वम् । तेन वज्रेण युक्तः शतक्रतुर्वृत्रं हनिष्यतीति ।

एवमुक्तास्ते देवा पितामहमामन्त्र्य शक्रपुरःसराः शीघ्रमयुर्दधीचाश्रमम् । स आश्रमो नानाद्रुमलतावृतः सरस्वत्याः परे पारे स्थितः । तस्मिन्नाश्रमे दिवाकरसमद्युतिं दधीचमपश्यंस्ते देवाः ।

स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ।
हस्तं गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ५ ॥
अयं देशः समः श्रीमान्पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ।
इहाश्रमपदं सौम्य यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
इयमादित्यसङ्काशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः ।
अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ७ ॥
हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ।
इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ ८ ॥
मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः ।
दृश्यन्ते गिरयः सौम्य फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ ९ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ।
अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥ १० ॥ (अकरोत्)
रामो दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया ।
तस्मिन्देशे बहुफले न्यवसत्ससुखं सुखी ॥ ११ ॥
कञ्चित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च ।
अन्वास्यमानो न्यवसत्स्वर्गलोके यथामरः ॥ १२ ॥

टीपा

'समित्पुष्पकुशोदकम्'—समिधः पुष्पाणि कुशाः उदकं च एतेषां समाहारः.' या समासाला समाहार द्वन्द्व असें म्हणतात. ह्या समासांत दोन अथवा अधिक शब्दांचा समुदायवाचक अर्थानें नपुं. एकवचनी स्वरूपांत बोलला जातो.

'परवीरहा'—परेषां वीरान् हन्ति सः परवीरहा (परवीरहन्). हा समास उपपद होय, कारण यांतील शेवटील पद 'हन्' हें फक्त समासाच्या शेवटींच येऊं शकतें. याच समासाचें दुसरें रूप 'परवीरघ्न' असेंहि होईल.

प्रश्न

१ आश्रमरचनार्थं कीदृशं स्थलमावश्यकं तद्विस्तरेण वर्णयत ।

२ गोदावरी गिरयः पद्मिनी च कैः कैस्ताभिरशोभन्त तत्कथयत ।

पाठ ९

पतिव्रताप्रभावः ।

अथैकदा राजा भोजो धारानगरे एकाकी विचरन् कस्यचिद् विप्रवरस्य गृहं गत्वा तत्र काञ्चन पतिव्रतां स्वाङ्के शयानं भर्तारमुद्वहन्तीमपश्यत् । ततस्तस्याः शिशुः सुप्तोत्थितो ज्वालायाः समीपमगच्छत् । इयं च पतिव्रता स्वपतेर्निद्राभङ्गो मा भवत्विति मत्वा चह्नौ पतन्तं शिशुं न न्यवारयत् । राजा चाश्चर्यमालोक्य विस्मितः स्थितः । ततः सा पतिपरायणा वैश्वानरं प्रार्थयत । यज्ञेश्वर त्वं सर्वकर्मसाक्षी सर्वधर्माञ्जानासि । मामपि शिशुं ग्रहीतुमक्षमां जानासि । अतो मदीयशिशुमनुगृह्य त्वं तं मा दहेति । ततः शिशुर्यज्ञेश्वरं प्रविश्यार्धघटिकापर्यन्तं तत्रैवातिष्ठत् । ततो नारोदीत् प्रसन्नमुखः शिशुः । सा च ध्यानपरातिष्ठत् । ततो यदृच्छया समुत्थिते भर्तरि सा झटिति शिशुमुदधरत् । तं च परमधर्ममालोक्य विस्मयाविष्टो नृपतिराह । अहो मम समं भाग्यं कस्यास्ति यदीदृश्यः पुण्यस्त्रियोऽपि मन्नगरे वसन्तीति । ततः प्रातः सभामागत्य सिंहासन उपविष्टो राजा कालिदासं प्राह । सुकवे महदाश्चर्यं मया पूर्वेद्यू रात्रौ दृष्टमस्तीत्युक्त्वा स राजा पठति 'हुताशनश्चन्दनपङ्कशीतलः' इति ।

कालिदासस्तच्छ्रवणानन्तरं झटिति पठति ।

> सुतं पतन्तं प्रसमीक्ष्य पावके न बोधयामास पतिं पतिव्रता ।
> तदाभवत्तत्पतिभक्तिगौरवाद्धुताशनश्चन्दनपङ्कशीतलः ॥

इति कालिदासेन कृतं श्लोकं श्रुत्वा राजा भोजस्तमस्तवीत्पारितोषिकदानेन च सममानयत् तम् ।

तस्य पादावभिवाद्य परमेष्ठिनोक्तं वरं ते तमयाचन्त । तदा परमप्रीतः स दधीचो देवानब्रवीत् । करोम्यहं यद्वो हितं स्यात्तथा चात्मनो देहमप्युत्सृजामीति । एवमुक्त्वा स यमी स्वप्राणान्सहसैवाजहात् । तदा तस्य परासोरस्थीनि गृहीत्वा ते यथोपदेशं त्वष्टारमायन् । तेषां कार्यं ज्ञात्वा त्वष्टोग्ररूपं घोरं वज्रं कृत्वा शक्रमेवमवदत् ।

अनेन वज्रप्रवरेण देव भस्मीकुरुष्वाद्य सुरारिमुग्रम् ।
ततो हतारिः सगणः सुखं वै प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः ॥

टीपा

'स्था (२ प प)—सांगणें' ज्याला सांगावयाचें त्याची चतुर्थी योजतात

'भस्मीकृ—भस्म करणें (भस्मन् + कृ)' वाहीं शब्दांना 'कृ व भू' यांचीं रूपें जोडतात व त्या वेळीं मागील शब्दाच्या अन्त्य 'न्' चा लोप करून उपान्त्य 'अ' चा 'ई' करतात यास 'च्वि' रूपें म्हणतात या रूपाचा अर्थ मूळ शब्दानें दर्शविलेली स्थिति पूर्वी नसतांना ती नवीन आणणें किंवा होणें असा होतो

प्रश्न

१ इन्द्रो वृत्रवधकथा स्वयमेव कथयतीति विचिन्त्य वर्णयत ।

२ भवता स्वान्यस्थीनि दीयन्ताम् । यूयं दधीचं वरं याचध्वम् । दानवा सुरानदुन्वन् । या वाक्यांचे प्रयोग बदला

३ समाश्रित्य, पुरस्कृत्य, उत्सृज्य, आमन्त्र्य हीं रूपें काय आहेत हें सांगून त्यांतील धातूंचीं उपसर्गांसहित प्रथमभूतकाळीं तृ. पु एकवचनी रूपें वाक्यांत योजा.

४ महेन्द्रप्रमुखा (देवा), चतुरानन (ब्रह्मा), भीमनिस्वनः (वज्र), उग्ररूप (वज्र) या समासांचा विग्रह करून नावें सांगा

५ दधीच व नमुचि यांच्यामध्यें कथांमध्यें साम्य होतें तें थोडक्यांत लिहून स्वभाव हा कुळावर अथवा जातीवर अवलंबून असतो कीं काय तें सांगा.

पाठ करा —ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।
शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥

ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियकरः प्रभुः ।
पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ २ ॥

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भार्यया ।
रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ ३ ॥

तस्य भार्या वने नष्टा सीता पतिपरायणा ।
वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ४ ॥

स मार्गयन् प्रियां भार्यां राजपुत्रः सहानुजः ।
ऋष्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण समागतः ॥ ५ ॥

तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् ।
सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितम् ॥ ६ ॥

ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् ।
सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणां गणेश्वरः ॥ ७ ॥

अहं सुग्रीवसन्देशादिह प्राप्तस्तवालयम् ।
राक्षसेन्द्र हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ ८ ॥

भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ।
धर्मार्थोपहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ९ ॥

अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः ।
सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १० ॥

समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः ।
भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ ११ ॥

तद्भवान् दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः ।
परदारान् महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १२ ॥

न चास्ति त्रिषु लोकेषु राजन् विद्येत कश्चन ।
राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ १३ ॥

देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्र गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ।
रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ १४ ॥

टीपा

'सुप्तोत्थित –आधी सुप्त पश्चादुत्थित —झोंपून उठलेला'—कर्मधारय समास. दोन कर्मणि भूत धातु विशेषणें एकत्र जोडून हा समास बनतो. यांतील पहिलें भू. धा. वि. पूर्वीची क्रिया दर्शवितें व दुसरें नंतरची क्रिया दर्शवितें.

'विप्रवर —विप्रेषु वर' वर शब्द 'श्रेष्ठ' या अर्थी नामाला जोडण्याचा प्रघात आहे व तो समास सप्तमी-तत्पुरुष होतो.

'समस्यापूर्ति'—कवितेच्या एका चरणाला जुळेल असा दुसरा चरण रचून कविता पुरी करणें याला समस्यापूर्ति असें म्हणतात. या पाठांतील श्वशुराचा श्लोक तसा आहे.

प्रश्न

१ वरील गोष्टींतील वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें ओळखून त्यांचा उपयोग स्पष्ट करा.

२ पतिव्रताप्रभावमुद्दिश्य कामप्यन्यां कथां सङ्क्षेपेण लिखत ।

३ अन्त्य पद 'वर' असणारे समास पुढील नामापुढं रिकाम्या जागीं लिहा —
नल ________ । अर्जुन ________ । इन्द्र ________ ।
गङ्गा ________ । हिमालय ________ ।

४ पुढील समासाचा विग्रह करून नावें सांगा —
विस्मयाविष्ट, पुण्यश्लोक, प्रसन्नमुख, निद्रामग्न, चन्दनपङ्कशीतल ।

पाठ करा —१ यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ।
२ पुरन्ध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ।

पाठ १०

मारुते रावणं प्रत्युपदेशः ।

राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।
पितेव बन्धुलोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ १ ॥

पाठ ११

मूर्खभृत्यस्य।

आसीत्पुरा महाधनो नाम वणिग्वसुग्रामे। स विविधानि वस्तूनि विक्रयार्थमानेतुं ग्रामान्तरं गतः। तेन सह गतो भृत्यस्तस्य साहाय्यार्थमुष्ट्रश्च वस्त्रभारं वोढुम्। ग्रामं गत्वा सोऽक्रीणाद्बहूनि वस्त्राणि। तानि वस्त्राणि चर्मावृतासु पेटासु स्थापयित्वा ताश्चोष्ट्रपृष्ठे निधायोभौ तौ प्रातिष्ठेतां स्वनगरम्। मार्गमध्ये स करभोऽवसन्नोऽभवद्गुरुणा भारेण। अतः स वणिग्भृत्यमवदद्यावदहं कञ्चिदन्यमुष्ट्रमानयामि तावत्त्वमत्रावहितो भव। वर्षति पर्जन्ये यथाम्भो वस्त्रपेटास्वेतासु चर्मापि न स्पृशेत्तथा त्वया कर्तव्यमिति। करभान्तरं क्रेतुं गते तस्मिन्वणिजि प्रारभन्त मेघा वर्षितुम्। अतः स्वामिवचनं भृत्येन सर्वभावेनानुष्ठातव्यमिति मनसि कृत्वा स आज्ञाधारको भृत्यः सत्वरं पेटाभ्यो वस्त्राण्याकृष्य तैः स ताश्चर्मावृताः पेटाः समावृणोद्यथा पर्जन्यवारिणा तानि चर्माणि न नश्येयुः।

यावत्स उष्ट्रं क्रीत्वा प्रत्यागतस्तावत्तेन सर्वाण्यात्मनो बहुमूल्यानि वस्त्राणि जलक्लिन्नानि दृष्टानि। अतः क्रुद्धतां गतः स वणिक्तमपृच्छत्तारस्वरेण। किमेतत्कृतं त्वया। वस्त्रनाशं स्थिरचित्तेन पश्यन् कथं न लज्जसे त्वमिति। मैवं मन्यतां स्वामी। मया तु भवन्निदेशो यथाक्षरमनुष्ठितः। वर्षजलाच्चर्मवेष्टितानां पेटानां रक्षणं कार्यमिति भवता कथितम्। न च तदन्तःस्थितानां वस्त्राणाम्। अतो मया तत्सम्यगेव कृतं न वेति पश्यतु स्वामी। एतत्तस्य मूर्खस्य वचनं श्रुत्वा स्वदैवं निन्दंस्तानि वस्त्राणि पुनरपि पेटिकासु स्थापयित्वा ताश्च करभपृष्ठ आरोप्य स्वगृहं प्रतिनिवृत्तः। अतः खल्विदमुच्यते।

एवमज्ञातहृदया मूर्खा कृत्वा विपर्ययम्।
उपहास्याः परेषां च शोच्याः स्वेषां भवन्ति च॥

ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ।
इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम् १५

टीपा

'धर्म्यैः-धर्मादनपेतैः' धर्म, अर्थ न्याय याना 'न सोडलेला' या अर्थी 'य' हा प्रत्यय लावून विशेषणें केली आहात. असें—अर्थ्य, न्याय्य.

'बन्धुलोकः-बन्धुजनः—बान्धवांचा समूह' 'लोक व जन' हे शब्द समासाच्या शेवटीं आले असता प्रथम पदानें दर्शविलेल्या गोष्टींचा समूह असा अर्थ होतो. असें, राजलोकः, तपस्विलोकः—जनः .

प्रश्न

१ सीताहरणपर्यन्तं सकला श्रीरामकथा सङ्क्षेपेण गद्यरूपेण वर्णयत ।

२ हनुमानन्तिमेन श्लोकेन रावणं किं सूचयति ? तमर्थं के शब्दा दर्शयन्ति ?

३ १५ व्या श्लोकात काय विशिष्ट गोष्ट दिसते ?

४ हरिराज्यम्, महाबाहु॰, पतिपरायणा, हर्यृक्षा॰ याचा विग्रह करून नावें सांगा.

५ पुढील शब्दांबद्दल समास योजा:—पितुः निदेश॰ । प्रिया भार्या । सीतायाः परिमार्गणम् । त्रिषु लोकेषु । धर्म्यः पन्थाः ।

६ 'पथिन्' शब्दाची सर्व रूपें लिहा.

पाठ करा:—समुद्रोऽब्धिरकूपार: पारावार: सरित्पतिः ।
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः ।
रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपाम्पतिः ॥

पाठ ११

मूर्खभृत्यस्य ।

आसीत्पुरा महाधनो नाम वणिग्वसुग्रामे। स विविधानि वस्तूनि विक्रयार्थमानेतुं ग्रामान्तरं गतः। तेन सह गतो भृत्यस्तस्य साहाय्यार्थमुष्ट्रश्च वस्त्रभारं वोढुम्। ग्रामं गत्वा सोऽक्रीणाद्बहूनि वस्त्राणि। तानि वस्त्राणि चर्मावृतासु पेटासु स्थापयित्वा तांश्चोष्ट्रपृष्ठे निधायोभौ तौ प्रातिष्ठेतां स्वनगरम्। मार्गमध्ये स करभोऽवसन्नोऽभवद्गुरुणा भारेण। अतः स वणिग्भृत्यमवदद्यावदहं कश्चिदन्यमुष्ट्रमानयामि तावत्त्वमत्रावहितो भव। वर्षति पर्जन्ये यथाम्भो वस्त्रपेटास्वेतासु चर्मापि न स्पृशेत्तथा त्वया कर्तव्यमिति। करभान्तरं क्रेतुं गते तस्मिन्वणिजि प्रारभन्त मेघा वर्षितुम्। अतः स्वामिवचनं भृत्येन सर्वभावेनानुष्ठातव्यमिति मनसि कृत्वा स आज्ञाधारको भृत्यः सत्वरं पेटाभ्यो वस्त्राण्याकृष्य तैः स ताश्चर्मावृताः पेटाः समावृणोद्यथा पर्जन्यवारिणा तानि चर्माणि न नश्येयुः।

यावत्स उष्ट्रं क्रीत्वा प्रत्यागतस्तावत्तेन सर्वाण्यात्मनो बहुमूल्यानि वस्त्राणि जलक्लिन्नानि दृष्टानि। अतः क्रुद्धतां गतः स वणिक्तमपृच्छत्खरस्वरेण। किमेतत्कृतं त्वया। वस्त्रनाशं स्थिरचित्तेन पश्यन् कथं न लज्जसे त्वमिति। मैवं मन्यतां स्वामी। मया तु भवन्निदेशो यथाक्षरमनुष्ठितः। वर्षजलाच्चर्मवेष्टितानां पेटानां रक्षणं कार्यमिति भवता कथितम्। न च तदन्तःस्थितानां वस्त्राणाम्। अतो मया तत्सम्यगेव कृतं न वेति पश्यतु स्वामी। एतत्तस्य मूर्खस्य वचनं श्रुत्वा स्वदैवं निन्दंस्तानि वस्त्राणि पुनरपि पेटिकासु स्थापयित्वा तांश्च करभपृष्ठ आरोप्य स्वगृहं प्रतिनिवृत्तः। अतः खल्विदमुच्यते।

एवमज्ञातहृदया मूर्खा कृत्वा विपर्ययम्।
उपहास्याः परेषां च शोच्याः स्वेषां भवन्ति च॥

'स्वजनवियोग'—वियोगवाचक शब्दाबरोबर ज्याच्यापासून वियोग दर्शवावयाचा असेल त्या अर्थाच्या शब्दाची तृतीया योजतात

'शसस्व'—शस् धातु परस्मैपदी आहे आत्मनेपदी रूप अपवादात्मक समजावें

'नु' हें अव्यय प्रश्न किंवा तर्क दर्शविणारें आहे

प्रश्न

१ रामस्य शोक कै कै कारणैर्वर्धित ?

२ सीतामुद्दिश्य कानि विशेषणानि रामेण प्रयुक्तानि सन्ति ?

३ वरील श्लोकांतील उपमांचें स्पष्टीकरण करून त्यांची सार्थता दाखवा.

४ ४, ६ व ७ या श्लोकांतील शब्दरचनेमध्यें काय वैशिष्ट्य दिसून येतें ?

५ ९ व १० या श्लोकांत आदित्य व वायु यांच्याबद्दल काय माहिती मिळते ?

६ समास सोडवून नावें सांगा —व्यसनानुरूपम्, जननीवियोग, उदारशीला, कान्तस्मिता, पद्मानना, पक्षिगणा ।

पाठ करा —अनुलापो मुहुर्भाषा विलाप परिदेवनम् ।
विप्रलापो विरोधोक्ति सलापो भाषण मिथ ॥

पाठ १३

अश्वत्थामा पितृमरणवार्तां शृणोति ।

(नेपथ्ये) कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा—(श्रुत्वा) किं ब्रूथ—कुतोऽद्यापि ते तात इति । (सरोषम्) आः क्षुद्रा समरभीरव कथमेवं प्रलपतां वः सहस्रधा न शीर्णमनया जिह्वया ।

(तत प्रविशति सम्भ्रान्त सप्रहार सूत)

सूत.—परित्रायतां परित्रायतां कुमारः । (इति पादयो पतति)

अश्वत्थामा—(विलोक्य) अये कथं तातस्य सारथिरश्वसेनः। आर्य ननु त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य तातस्य सारथिरसि। किं मत्तः परित्राणमिच्छसि।

सूतः—(उत्थाय सकरुणम्) कुतोऽद्यापि ते तातः।

अश्वत्थामा—(सावेगम्) किं तात एव नास्ति।

सूतः—अथ किम्।

अश्वत्थामा—हा तात। (इति मोहमुपगतः)

सूतः—कुमार समाश्वसिहि, समाश्वसिहि।

अश्वत्थामा—(लब्धसंज्ञः सास्रम्) हा तात हा सुतवत्सल हा लोकत्रयैकधनुर्धर कासि। प्रयच्छ मे प्रतिवचनम्।

सूतः—कुमार अलमत्यन्तशोकावेगेन। वीरपुरुषोचितां विपत्तिमुपगते पितरि त्वमपि तदनुरूपेणैव वीर्येण शोकसागरमुत्तीर्य सुखी भव।

अश्वत्थामा—(अश्रूणि विमुच्य) आर्य कथय कथय कथं तादृग्भुजवीर्यसागरस्तातोऽपि नामास्तमुपगतः।

किं भीमाद्गुरुदक्षिणां गुरुगदाद्भीमप्रियः प्रातयान्।

सूतः—शान्तं पापम्। शान्तं पापम्।

अश्वत्थामा—

अन्तेवासिदयालुरुज्झितनयेनासादितो जिष्णुना॥

सूतः—कथमेवं भविष्यति ?

अश्वत्थामा—

गोविन्देन सुदर्शनस्य नियतं धारापथं प्रापितः।

सूतः—एतदपि नास्ति।

अश्वत्थामा—

शङ्के नापदमन्यतः खलु गुरोरेभ्यश्चतुर्थादहम्॥

सूतः—कुमार

टीपा

‘पश्यन्कथं न लज्जसे-पाहत राहताना तुला कशी लाज वाटत नाही!’ लज्ज् व त्याच अर्थाचीं क्रियापदें योजतांना जी गोष्ट करण्याची लाज वाटते त्याबद्दल वर्तमानकालवाचक धातुसाधित योजतात.

‘आरोप्य’ हें ‘आ+रुह्’ या धातूच्या प्रयोजक रूपाचें त्वान्त अव्यय आहे. अर्थ-ठेवून.

प्रश्न

१ भृत्येन वणिगादेशः कथं यथाक्षरमनुष्ठितस्तद्वर्णयत ।

२ चर्मावृता, स्वामिवचनम्, बहुमूल्यानि, भवन्निदेशः यांचा विग्रह करून नावें सांगा.

३ या गोष्टींतील सति सप्तमीच्या रचना वगळून त्यांच्याबद्दल ‘यदा-तदा, यावत्-तावत्’ अशी अव्ययें असलेलीं वाक्यें लिहा.

४ आरोप्य, अवसन्न, प्रतिनिवृत्त, अनुष्ठातव्यम् हीं रूपें पूर्णपणें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

५ ‘मया भवन्निदेशो यथाक्षरमनुष्ठितः। वणिजा वस्त्राणि जलक्लिन्नानि दृष्टानि। स बहूनि वस्त्राण्यक्रीणात्। स वाणिक् तं तारस्वरेणापृच्छत्।’ या वाक्यांचा प्रयोग बदला.

पाठ करा —१ वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ।
२ वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।
पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥

पाठ १२

सीतावियुक्तस्य रामस्य विलापः ।

स लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं शोके निमग्नो विपुले तु रामः ।
उवाच वाक्यं व्यसनानुरूपमुष्णं विनिःश्वस्य रुदन् सशोकम् ॥ १ ॥
(अवदत्)

राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननीवियोगः ।
सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेगमापूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ॥ २ ॥

सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं शान्तं शरीरे वनमेत्य शून्यम् ।
सीतावियोगात्पुनरप्युदीर्णं काष्ठैरिवाग्निः सहसा प्रदीप्तः ॥ ३ ॥

मया विहीना विजने जने या रक्षोभिराहृत्य विकृष्यमाणा ।
नूनं विनादं कुररीव दीना सा मुक्तवत्यायतकान्तनेत्रा ॥ ४ ॥

अस्मिन् मया सार्धमुदारशीला शिलातले पूर्वमिहोपविष्टा ।
कान्तस्मिता लक्ष्मण जातहासा त्वामाह सीता बहुवाक्यजातम् ॥ ५ ॥

गोदावरीयं सरितां वरिष्ठा प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ।
अप्यत्र गच्छेदिति चिन्तयामि नैकाकिनी याति हि सा कदाचित् ॥ ६ ॥

पद्मानना पद्मविशालनेत्रा पद्मानि वानेतुमभिप्रयाता ।
तदप्ययुक्तं न हि सा कदाचिन्मया विना गच्छति पङ्कजानि ॥ ७ ॥

कामं त्विदं पुष्पितवृक्षषण्डं नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् ।
वनं प्रयाता नु तदप्ययुक्तमेकाकिनी सातिबिभेति भीरुः ॥ ८ ॥

आदित्य भो लोककृताकृतज्ञ लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ।
मम प्रिया सा क्व गता हृता वा शंसस्व मे शोकवशस्य सत्यम् ॥ ९ ॥

लोकेषु सर्वेषु च नास्ति किञ्चिद्यत्ते न नित्यं विदितं भवेत्तद् ।
शंसस्व वायो कुलशालिनीं तां हृता मृता वा पथि वर्तते वा ॥ १० ॥

अतीव तं शोकविधेयदेहं रामं विसंज्ञं विलपन्तमेवम् ।
उवाच सौमित्रिरदीनसत्त्वो न्याये स्थितः कालहितं च वाक्यम् ॥ ११ ॥

शोकं विमुञ्चार्य धृतिं भजस्व सोत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः ।
उत्साहवन्तो हि नरा न लोके सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ॥ १२ ॥

टीपा

‘बहुवाक्यजातम्–पुष्कळ वाक्यांचा समूह’ नामान्या पुढें जात हा शब्द जोडला म्हणजे त्या नामानें दर्शविलेल्या पुष्कळ वस्तु असा अर्थ होतो

'स्वजनैर्वियोगः'—वियोगवाचक शब्दाबरोबर ज्याच्यापासून वियोग दर्शवावयाचा असेल त्या अर्थीच्या शब्दाची तृतीया योजतात.

'ग्रसस्व'-ग्रस् धातु परस्मैपदी आहे. आत्मनेपदी रूप अपवादात्मक समजावें.

'नु' हें अव्यय शंका किंवा तर्क दर्शविणारें आहे.

प्रश्न

१ रामस्य शोकः कैः कैः कारणैर्वर्धितः ?

२ सीतामुद्दिश्य कानि विशेषणानि रामेण प्रयुक्तानि सन्ति ?

३ वरील श्लोकांतील उपमांचें स्पष्टीकरण करून त्यांची सार्थता दाखवा.

४ ४, ६ व ७ या श्लोकांतील शब्दरचनेमध्यें काय वैशिष्ट्य दिसून येतें ?

५ ९ व १० या श्लोकांत आदित्य व वायु यांच्याबद्दल काय माहिती मिळते ?

६ समास सोडवून नावें सांगा:—व्यसनानुरूपम्, जननीवियोगः, उदारशीला, कान्तस्मिता, पद्मानना, पक्षिगणाः ।

पाठ करा —अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ।
विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥

पाठ १२

अश्वत्थामा पितृमरणवार्तां शृणोति ।

(नेपथ्ये) कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा—(श्रुत्वा) किं ब्रूथ–कुतोऽद्यापि ते तात इति । (सरोषम्) आः क्षुद्राः समरभीरवः कथमेवं प्रलपतां वः सहस्रधा न दीर्णमनया जिह्वया ।

(ततः प्रविशति सम्भ्रान्तः सप्रहारः सूतः)

सूतः—परित्रायतां परित्रायतां कुमारः । (इति पादयोः पतति)

अश्वत्थामा—(विलक्ष्य) अये कथं तातस्य सारथिरश्वसेनः। आर्य ननु त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य तातस्य सारथिरसि। किं मत्तः परित्राणमिच्छसि।

सूतः—(उत्थाय सकरुणम्) कुतोऽद्यापि ते तातः।

अश्वत्थामा—(सावेगम्) किं तात एव नास्ति।

सूतः—अथ किम्।

अश्वत्थामा—हा तात। (इति मोहमुपगतः)

सूतः—कुमार समाश्वसिहि, समाश्वसिहि।

अश्वत्थामा—(लब्धसंज्ञः सास्रम्) हा तात हा सुतवत्सल ‼! लोकत्रयैकधनुर्धर क्वासि। प्रयच्छ मे प्रतिवचनम्।

सूतः—कुमार अलमत्यन्तशोकावेगेन। वीरपुरुषोचितां विपत्तिमुपगते पितरि त्वमपि तदनुरूपेणैव धैर्येण शोकसागरमुत्तीर्य सुखी भव।

अश्वत्थामा—(अश्रूणि विमुच्य) आर्य कथय कथय कथं तादृग्भुजवीर्यसागरस्तातोऽपि नामास्तमुपगतः।

किं भीमाद्गुरुदक्षिणां गुरुगदाद्भीमप्रियः प्राप्तवान्।

सूतः—शान्तं पापम्। शान्तं पापम्।

अश्वत्थामा—

अन्तेवासिदयालुरुज्झितभयेनासादितो जिष्णुना॥

सूतः—कथमेवं भविष्यति ?

अश्वत्थामा—

गोविन्देन सुदर्शनस्य नियतं धारापथं प्रापितः।

सूतः—एतदपि नास्ति।

अश्वत्थामा—

शङ्के नापदमन्यतः खलु गुरोरेष्वश्चतुर्थादहम्॥

सूतः—कुमार

एतेऽपि तस्य कुपितस्य महास्त्रपाणेः
किं धूर्जटेरिव तुलामुपयान्ति संख्ये।
शोकापनुन्नहृदयेन यदा तु शस्त्रम्
त्यक्तं तदास्य विहितं रिपुणातिघोरम्॥

अश्वत्थामा—किं पुनः कारणं शोकस्यास्त्रपरित्यागस्य वा।

सूतः—ननु कुमार एव कारणम्।

अश्वत्थामा—कथमहमेव नाम।

सूतः—श्रूयताम्। (अश्रूणि विमुच्य)

अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा
स्वैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा।
तच्छ्रुत्वासौ दयिततनयः प्रत्ययात्तस्य राज्ञः
शस्त्राण्याजौ नयनसलिलं चापि तुल्यं मुमोच॥ (अधुयर्)

अश्वत्थामा—हा तात हा सुतवत्सल हा वृथा मदर्थत्यक्तजीवित हा शौर्यराशे हा शिष्यप्रिय हा युधिष्ठिरपक्षपातिन्। (इति रोदिति)

सूतः—कुमार अलमत्यन्तपरिदेवनकार्पण्येन।

४ अश्वत्थामा पितरमुद्दिश्य कानि कानि विशेषणानि प्रयोजयति ?

५ द्रोणस्य मृत्यो॰ कारणमश्वत्थामा कथं जात ?

पाठ करा:—१ धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्गयस्त्री धनुर्धरः ।
२ अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ।

पाठ १४

मेघान्योक्तयः ।

मुञ्च मुञ्च सलिलं दयानिधे नास्ति नास्ति समयो विलम्बने ।
अद्य चातककुले मृते पुनर्वारि वारिधर किं करिष्यसि ॥ १ ॥
चातकस्य खलु चञ्चुसम्पुटे नो पतन्ति किल वारिबिन्दवः ।
सागरीकृतमहीतलस्य किं क्षेप एव जलदस्य दीयते ॥ २ ॥
ऊपरेषु विवरेषु चाम्भसो वीप्सयोऽपि भवता विनिर्मिताः ।
क्षेत्रसीम्नि निहितास्तु बिन्दवो वारिवाह भवतो नवो नयः ॥ ३ ॥
पानीयमानीय परिश्रमेण पाथोद पाथोनिधिमध्यतस्त्वम् ।
कल्पद्रुमे सीदति साभिलाषे महोपरे मुञ्चसि किंनिमित्तम् ॥ ४ ॥
वितर वारिद वारि दयातुरे चिरपिपासितचातकपोतके ।
प्रचलिते मरुति क्षणमन्यथा क्व च भवान् क्व पयः क्व च चातकः ५
किसलयानि कुतः कुसुमानि वा क्व च फलानि तथा नवर्वारिधाम् ।
अयमकारणकारुणिको न चेद्वितरतीह पयांसि पयोधरः ॥ ६ ॥

टीपा

अन्योक्तिः—हा एक अलंकार आहे. जेव्हा एकाद्यास उद्देशून कांहीं बोलावयाचें असतें तेव्हा दुसऱ्या कोणास तरी उद्देशून तें म्हणावयाचें, परंतु त्याच्या अर्थाचा रोख मात्र पहिल्या

व्यक्तीकडेच असतो या अलंकारास 'अप्रस्तुतप्रशंसा' असेंहि नाव देतात. वरील श्लोकांत मेघाला उद्देशून वर्णन केलेलें आहे असें दिसतें परंतु त्याचा उद्देश मेघासारख्या वर्तनाच्या मनुष्याचें वर्णन करण्याचा आहे

'वि+तृ-देणें' याचा उपयोग चतुर्थ्यन्त किंवा सप्तम्यन्त नामाबरोबर करतात. मेघ व चातक पक्षी यासंबंधी पुढील कविकल्पना आहे. चातक पक्षी मेघबिन्दूवर जिवंत राहातो असा समज आहे

प्रश्न

१ वरील श्लोकाचा अर्थ कोणत्या तऱ्हेच्या मनुष्यास लागू पडतो हें सविस्तर सांगा

२ संपत्ति क्षणिक व चंचल आहे हें कोणत्या श्लोकार्धांत दर्शविलें आहे तें स्पष्ट करा.

३ चौथ्या श्लोकामध्यें पहिल्या चरणातील प्रत्येक शब्दाचा पहिला वर्ण सारखा आहे. या शब्दालंकाराला 'अनुप्रास' असें म्हणतात. अशा तऱ्हेचीं अनुप्रासाचीं इतर उदाहरणें सांगा.

४ पुढील शब्दांचे अर्थांला अनुरूप असे दोन समूह करा —
चातक, वारिधर, जलद, शिखर, कल्पद्रुम, क्षेत्रसीमा, महीधरम्।

पाठ करा—अभ्र मेघो वारिवाह स्तनयित्नुर्बलाहकः ।
धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ॥

पाठ १५

कालिदासस्य चातुर्यम् ।

अथ कदाचिद्भोजेन विलासार्थं नूतनगृहान्तरं निर्मितम्। तस्मिन् गृहान्तरे गृहप्रवेशात्पूर्वमेकः कश्चिद्ब्रह्मराक्षसः प्रविष्टः । स च रात्रौ ये तत्र वसन्ति तान् भक्षयति । ततो मान्त्रिकानाहूय तदु-

ध्वाटनाय राजा यतते स्म। स चागच्छन्नेव मान्त्रिकान् भक्षयति। किंच स्वयं कवित्वादिकं पूर्वाभ्यस्तमेव पठंस्तिष्ठति। एवं स्थिते तत्रैव रक्षसि राजा कथमस्य निवृत्तिरिति व्यचिन्तयत्। तदा कालिदासः प्राह। देव नूनमयं राक्षसः सकलशास्त्रप्रवीणः सुकविश्च भाति। अतस्तमेव तोषयित्वा कार्यं साधयामि। मान्त्रिकास्तिष्ठन्तु। मम मन्त्रं पश्येत्युक्त्वा स्वयं तत्र रात्रौ गत्वा शेते स्म। ततः प्रथमयामे ब्रह्मराक्षसः समागतः। स च पूर्वं पुरुषं दृष्ट्वा प्रतियाममेकैकां समस्यां पठति। येनोत्तरं हृदयगतमुक्तं न भवति [illegible] स ब्राह्मण इति विचार्य स तं हन्ति। तदानीमपि पूर्ववदयमपूर्वः पुरुषोऽतो मया समस्या पठनीया। न चेद्वक्ति सदृशमुत्तरं तस्यास्तदा हन्तव्य इति निश्चित्य पठति 'सर्वस्य द्वे' इति। तदा कालिदासः प्राह 'सुमतिकुमती सम्पदापत्तिहेतू' इति। ततः स गतः। पुनरपि द्वितीययामे समागत्य पठति 'वृद्धो यूना' इति। तदा कविराह 'सह परिचयात्त्यज्यते कामिनीभिः' इति। तृतीये यामे स राक्षसः पुनस्तमागत्य पठति 'एको गोत्रे' इति। ततः कविराह 'प्रभवति पुमान् यः कुटुम्बं बिभर्ति' इति। ततश्चतुर्थयाम आगत्य स राक्षसः पठति 'स्त्रीपुंवच्च' इति। तदा कविराह 'प्रभवति यदा तद्धि गेहं विनष्टम्' इति। ततः स राक्षसो यामचतुष्टयेऽपि तुष्टः प्रभातसमये समागत्य तमाश्लिष्य प्राह। सुमते तुष्टोऽस्मि किं तवाभीष्टमिति। कालिदासः प्राह भगवन्नेतद् गृहं विहायान्यत्र गन्तव्यमिति। सोऽपि तथेत्युक्त्वा गतः। अनन्तरं तुष्टो भोजः कविं बहु मानितवान्।

मानितवान्–मन् च्या प्रयोजक रूपाचें कर्तरि भूत. धा. विशेषण पु. प्र. ए. व. 'विभर्ति–पोषण करतो' भृ (३ उ. प.) धातूचें कर्त. तृ. पु. एकवचनी प. पदी रूप.

प्रश्न

१ राक्षसस्य को व्यवहारक्रम आसीत्प्रतिरात्रम् ? कालिदासस्य ब्राह्मणत्वस्य निश्चयो राक्षसेन कथं कृत ? कालिदासेन राक्षसः कथं तोषितः ?

२ गृहान्तरम्, प्रतियामम्, सम्पदाप्तिहेतू, सकलशास्त्रप्रवीण. या समासाचा विग्रह करून नावें सांगा.

३ 'पुंस् व युवन्' या शब्दाचीं सर्व रूपें लिहा.

४ आहूय, विहाय, तोषयित्वा, आलिङ्ग्य व समागत्य हीं रूपें पूर्णपणें ओळखून त्याच अर्थाचीं दुसऱ्या धातूंचीं ल्यबन्त अव्ययें लिहा.

पाठ करा:—गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ।
निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ॥

पाठ १६

सज्जनप्रशंसा ।

छिन्नोऽपि रोहति तरुश्चन्द्रः क्षीणोऽपि वर्धते लोके ।
इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्यन्ते न लोकेऽस्मिन् ॥ १ ॥

वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः ।
करणं परोपकरणं येषां केषां न ते वन्द्याः ॥ २ ॥

सुजनो न याति वैरं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि ।
छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥ ३ ॥

शारदि [illegible] वर्षति गर्जति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।
नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ॥ ४ ॥

यदमी दशन्ति दशना रसना तत्स्वादमनुभवति ।
प्रकृतिरियं विमलानां क्लिश्यन्ति यदन्यकार्येषु ॥ ५ ॥

अमृतं किरति हिमांशुर्विषमेव फणी समुद्गिरति ।
गुणमेव वक्ति साधुर्दोषमसाधुः प्रकाशयति ॥ ६ ॥

टीपा

'सुरभयति—सुवासिक करतो.' सुरभि या विशेषणापासून होणाऱ्या नामधातूचें रूप
'सुधासुच—सुधा सुचति ते' समासाच्या शेवटीं एखाद्या क्रियापदापासून होणारें रूप आलें व तें स्वतन्त्रपणें उपयोगात येत नसलें तर त्या समासाला 'उपपद' समास म्हणतात.

प्रश्न

१ पहिल्या श्लोकातील 'वृक्ष व चन्द्र' या उदाहरणाचें समर्पकत्व सिद्ध करा.

२ सज्जन कोणत्या गुणांनी वन्दनीय होतात हें संस्कृतमध्यें लिहा.

३ पुढील वाक्यें पुरी करा —
यथा हिमांशु अमृत किरति तथा ——— । यथा फणी विषम् उद्गिरति तथा ——— । विमला स्वयं क्लिश्यन्ति यथा ——— ।
यथा निःस्वन मेघ वर्षति तथा ——— ।

४ पुढील शब्दांच्या जोडीचे वरील श्लोकातील तुलनात्मक शब्द लिहा —
छेद ——— । सुरभयति ——— । फणी ——— ।
अमृत ——— । विषम् ——— । समुद्गिरति ——— ।
क्षपति ——— ।

५ वर्णयोजनेच्या दृष्टीनें कोणते श्लोक चांगले दिसतात तें सांगा.

पाठ करा —महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधव ।
विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञ सन्सुधी कोविदो बुध ॥
धीरो मनीषी [illegible] प्राज्ञ संख्यावान् पण्डित कवि ।
धीमान् सूरि कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षण ॥

पाठ १७

शठं प्रति शाठ्यम् ।

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने जीर्णधनो नाम वणिक्पुत्रः । स च द्रव्यक्षयाद्देशान्तरगमनमना व्यचिन्तयत् ।

यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगान् भुक्त्वा स्ववीर्यतः ।
तस्मिन् विभवहीनो यो वसेत् स पुरुषाधमः ॥

तस्य गृहे लोहघटिता पूर्वपुरुषोपार्जिता तुलाऽऽसीत् । तां च कस्यचिद्वणिजो गृहे निक्षेपभूता कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः । ततः सुचिरं कालं देशान्तरं भ्रान्त्वा पुनस्तदेव स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिनमवदत् । भोः श्रेष्ठिन् दीयतां मे सा निक्षेपतुलेति । स आह । भो नास्ति सा त्वदीया तुला । मूषिकैर्भक्षिता । जीर्णधन आह । भोः श्रेष्ठिन्नास्ति दोषस्ते यदि मूषिकैर्भक्षिता । न किञ्चिदत्र शाश्वतमस्ति । परमहं नद्यां स्नानार्थं गमिष्यामि । तत्त्वमात्मीयं शिशुमेतं मया सह स्नानोपकरणहस्तं प्रेषयेति । सोऽपि चौर्यभयात्तस्य शङ्कितः स्वपुत्रमवदत् । वत्स पितृव्योऽयं तव स्नानार्थं नद्यां गच्छति । तद्गम्यतामनेन सार्धं स्नानोपकरणमादायेति ।

अथासौ वणिक्शिशुः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनास्तेनाभ्यागतेन सह प्रस्थितः । तथानुष्ठिते वणिक् स्नात्वा तं शिशुं नदीगुहायां प्रक्षिप्य तद्द्वारं बृहच्छिलयाऽऽच्छाद्य सत्वरं गृहमागतः । पृष्टश्च तेन वणिजा भो अभ्यागत तत्कथ्यतां कुत्र मे शिशुर्यस्त्वया सह नदीं गत इति । स आह । नदीतटात्स श्येनेन हृत इति । श्रेष्ठ्याह मिथ्यावादिन् किं क्वचिच्छ्येनो बालं हर्तुं शक्नोति । तत्समर्पय मे सुतमन्यथा राजकुले निवेदयामीति । स आह । भोः सत्यवादिन् यथा श्येनो बालं न नयति तथा मूषिका अपि लोहभारघटितां तुलां न

भक्षयन्ति। तदर्पय मे तुलां यदि दारकेण प्रयोजनम्। एवं विवदमानौ द्वावपि राजकुलं गतौ। ततः श्रेष्ठी तारस्वरेणाभाषत। भो अब्रह्मण्य-मब्रह्मण्यम्। मम शिशुरनेन चौरेणापहृत.। अथ धर्माधिकारिणस्त-मब्रुवन्। भाः समर्प्यतां श्रेष्ठिपुत्र.। स आह। किं करोमि पश्यतोऽपि मे श्येनेनापहृतः शिशुरिति। तच्छ्रुत्वा तेऽवदन्। भो न सत्यमभिहितं भवता। किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवतीति। स आह। भो भोः श्रूयतां मद्वचः।

> तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः।
> राजस्तत्र हरेच्छ्येनो बालकं नात्र संशयः॥ इति।

ततस्तेऽपृच्छन्। कथमेतदिति। तत. स सभ्यानामादितः सर्वं वृत्तान्तमचयत्। ततस्तैर्विहस्य द्वावपि तौ परस्परं सम्बोध्य तुलाशिशुदानेन सन्तोषितौ।

टीपा

'पश्यत अपि मे'—हा षष्ठी रचना-अनादरवाचक 'मी पाहात असताना सुद्धा'

'सभ्यानाम् अचयत्'—'क्था' क्रियापदाचा उपयोग चतुर्थीबरोबर करतात येथे षष्ठी अपवाद समजावी संस्कृतमध्ये षष्ठीचा उपयोग इतर विभक्तींऐवजी करण्याचा प्रघात आहे

'तस्य शङ्कितः'—त्याला भ्यालेला पंचमीबद्दल षष्ठी योजलेली आहे

'स्नानोपकरणहस्त—स्नानस्य उपकरणानि हस्ते यस्य स' बहुव्रीहि या विग्रहामध्यें दोन्ही पदांच्या विभक्ति भिन्न आहेत म्हणून यास 'व्यधिकरण बहुव्रीहि' असें म्हणतात.

'वि+वद्'—भांडणे, वादविवाद करणें या अर्थी आत्मनेपदी असतो

'पुरुषाधम'—अधम शब्द कर्मधारयाच्या शेवटी येतो

प्रश्न

१ केन कारणेन जीर्णधनो ग्रामान्तरं प्रस्थित? अस्यां कथायां क शठ वर्ण्यते? तं शठं प्रति जीर्णधनेन शाठ्य कथं प्रदर्शितम्?

२ भो श्रेष्ठिन् दीयतां मे सा निक्षेपतुला। भो बाल गम्यतामनेन सार्धं स्नानोपकरणमादाय। कथ्यतां भो अभ्यागत कुत्र मे शिशुः स्थापितस्त्वया। भो जीर्णधन समर्प्यतां श्रेष्ठिसुत। या वाक्यांचा प्रयोग बदला.

३ विवदमानौ, भ्रान्त्वा, समर्प्य, सन्तोषितौ, सम्बोध्य हीं रूपें ओळखून त्यांचा नवीन वाक्यात उपयोग करा.

४ शद्, ब्रू व ख्या या धातूंचीं प्र. भूतकाळीं रूपें लिहा.

पाठ करा —पोत पाकोऽर्भको डिम्भ पृथुक शावक शिशु ।

पाठ १८

दमयन्त्यात्मनो वृत्तमृषिभ्यः कथयति ।

विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः ।
तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ १ ॥

निषधाधिपतिर्धीमान्नलो नाम महायशाः ।
वीरः सङ्ग्रामजिद्विद्वान् मम भर्ता विशांपतिः ॥ २ ॥

देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।
गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा महाबलः ॥ ३ ॥

सत्यवान् धर्मवित् प्राज्ञः सत्यसन्धोऽरिमर्दनः ।
ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान् परपुरञ्जयः ॥ ४ ॥

नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ५ ॥

आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ६ ॥

स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरनार्यैरकृतात्मभिः ।
देवने कुशलैर्जिह्मैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ७ ॥

तस्य मामवगच्छध्वं भार्यां राजर्षभस्य वै ।
दमयन्तीति विख्यातां भर्तुर्दर्शनलालसाम् ॥ ८ ॥

सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।
पल्वलानि च सर्वाणि तथारण्यानि सर्वशः ॥ ९ ॥

अन्विष्यन्ती स्वभर्तारं नलं रणविशारदम् ।
महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ १० ॥

कच्चिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ।
भवेत् प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ॥ ११ ॥

यत्कृतेऽहमिदं दुःखं प्रपन्ना भृशदारुणम् ।
वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ १२ ॥

टीपा

'विदर्भाः-निषधाः'—देशांचीं नावें लोकांच्या नावापासून बनविलेलीं असल्यास तीं बहुवचनात योजतात. 'देश किंवा विषय' हा शब्द जोडला म्हणजे एकवचनात योजता येतात.

'अवगच्छध्वम्'—अव+गम्-जाणणें, ओळखणें या १ प ९ धातूचें अपवाद म्हणून आज्ञार्थी द्वि पु बहुवचनी रूप आहे. योग्य रूप—'अवगच्छत' हें आहे.

'कच्चित्' या अव्ययाचा उपयोग साधा प्रश्न विचारण्याकरितां करितात व त्या प्रश्नाच्या स्वरूपावरून प्रश्नाचें होय किंवा नाहीं हें उत्तर ध्वनित होतें.

प्रश्न

१ दमयन्त्या कथितं वृत्तं गद्यरूपेण कथयत ।

२ नलाबद्दल योजलेली सर्व विशेषणें सांगून त्यांचा अर्थ स्पष्ट करा व त्यांतील समानार्थक कोणती आहेत हेंहि सांगा.

३ राज्यनाश होणें हा नलाचा दोष नसून इतरांचा आहे हें दर्शविणाऱ्या श्लोकाचा अर्थ करा.

४ पुढील शब्दसमूहांबद्दल समास लिहा —धर्मं वेत्ति असौ । सत्या वाचा यस्य सः । महान् आत्मा यस्य सः । तपसः वनम् । महत् यशः यस्य सः । शत्रून् जयति असौ ।

पाठ करा—शूरो वीरश्च विख्यातो नेता निषधनिवृत्ते ।
सोऽयुर्गानी रणे साधु दमयन्तीवादयस्थितु ॥

पाठ १९

शिबिपरीक्षा ।

पुरोशीनरो नाम राजा यमुनायास्तीरे यज्ञमतनोत् । तेन यज्ञेन स वासवादप्यत्यरिच्यत । अतस्तत्रैवाग्निरिन्द्रश्च तस्य माहात्म्यं ज्ञातुं प्रवर्तमाने यज्ञे । इन्द्रः श्येनरूपमधारयत् तथाचाग्निः कपोतरूपम् । श्येनभयाच्छरणार्थी कपोतो भयपीडित आत्मानं त्रातुं राज्ञ ऊरुं प्राप्य तत्र निलीनोऽभवत् । तद् दृष्ट्वा श्येनो राजानमवदत् । हे राजन् अस्य कपोतस्य रक्षणं कृत्वा किमर्थं त्वं धर्मविरुद्धं कर्माचरसि । एष कपोतो क्षुधा पीड्यमानस्य मे भक्षणं भवतीति । तदा राजा प्रत्यवदत् । अयं द्विजः सन्त्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतः प्राणगृध्नुरभयार्थं मत्समीपं प्राप्तः । अतोऽस्याभयार्थिनो रक्षणं ममावश्यकर्तव्यतामापततीति । एतच्छ्रुत्वा श्येन आह । हे विशांपते अस्मात् भक्ष्याद्विलोपितस्य मम प्राणा नश्यन्ति । मयि नष्टे मत्कुटुम्बमपि नश्येत् । एवं त्वमेकस्य प्राणान् रक्षित्वा बहुप्राणघातं करोषि । अप्येतद् धर्म्यं भवेदिति ।

एतद्वचनं निशम्य राजाऽभाषत । हे विहगोत्तम त्वं बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे । किन्तु कथं त्वं शरणार्थिपरित्यागं साध्विति मन्यसे । भवतु नाहं तव भक्ष्यविलोपं करोमि । यत्किञ्चिदन्यद् भक्ष्यं वाञ्छसि तदेवाहं तुभ्यं ददामीति । नाहं कपोतादन्यत्किञ्चिदत्तुं काङ्क्षे । यतो मे दैवविहितं भक्ष्यं कपोतोऽस्तीति श्येनेनाभिहितम् । तदा राजावदत् कपोतप्राणान् विना यदन्यत्त्वं कामयसे तत्सर्वमहं तुभ्यं ददानि न तु कथञ्चिदपि कपोतमिति । तदा श्येनोऽवदत् । भवतु हे नृपोत्तम कपोतेन समं तव मांसं त्वया प्रदेयम् । तेन मे तुष्टिर्भवेदिति ।

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।
जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥
यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ इति ।

एतदुक्त्वा तुष्टमानसौ तौ इन्द्राग्नी त्रिविष्टपं गतौ । उशीनरोऽपि विभ्राजमानो वपुषा त्रिविष्टपमारोहत् ।

टीपा

'अति + रिच्—वरचढ असणें' या क्रियापदाचा उपयोग ज्याच्याहून वरचढ असा अर्थ दर्शवावयाचा असेल त्याची पंचमी विभक्ति योजून करतात

'अवश्यकर्तव्यताम् आप'—निकडीचें कर्तव्य असणें.

'जिज्ञासमानौ—जाणण्याची इच्छा करणारे (दोघे)' ज्ञा धातूचें इच्छार्थक रूप. धातु. विशेषण पु. प्र. द्विवचन.

प्रश्न

१ इन्द्र स्वतः शिबिपरीक्षेची गोष्ट सांगत आहे असें कल्पून ही गोष्ट संस्कृतमध्यें सांगा

२ पाल्यमानस्य, उत्कृत्य, प्रदेयम्, विभ्राजमान ही रूपें पूर्णपणें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

३ भयपीडित , भक्ष्यविलोप , दैवविहितम्, तुष्टमानसौ, इन्द्राग्नी, श्येनभयम् हे समास सोडवून त्यांचीं नावें सांगा.

४ जसें शरणम् अर्थयते असौ शरणार्थिन्, तसेंच — — — त्राणार्थिन्, —— —— —— अभयार्थिन्. रिकाम्या जागीं योग्य शब्द लिहा.

५ उर्वशी (लक्ष्मी) अत्यरिच्यत सौन्दर्येण । सत्य (सत्कर्मन्) अतिरिच्यते । कंसांतील शब्दांचीं योग्य रूपें योजा.

पाठ करा —स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ।
सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥

पाठ २०

दारिद्र्यदोषाः ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ।
उक्तं न सम्यक्कविना हि तेन दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥ १ ॥

धनैर्विमुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ।
यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥ २ ॥

अहो नु कष्टं सततप्रवासस्ततोऽतिकष्टः परगेहवासः ।
कष्टाधिका नीचजनस्य सेवा ततोऽतिकष्टा धनहीनता च ॥ ३ ॥

वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभोजनम् ।
तृणानि शय्या वसनं च वल्कलं न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ ४ ॥

यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशां नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।
तदास्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः ५

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मे रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥ ६ ॥

टीपा

'वरं–न' (ही गोष्ट) पुरवली, (पण ती) नको—जी गोष्ट पसंत असेल त्या अर्थाच्या वाक्याबरोबर 'वरम्' हें अव्यय योजतात व जी गोष्ट नको त्या अर्थाच्या वाक्याबरोबर 'न–न तु' हीं अव्ययें योजतात. 'वर व न' यांशीं संबंध असणारे शब्द प्रथमेंत असावे लागतील यावें म्हणावें, तुलना हें योजू नयेत.

प्रश्न

१ प्रथमश्लोके प्रयुक्तामुपमां स्पष्टीकुरुत ।
२ निर्धनानां कोपप्रसादा निरर्थकाः केन कारणेन भवन्ति ?

३ कानि कानि वस्तूनि नरस्य कष्टकारकाणि भवन्ति ?
४ वनवासवृत्तिः कीदृशी भवति तद्वर्णयत ।
५ दारिद्र्यस्य दोषान्कथयत ।
६ केन कारणेन दारिद्र्यान्मरणं वरम् ।
पाठ करो —नि स्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि स ।

पाठ २१

"उपायं चिन्तयन् प्राज्ञो ह्यपायमपि चिन्तयेत्" ।

कस्मिंश्चिद्देशे धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च द्वे मित्रे प्रतिवसतः । अथ कदाचित्पापबुद्धिना चिन्तितं यदहं तावन्मूर्खो दरिद्रश्च । तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वास्याश्रयेणार्थोपार्जनं कृत्वैनमपि वञ्चयित्वा सुखी भवामीति । अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिमाह । भो मित्र शास्त्रेष्वेवं वर्णितं यद् येन देशान्तरेषु बहुविधभाषावेषादि न ज्ञातं तस्य जन्म धरणीपीठे निरर्थकम् । अत आवां देशान्तरं गच्छावेति । अथ तद्वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनास्तेनैव सह गुरुजनानुज्ञातः शुभेऽहनि धर्मबुद्धिः प्रस्थितः । तत्र च धर्मबुद्धिप्रभावेण भ्रमता पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तमासादितम् । ततश्च तौ द्वावपि प्रभूतोपार्जितवित्तौ प्रहृष्टौ स्वगृहं प्रत्यौत्सुक्येन प्रस्थितौ । अथ स्वस्थानसमीपवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः । भद्र न सर्वमेतद्धनं गृहं प्रति नेतुं युज्यते यतः कुटुम्बिनो बान्धवाश्च तत्प्रार्थयेरन् । तदत्रैव वनगहने क्वापि भूमौ निक्षिप्य किञ्चिन्मात्रमादाय गृहं प्रविशावो भूयोऽपि प्रयोजने सञ्जाते तन्मात्रमस्मात् स्थानान्नयेव । उक्तं च—

न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्यचित्स्वल्पमप्यहो ।
मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः ॥
यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥

तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिराह । भद्र एवं क्रियतामिति । तथानुष्ठिते द्वावपि स्वगृहं गत्वा सुखेन स्थितौ । किन्तु पापबुद्धिर्निशीथे तत्रागत्य सर्वं वित्तमादाय गर्तां पूरयित्वा स्वभवनमयात् । अथान्येद्युर्धर्मबुद्धिं समेत्याब्रवीत् । सखे बहुकुटुम्बा वयं वित्ताभावात् सीदामः । तद्गत्वा ततः स्थानात्किञ्चिद्वित्तमानयाव इति । सोऽब्रवीत् । भद्र एवं क्रियतामिति । अथ द्वावपि गत्वा यावत्स्थानं खनतस्तावद्रिक्तभाण्डं दृष्टवन्तौ । अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताडयन्नभाषत । भो धर्मबुद्धे त्वया हृतमेतद्धनं नान्येन यतो भूयोऽपि गर्तापूरणं कृतम् । तत्प्रयच्छ मे तस्यार्धमिति । स आह भो दुरात्मन् मैवं वद । धर्मबुद्धिः खल्वहम् । नैतच्चौरकर्म करोमीति । एवं तौ विवदमानौ धर्माधिकारिणं गत्वा तस्मै सकलं वृत्तं न्यवेदयताम् । अथ धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरुषैर्यावत्तौ दिव्यार्थं नियोजितौ तावत् पापबुद्धिराह । अहो न सम्यग्दृष्टो न्यायः । उक्तं च—

विवादेऽन्विष्यते पत्रं पत्राभावे तु साक्षिणः ।
साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

अत्र विषये वृक्षदेवता मम साक्षिभूताः सन्ति । तत्ता एवावयो-रेकतरं चौरं साधुं वा सनिश्चयं घोषयन्तीति । अथ तैः सर्वैरभिहितम् । भो युक्तमुक्तं भवता । तदस्माकमप्यत्र विषये कौतूहलमस्ति । तत्प्रत्यूषसमये द्वाभ्यामस्माभिः सह वनोद्देशं गन्तव्यमिति । अथ पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनकमवदत् । तात प्रभूतोऽयं मयार्थो धर्मबुद्धेश्चोरितः । अतो यदि भवांस्तद्वृक्षकोटर-मधिष्ठाय वृक्षदेवतावद्वाचेत्तर्ह्येतद्द्रव्यं रक्षितं भवेत् । अन्यथा तन्मम प्राणैः सह नाशं गच्छेदिति । तस्य धनलुब्धः पिता तथा

कर्तुमन्वमन्यत। अतो रात्रावेव वनं गत्वा स तस्य वृक्षस्य कोटर-मध्यास्त। प्रत्यूषे पापबुद्धिः स्नात्वा धर्मबुद्धिपुरःसरो राजपुरुषैः सह तं वृक्षमभ्येत्य तारस्वरेणाह—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम्॥

तदकथयत वनदेवता आवयोरयं चौर इति। अथ पापबुद्धिपिता शमीकोटरस्थोऽवदत्। भो धर्मबुद्धिना हृतमेतद्धनमिति। तदाकर्ण्य सर्वे राजपुरुषा विस्मयोत्फुल्ललोचना यावद्धर्मबुद्धेर्धनहरणोचितं निग्रहं शास्त्रदृष्ट्यावलोकयन्ति तावद्धर्मबुद्धिना तत्कोटरं वह्निभोज्य-द्रव्यैः परिवार्य वह्निना सन्दीपितम्। अथ ज्वलति तस्मिन् कोटरेऽर्धदग्धशरीरः पापबुद्धिपिता करुणं परिदेवयन् बहिर्निष्क्रान्तः। ततस्तैः पृष्टं सर्वं पापबुद्धिचेष्टितं न्यवेदयत्। अथ ते राजपुरुषाः पापबुद्धिं दृढं बद्ध्वा कारागृहे न्यक्षिपन्।

टीपा

' बहुविधभाषावेषादि —भाषा च वेषा च भाषावेषा। बहुविधा भाषावेषा बहुविध भाषावेषा। बहुविधभाषावेषा आदि यस्य तद् बहुविधभाषावेषादि। बहुव्रीहि.

' चलते '—हें चल् या १ प. पदी धातूचें आत्मनेपदी रूप अपवादात्मक समजावें

' अधि+स्था—आस ' याचा उपयोग करताना स्थलवाचक शब्दाची द्वितीया योजतात

प्रश्न

१ अस्या कथाया अभिधानं कथं सार्थं वर्तते तत्कथयत।

२ धर्मबुद्धिना कथं चातुर्यं दर्शितं तत्स्पष्टं कुरुत।

३ विग्रह करून नावें सांगा—देशान्तरम्, प्रभूतोपार्जितवित्तौ, धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरुषैः, धनलुब्ध, विस्मयोत्फुल्ललोचना, अर्धदग्धशरीर।

४ रूप ओळखा—आसादितम्, दृष्टवन्तौ, अधिष्ठाय, अभ्येत्य, परिवार्य, निष्क्रान्त।

५ पहिल्या पाच ओळी संधि सोडवून लिहा.

६ या पाठांतील अन्वयें सांगून त्याचा अर्थ सांगा.

पाठ करा:—द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।
हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि ॥

पाठ २२

रामस्य वनगमनम् ।

रामः—वत्स लक्ष्मण किमाज्ञापयति मध्यमा मातानेन कार्यलेखेन ।

लक्ष्मणः—आर्य वाचयामि तमहम् ।
अस्त्येकेन वरेण वत्स भरतो भोक्ताधिराज्यस्य मे
वात्सल्येन विहाय कालहरणं रामो वनं दण्डकाम् ।
तस्यां चीरधरश्चतुर्दशसमास्तिष्ठत्वसौ तं पुनः ।
सीतालक्ष्मणमात्रकात् परिजनादन्यो न चानुव्रजेत् ॥

रामः—अहो प्रसादोत्कर्षः ।
तत्रैव गमनादेशो यत्र पर्युत्सुकं मनः ।
न चेष्टविरहो जातः स च वत्सोऽनुजोऽनुगः ॥

लक्ष्मणः—दिष्ट्यानुमोदितोऽहमार्येण । धिक्कष्टमार्यया सीतयापि गन्तव्यम् । अये युधाजिदार्यभरतसहचरस्तात-मुपसर्पति ।

(युधाजिद्भरतौ प्रविशत.)

युधाजित्—रामभद्र अवेक्षस्व पादपरिचारकमरण्यानुगतं भरतम् ।

रामः—नन्वस्यापि वर्णाश्रमरक्षणे गुरुर्नियोगः ।

भरतः—लक्ष्मणस्य शत्रुघ्नस्य वा तद्वत् ।

रामः—किमत्र कस्यचित्स्वरुचिः ।

भरतः—एतावत्येव मे स्वरुचिः ।

रामः—शक्यं नाम मयि तिष्ठति त्वयान्येन वा पितृनियुक्तमुल्लङ्घयितुम् ।

भरतः—हा कथं परित्यक्तोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

युधाजित्—वत्स समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

भरतः—मातुल उद्धर माम् ।

युधाजित्—वत्स एवं तावत् (इति भरतस्य कर्णे कथयित्वा) । रामभद्र एषमयं विज्ञापयति—यदेतद्भगवता शरभङ्गेण प्रेषितं तपनीयोपानद्युगलं तदार्यः प्रसादीकरोत्विति ।

रामः—(तदुन्मुच्य) गृहाणैतद्वत्स ।

भरतः—(शिरस्यारोप्य) हा आर्य ।

रामः—(परिष्वज्य) वत्स मत्पादस्पृष्टिकया प्रतिनिवर्तस्व ।

भरतः—अयमहमिदानीम्

नन्दिग्रामे जटा बिभ्रद्बिभिविष्यार्यपादुके ।
पालयिष्यामि पृथिवीं यावदार्यो निवर्तते ॥

(इति सीतारामौ प्रदक्षिणीकरोति)

युधाजित्—वत्स रामभद्र अनुगच्छाम्यहं वः ।

रामः—मातुल मातुल प्रतिनिवर्तस्व । अयं च वो हस्ते भरतः ।

युधाजित्—वत्स अनुरुध्यस्व मामनुगच्छन्तम् ।

रामः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । गुरवो हि यूयमनुगन्तव्या नानुगन्तारः । आत्मनातृतीयेन मया गन्तव्यमित्यस्वादेशः ।

युधाजित्—किमहमेकोऽनुगच्छामि । अपि तु सबालवृद्धाः प्रकृतयः । किं न पश्यसि ।

रामः—मातुल मातुल गुरुभिरेव दिशावो धर्मलोपात्पालयितव्याः। तत्प्रसीद नः। प्रतिनिवर्त्यतामयं महाजनः। (इति प्रणमति)

युधाजित्—वत्स उत्तिष्ठोत्तिष्ठ। बोधयित्वा प्रजाः क्वापि मन्दभाग्यो गच्छामि।

त्वां लक्ष्मण महाबाहो त्वां च वैदेहनन्दिनि।
आमन्त्रये निवृत्तोऽस्मि पापः कल्याणमस्तु वाम्॥

(इति सर्वे निष्क्रामन्ति)

४ या उताऱ्यातील वर्तमानकालवाचक धातु-विशेषणे दर्शवून त्यांचा प्रत्येक ठिकाणी कसा उपयोग केला आहे हे स्पष्ट करा.

५ समास सोडवून नांवें द्याः—गुरुनियोगः, पितृनियुक्तम्, मन्दभाग्य, शास्त्रवृद्धाः, अभ्यादेशः ।

पाठ करा:—समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।
सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥

पाठ २३

त्रिशङ्कुकथा (प्रथमो भाग) ।

सत्यवादी जितेन्द्रिय इक्ष्वाकुकुलवर्धनस्त्रिशङ्कुरिति विख्यातो राजामन्यत देवतानां परां गतिं स्वशरीरेण यायामिति । अतः स न्यवेदयत्स्वमनोरथं कुलगुरवे वसिष्ठाय । किन्तु वसिष्ठेन तदशक्यमित्युपादिष्टम् । अतः स वसिष्ठपुत्रान् गत्वा तानब्रवीत् ।

गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ।
शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ॥
ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः ।
सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् ॥
प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ।
गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि कञ्चन ॥ इति ।

एतत्त्रिशङ्कोः क्रोधसमन्वितं वचः श्रुत्वा ते वसिष्ठपुत्रा अब्रुवन् । यत्पुरोधसा वसिष्ठेनाशक्यमिति कथितं तत्कथं वयं साधयितुं शक्नुयाम । अत इमं बालिशं विचारं विहाय स्वपुरं पुनर्गम्यतामिति । अनेन प्रतिवचनेन प्रक्षुब्धस्त्रिशङ्कुरवदत् । अन्यां गतिं

गच्छामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधना इति। एतद्वाक्यं श्रुत्वा सङ्क्रुद्धा ऋषिपुत्रास्तं चण्डालो भविष्यसीत्यशपन्। तेन शापेन चण्डालतां गतः स राजा। तस्य तादृशीमवस्थां दृष्ट्वा सर्वेऽनुयायिनस्तमजहुः। अत एक एव स विश्वामित्रं तपोधनमयात्। चण्डालरूपिणं तं दृष्ट्वा स मुनिस्तस्यादृयत निमागमनकार्यं त इत्यन्वयुङ्क्त। तदा स त्रिशङ्कुरेवमब्रवीत्।

प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च।
अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः॥
सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन।
मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम्॥
धर्मं प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः।
परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव॥
तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः।
कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः॥
नान्यां गतिं प्रपद्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे।
दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि॥ इति।

एतन्निशम्य कुशिकात्मजश्चण्डालतां गताय राज्ञे स्वागतं व्याहृत्याब्रवीत्। अहं तेऽभयं ददामि। अहं पुण्यकर्मणः सर्वानृषीनाहूय त्वां याजयामि येन सशरीरस्त्वं स्वर्गं गच्छसीति।

टीपा

'अशपन्—शापदिला' (गा १ प प) धातूचें प्र भूत तृ पु बहुवचन

'दय् (१ आ प)—दया करणें' याचा उपयोग ज्याच्यावर दया करावयाची त्याची षष्ठी योजून करतात

'गुरुपुत्रैः च'—'च—शिवाय' या अव्ययाचा उपयोग बहुधा पश्चाद्वर्ती नामानंतर करतात क्वचित् द्वितीयाच्या नामाचाहि उपयोग करतात

'स्वस्ति—कल्याण असो'—या अव्ययाचा उपयोग चतुर्थ्यन्त नामाबरोबर करतात

प्रश्न

१ किमर्थमृषिपुत्रास्त्रिशङ्कुमशपन् ? विश्वामित्र किमर्थं तस्मै स्वागतं व्याहरत् ?

२ अहं सर्वान् प्रसादये । भवन्तो मा याजयन्तु । भवान् दैवं पुरुषकारेण निवर्तयतु । या प्रयोजक वाक्यांचीं मूळ वाक्यें सांगा. जसें—'सेनापतिः सैनिकान् स्थापयति ' याचें ' सैनिकास्तिष्ठन्ति ' ।

३ यायाम्, अवाप्नुयाम्, अब्रुवन्, यास्तुयाम, अन्वयुङ्क्त हीं रूपें पूर्णपणें ओळखून त्यांतील धातूंचीं प्र भूतकाळा व आज्ञार्थी रूपें सांगा

४ अनुचर, अभीच्छन्, मुनि विना, त्यक्त्वा, अगच्छत्, अपृच्छत्, यज्ञशतम् या शब्दांना वरील पाठांतील समानार्थक शब्द सांगा.

५ समासांचा विग्रह करून नावें सांगा —सत्यवादी, जितेन्द्रिय, दैवोपहतशर्मा, पुण्यकर्माण, सशरीर ।

पाठ करा —दैव दिष्ट भागधेय भाग्य स्त्री नियतिर्विधिः ।

पाठ २४

त्रिशङ्कुकथा (द्वितीयो भाग) ।

विश्वामित्रः स्वपुत्रानाहूयाब्रवीत् । ममाज्ञया सवासिष्ठान् सर्वानृषीनानयत यज्ञार्थमिति । अतस्ते पुत्रा सर्वांनृषीनभिमन्त्र्य न्यवर्तन्त । ते पितरमब्रुवन् समहोदयान्वासिष्ठान्विना सर्व आयान्ति । समहोदयैर्वासिष्ठैरुक्तम् ।

क्षत्रियो याजको यस्य चाण्डालस्य विशेषतः ।
कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ इति ।

एतद्वचः श्रुत्वा वासिष्ठाः श्वमांसनियताहारा विरूपा भवन्तु महोदयश्च निषादत्वं यात्विल्यशपद्विश्वामित्रः । पश्चान्महातेजा

विश्वामित्रः सर्वेभ्य ऋषिभ्यस्त्रिशङ्कोरिच्छां न्यवेदयत् । भवद्भिर्मया सह यज्ञः प्रवर्त्यतामित्याह । अयं भगवान्विश्वामित्रोऽग्निकल्पः शपेदिति भयेन तेऽवदन् ।

> क्रियतां च तथा यत्नः सशरीरो यथा दिवम् ।
> गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ इति ।

एवं सर्वसम्भारसम्भृतो यज्ञः प्रवृत्तः । महातेजा विश्वामित्रो याजक आसीत् । सर्वे ऋत्विजो यथाकल्पं यथाविधि सर्वाणि कर्माण्यकुर्वन् । किन्तु यदा देवता हविर्भागार्थमाहूतास्तदा ता नागच्छन् । अतः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रः स्रुवमुद्यम्य त्रिशङ्कुमब्रवीत्पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर । स्वशरीरेण च दुष्प्रापं स्वर्गं गच्छेति । एवमुक्तवति तस्मिन्पश्यतां मुनीनां त्रिशङ्कुर्दिवमारोहत् । तं स्वर्गं प्रविशन्तं दृष्ट्वा सर्वैः सुरगणैः सह मघवोक्तवान् ।

> त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ।
> गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्शिराः ॥

अतः पुनस्त्रिशङ्कुरधः पतन्पाहि मामिति विश्वामित्रं प्रार्थयत । तद्वचनं श्रुत्वा सङ्क्रुद्धो विश्वामित्रस्तं तिष्ठ तिष्ठेत्यब्रवीत् । स्वयं चापरां सृष्टिं निर्मातुमुपाक्रमत । ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः सानुनयमवदन् गुरुशापपरिक्षतोऽयं सशरीरो दिवं यातु नार्हति । तदा विश्वामित्रोऽब्रवीदस्य त्रिशङ्कोरारोहणं मया प्रतिज्ञातम् । तदन्यथा भवितुं नार्हति ।

> स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः ।
> नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥
> यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः ।
> मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥

एतच्छ्रुत्वा सर्वैर्देवैस्तथास्त्वित्युक्तम् । एवं वैश्वानरस्य पथो बहिरवाक्शिरास्त्रिशङ्कुरमरसन्निभो दिवि स्थितः ।

टीपा

'अग्निवत्स -अग्नीसारखा ' 'वत्' हा शब्द 'सारखा' या अर्थी नामाला जोडतात व तो शब्द विशेषण होतो.

'भवद्भिः यज्ञ प्रवर्त्यताम्' (प्रयोजक कर्मणि प्रयोग)। भवन्त यज्ञ प्रवर्तयन्तु (प्रयोजक कर्तरि प्रयोग)। यज्ञ प्रवर्तताम् (मूळ कर्तरि प्रयोग)

प्रश्न

१ किमर्थं वासिष्ठा विश्वामित्रस्य यज्ञार्थं नागता ? अन्य ऋषय केन कारणेन यज्ञ कर्तुमुद्यता अभवन् ? हविर्ग्रहणाय देवा किमर्थं नागच्छन् ? अथ पतन्त त्रिशङ्कु दृष्ट्वा विश्वामित्रेण किं कृतम् ? किमर्थं त्रिशङ्कुरन्तराल एव स्थित ?

२ समास सोडवून नावें सांगा —समहोदया, यथाकल्पम्, स्वर्गकृतालय, अवाक्शिरा, सर्पिसद्म, अमरसन्निभ ।

३ दिवि, पथ, सुखम्, मघवा हा रूपें ओळखून हे शब्द पूर्णपणें चालवा

४ या पाठात एकाच वाक्यात 'सति सप्तमी' व 'सति षष्ठी' या दोन्ही रचना आल्या आहेत ते वाक्य दर्शवून त्यांचा उपयोग स्पष्ट करा

पाठ करा —अध्वर्युब्रह्महोतारो यजु सामर्ग्विद क्रमात् ।
आग्नीध्राद्या धनेवांशो ऋत्विजो यजमानश्च स ॥

पाठ २५

मन्दाकिनीवर्णनम् ।

चित्रकूटाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोसलेश्वर. । (राम)
अदर्शयच्छुभजला रम्या मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥
अब्रवीच्च वरारोहा चारुचन्द्रनिभाननाम् ।
विदेहराजस्य सुता रामो राजीवलोचन. ॥ २ ॥

नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः ।
राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ३ ॥ (कुबेरस्य)

विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ।
कमलैरुपसम्पन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ४ ॥

मृगयूथनिपीतानि कलुषाम्भांसि साम्प्रतम् ।
तीर्थानि रमणीयानि मैथिलि प्रतिभान्ति मे ॥ ५ ॥

जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः ।
ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥

आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियतमूर्ध्वबाहवः ।
एते परे विशालाक्षि मुनयः शंसितव्रताः ॥ ७ ॥

क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित्पुलिनशालिनीम् ।
क्वचित्सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ८ ॥

सखीवच्च विगाहस्व सीते मन्दाकिनीं नदीम् ।
कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ ९ ॥

उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः। (स्नानं कुर्वन्) (त्रि सन्ध्यम्)
नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह ॥ १० ॥

इमां हि रम्यां मृगयूथशालिनीं निपीततोयां गजसिंहवानरैः ।
सुपुष्पितैः पुष्पधरैरलङ्कृतां न सोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी ॥

टीपा

'मणिनिकाशोदां—मणिना निकाशं उदकं यस्याः सा'। 'उदक्' शब्दाचें समासाचे शेवटीं 'उद्' असें रूप होतें.

चारुचन्द्रनिभानना—चारुः चन्द्रः तेन निभम् आननं यस्याः सा—सुंदर चन्द्राप्रमाणें जिचें तोंड आहे अशी

विदेहराज—'विदेहानां राजा'—देशाचीं नांवें लोकांच्या नांवांपासून पडलीं असल्यास बहुवचनांत योजतात. 'राजन्' शब्द तत्पुरुष समासाच्या शेवटीं 'राज' होतो.

'क्वचित्-क्वचित'—एकीकडे-दुसरीकडे या अर्थी 'क्वचित्' शब्द पुन्हा पुन्हा योजला जातो.

'अवमज्जती—खालीं पाण्यात बुडवणारी-दाबणारी.' मूळ धातु 'अव+मस्ज्.' सं. धातु. विशेषणाचा उपयोग प्रयोजकाच्या अर्थी केलेला आहे.

'त्रिषवणम्-त्रयाणां सवनानां समाहारः—तीन संधिकालाच्या वेळीं' द्विगु समास अव्ययार्थी.

'विशालाक्षी—विशाले अक्षिणी यस्याः सा.' 'अक्षि' शब्दाचें बहुव्रीहि समासाच्या शेवटीं 'अक्ष' असें रूप होतें व त्याला 'ई' जोडून स्त्रीलिंगी रूप होतें.

प्रश्न

१ मन्दाकिनीमुद्दिश्य प्रयुक्तानि विशेषणानि लिखित्वा तेषामर्थं विशदीकुरुत।

२ अधोलिखितानां विशेषणानामर्थं विशदं कुरुत —
राजीवलोचनः। ऊर्ध्वबाहवः। सिद्धजनाकीर्णा। कलुषाम्भासि। कोसलेश्वरः। पुलिनशालिनी। शंसितव्रताः।

३ मन्दाकिनीवर्णनं कुरुत। मन्दाकिनीजलस्य कः परिणामो भवति द्रष्टुर्मनसि? अनेन वर्णनवाचनेन पठितुश्चित्तवृत्तिः कीदृशी भवति?

पाठ करा:—मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका।

पाठ २६

सुन्दोपसुन्दौ।

हिरण्यकशिपोर्निकुम्भो नामाभवद्बलवान् पुत्रः। तस्य च पुत्रौ दैत्येन्द्रौ सुन्दोपसुन्दनामानौ नित्यमवर्तेतां समसुखदुःखौ। त्रैलोक्यं विजेतुं निश्चित्य विन्ध्यपर्वतं गत्वा तप्तं ताभ्यामुग्रं तपः। तौ जटावल्कलधारिणौ आत्ममांसानि जुह्वतौ दीर्घकालं धृतव्रतौ स्थितौ।

तयोस्तपःप्रभावेण चिरं प्रतापितो विन्ध्योऽमुञ्चद्धूमम्। तयोस्तपो दृष्ट्वा भयं गता देवास्तपोभङ्गाय विविधानुपायानकुर्वन्। किन्तु तौ व्रतभङ्गं न कृतवन्तौ। एतद् दृष्ट्वा सर्वलोकहितः पितामहः साक्षादसुरौ गत्वावदत्। वरं वृणाथामिति। तदा ताभ्यामेष वरः प्रार्थितः। त्रिलोक्यामन्योन्यं विना कस्मादपि वां भयं नास्त्विति। इमं वरं दत्त्वा पितामहस्तौ तपसो निवर्त्य ब्रह्मलोकं गतः।

लब्धवरौ तौ यथेच्छं सुखमन्वभवताम्। तयोः पुरे भक्ष्यतां भुज्यतां दीयतां रम्यतां गीयतां पीयतां चेति शब्द आसीद्गृहे गृहे। गच्छता कालेन तौ सकलां महीं जेतुमारब्धौ। द्विजानां यज्ञा उत्सादिताः। सर्वे प्राणिनोऽपि पीडितास्ताभ्याम्। अतः शून्यमेवासीज्जगत्तदा। सर्वे देवर्षयः पितामहस्य भवनं गताः शरणार्थम्। तैर्वर्णितं सुन्दोपसुन्दयोः सर्वं कर्म श्रुत्वा पितामहः कर्तव्यं निश्चित्य विश्वकर्माणमाह्वयदादिदेश च सृज्यतां प्रार्थनीयैका प्रमदेति। स पितामहं नमस्कृत्य पुनः पुनश्चिन्तयित्वा दिव्यां योषितं निरमिमीत। सा रत्नानां तिलं तिलं समानीय विनिर्मिता। अतः पितामहस्तस्या नाम तिलोत्तमेत्यकरोत्। किं मया कार्यं हे भूतेशेति सा ब्रह्माणमन्वयुङ्क्त। सुन्दोपसुन्दौ दानवौ गत्वा तयोरन्योन्येन यथा विरोधः स्यात्तथा क्रियतामिति ब्रह्मणोपदिष्टम्। अतः सा तिलोत्तमा वने पुष्पाणि चिन्वती यत्र तौ महासुरा आस्तां तत्र शनैर्गता। तां दृष्ट्वा सुन्दस्तां दक्षिणेन पाणिनागृह्णादुपसुन्दस्तु वामेन पाणिना। सुरापानमत्तौ तौ मम भार्या अथ मम भार्या भवेति समभेवाकथयताम्। ताभ्यां विस्मृतोऽन्योन्यस्नेहः। कलहायमानौ तौ गदे गृहीत्वा प्राहरतामन्योन्यम्। अन्ते गदाभिहतौ तौ नभसश्च्युता अर्का इव धरणीतले मृतवत्पतितौ। एतद्दृष्ट्वा प्रीतः पितामहस्तिलोत्तमामभ्यनन्दत्। आदित्यचरितांल्लोकान्विचरेति तस्यै वरं दत्त्वा पितामहो ब्रह्मलोकं गतः।

टीपा

[1] सुन्दोपसुन्दनामानौ—सुन्दः उपसुन्दः च सुन्दोपसुन्दौ (द्वन्द्व)। सुन्दोपसुन्दौ नामनी ययोः तौ सुन्दोपसुन्दनामानौ (बहुव्रीहि)।

'कस्मात् भयं नास्तु'—भय, भीति, भी हे व याच अर्थाचे इतर शब्द योजताना भयोत्पादक वस्तूची किंवा प्राण्याची पंचमी योजतात

'त्रिलोकी—त्रयाणां लोकानां समाहारः (द्विगु)'—त्रिलोकी एवं त्रैलोक्यम्। कर्मधारय समासाचें प्रथम पद संख्यावाचक शब्द असेल व सर्व समासाचा उपयोग समुदायवाचक अर्थानें करावयाचा असेल तर 'द्विगु' समास योजतात बहुतेक द्विगु समासाचें रूप नपु नामाप्रमाणें असतें अथवा दीर्घ ईकारान्त असतें

प्रश्न

१ शुनय स्वयमेवेमाः कथाः कथयन्तीति तर्कयित्वा कथा लिखत।

२ या पाठांतील वर्तमानकालवाचक धातु विशेषणें लिहून तीं कशीं तयार झालीं हें सांगा त्याचप्रमाणें त्यांचीं प्रथमा ते तृतीया या विभक्तींचीं सर्व लिंगांचीं रूपें द्या

३ समस्तुरङ्गौ, धृतव्रतौ, तपोभङ्ग, यथेच्छम्, देवर्षय, सुरापातकसी या समासाचा विग्रह करून नाव सांगा

४ ताभ्यां विस्मृतोऽन्योन्यस्नेह। विश्वकर्मा दिव्यां योषितं निरमिमीत। त्वया सृज्यतां प्रार्थनीयैका प्रमदा। ताभ्यामेव वरः प्रार्थितः। या वाक्याचा प्रयोग बदला

५ भक्ष्यतां, भुज्यतां, दीयताम् इत्यादि कर्मणि रूपांबद्दल कर्तरि द्वि पु. एकवचनी रूपें योजा

पाठ करा —स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः।
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना वामलोचना ॥

शरानस्यन्तं तं नैषादिमपश्यन्। तमनभिज्ञाय ते को भवान् कस्य चेत्यन्वयुञ्जत। तदा सोऽवदत्।

निषादाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम्।
द्रोणशिष्यं च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम्॥

एतच्छ्रुत्वा ते पाण्डवा द्रोणाय सर्वमकथयन्। अर्जुनस्तु तमेकलव्यमनुस्मरन् रहसि द्रोणं प्रणयादब्रवीत्। कथं भवद्वचनमनादृत्य मदधिकोऽन्यो भवतः शिष्यो वर्तत इति। तदा मुहूर्तमिव चिन्तयित्वा द्रोणः सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति गतः। तत्र चैकलव्यं धनुष्पाणिमनिशं शरानस्यन्तं सोऽपश्यत्। गुरुं दृष्ट्वैकलव्यः शिरसा प्रणम्य सादरं च पूजयित्वा प्राञ्जलिः स्थितः। ततो द्रोणोऽब्रवीत्। यदि त्वं मे शिष्योऽसि तर्हि वेतनं दीयतामिति। एतच्छ्रुत्वा स हृष्टः किं प्रयच्छानि भगवान्मामाज्ञापयत्वित्यवदत्। तदा दक्षिणोऽङ्गुष्ठो दीयतामिति द्रोणोऽवदत्। इदं दारुणं वचोऽपि श्रुत्वाऽदीनमानसः स आत्मनोऽङ्गुष्ठं छित्त्वा द्रोणायार्पयत्। अहो गुरुनिष्ठैकलव्यस्य।

टीपा

'गृहा - घर' गृह हा शब्द पुल्लिंगामध्ये बहुवचनात योजतात, मात्र अर्थ एकवचनी असू शकतो.

'मृन्मय - मातीचा केलेला' मय हा प्रत्यय बनविलेला किंवा भरलेला या अर्थी नामांना जोडतात असे, सुवर्णमय - सोन्याचा केलेला, जलमय - पाण्याने भरलेला. स्त्रीलिंगी रूप 'मयी' असे होते.

'प्राञ्जलि - प्रबद्ध अञ्जलि येन स' (बहु)

प्रश्न

१ पुढील वाक्य पुरे करा — अर्जुनकौशलेन प्रीतो द्रोणस्तं तथाध्यापयत् यथा .. । द्रोण एकलव्यं शिष्यत्वेन न प्रत्यपद्यत यत . । एकलव्यं दृष्ट्वा श्वा मौनपरोऽभवत् यत ....। द्रोण एकलव्यं दक्षिणमङ्गुष्ठमर्पयेत्याज्ञापयत् यत . ।

२ समास सोडवून नावें सांगा—निषादराजः । विमोक्षादानसन्धानम् । शरपूर्णास्य । धनुर्वेदकृतश्रम- । गुरुनिष्ठा ।

३ अभ्यैयत, अमर्षीत्, प्रत्यगृह्णात्, अस्तुवन्, अह्वयन्, अन्वसृजत ही रूपें ओळखून यांतील धातूंची प्र. भूतकाळी सर्व रूपें द्या.

४ अर्पय, स्था, सार्धम्, अधि+स्था, यावत्–तावत्, किं प्रयोजनम्, यांचा संस्कृत वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ करा—धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।
इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥

पाठ २९

वर्षासमयः ।

रामो लक्ष्मणं वदति—

अयं स कालः सम्प्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
सम्पश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः ॥ १ ॥

रजः प्रशान्तं सहिमोऽद्य वायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः ।
स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् २

क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति ।
क्वचित्क्वचित्पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ ३ ॥

समुद्वहन्तः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदन्तः ।
महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ ४ ॥

प्रहर्षिताः केतकपुष्पगन्धमाघ्राय हृष्टा घननिर्झरेषु ।
प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति ॥ ५ ॥

पाठ २७

आम्रान्योक्तयः ।

यद्यपि दिशि दिशि तरवः परिमलबहुलाश्च पारिजाताद्याः ।
तदपि रसालोऽप्येकः कोकिलहृदये सदा वसति ॥ १ ॥

कुन्दे कदम्बे कुमुदेऽरविन्दे यथाकथञ्चित्समयं नयन्ति ।
प्राप्ते वसन्ते पुनरुत्तरङ्गा रसाल जानीहि तवैव भृङ्गाः ॥ २ ॥

भूरिशोऽपि च वसन्ति कानने शाखिनः फलविशेषशालिनः ।
कोकिलस्य तदपीह मानसं नो रसालमपहाय तुष्यति ॥ ३ ॥

आम्र यद्यपि गता दिवसास्ते पुष्पसौरभफलप्रचुरा ये ।
हन्त सम्प्रति तथापि जनानां छाययैव दलयस्यतितापम् ॥ ४ ॥

दिङ्मण्डलं परिमलैः सुरभीकरोषि
सौन्दर्यमावहसि लोचनलोभनीयम् ।
हं हो रसाल फलयस्यं तथापि दूये
यद्ग्रन्थिलं च कठिनं हृदयं बिभर्षि ॥ ५ ॥

यद्येकस्मिन्वर्षे न फलति रसालस्तरुरयं
पिकः किं काकेष्टं फलितमपि निम्बं भजति किम् ।
भजन् ग्लानिं ग्लानिं न वदति च कस्यापि पुरतः
स्मरन् वारं वारं पुनरपि रसालं मृगयते ॥ ६ ॥

टीपा

फलविशेषशालिन –फलानां विशेषाः फलविशेषाः । फलविशेषैः शालन्ते ते (उपपद स)

प्रश्न

१ एता आम्रान्योक्तयः कीदृशान्नरानुद्दिश्य लिखिताः ?
२ रसालः सर्वेषु तरुषु कथं श्रेष्ठस्तद्वर्णयत ।

३ रसालफलस्य गुणदोषौ यस्मिञ्श्लोके वर्णितौ तस्य श्लोकस्यार्थं विशदीकुरुत ।
४ रसालमुद्दिश्य पिकस्य को भावो वर्तते तच्छ्लोकार्थानुसारेण कथयत ।
५ रचनामुद्दिश्य का: पङ्क्तयो विशिष्टा भान्ति ? तासामर्थं स्पष्टीकुरुत ।
पाठ करा.—आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ ।

पाठ २८

एकलव्यस्य ।

भीष्मोपदेशमनुसृत्य सर्वे पाण्डवाः कौरवाश्च द्रोणादस्त्रविद्यामध्यैयत । अर्जुनस्य नैसर्गिककौशलं दृष्ट्वाप्रसादाद्द्रोणो यदहं जिष्णुं तथाध्यापयामि यथा तत्समोऽन्यो धनुर्धरो न स्यादिति । एकदा निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुत एकलव्यो रणशिक्षामध्येतुं द्रोणं प्राप्तः । किन्तु स नैषादिरिति चिन्तयित्वा द्रोणो न तं प्रत्यगृह्णादवदच्च ।

> शिष्योऽसि मम नैषादे प्रयोगे बलवत्तरः ।
> निवर्तस्व गृहानेव अनुज्ञातोऽसि नित्यशः ॥ इति ।

एतद्गुरोर्द्रोणस्य वचनं श्रुत्वा स परन्तपो द्रोणं शिरसा प्रणम्यारण्यं गतः । तत्र मृन्मयं द्रोणं कृत्वा तस्मिन्नाचार्यवृत्तिमास्थितः । परया श्रद्धयोपेतः स परमेण योगेन विमोक्षादानसन्धाने परं लघुत्वं प्राप्नोत् । अथैकदा कौरवपाण्डवा द्रोणाज्ञया मृगयार्थं वन इतस्ततोऽचरन् । तेषामनुचरेण सह गतः कोऽपि श्वा तैः सार्धम् । स श्वा पथा क्रीडन्नैषादिं विलोक्य भषन्नतिष्ठत्तस्य समीपे । तदा स तस्य भषतः शुनो मुखे सप्त शरान् युगपदमुञ्चत् । स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवाभ्यवर्तत । तं दृष्ट्वा परं विस्मयं गताः पाण्डवाः । ते तस्य लाघवं शब्दवेधित्वं चास्तुवन् । तमन्विष्यन्तस्ते वनवासिनमनिशं

धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदम्बशाखासु विलम्बमानाः ।
क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजन्ति ॥ ६ ॥

मुक्तासकाशं सलिलं पतद्वै सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् ।
हृष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृषिताः पिबन्ति ॥ ७ ॥

मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा वनेषु विश्रान्ततरा मृगेन्द्राः ।
रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥

वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रवान्ति वाताः समुदीर्णघोषाः ।
प्रनष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं नद्यो जलैर्विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ९ ॥

नरैर्नरेन्द्रा इव पर्वतेन्द्राः सुरेन्द्रदत्तैः पवनोपनीतैः ।
घनाम्बुकुम्भैर्धरणी विसृता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ १० ॥

महान्ति कूटानि महीधराणां धाराभिधौतान्यधिकं विभान्ति ।
महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ॥ ११ ॥

वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥ १२ ॥

टीपा

'जलागमः (कालः)—जलस्य आगमः यस्मिन् सः (ब.)'.

१२ ह्या श्लोकांत प्रथमार्धांत ज्या क्रमानें क्रियापदें योजली आहेत त्याच क्रमानें उत्तरार्धांत कर्तृपदें योजलेलीं आहेत. या अलंकाराला 'यथासंख्य' असें म्हणतात.

प्रश्न

१ वर्षाकालातील आकाशाला उद्देशून जीं जीं विशेषणें योजलेलीं आहेत त्यांचा अर्थ स्पष्ट करा.

२ वरील श्लोकांतील उपमांचें स्पष्टीकरण करा.

३ शब्दसादृश्यामुळें कोणता श्लोक तुम्हांला आवडतो तें सकारण सांगा.

४ चौथ्या श्लोकामध्यें स्पष्ट रीतीनें उपमा योजलेली नाहीं. ती प्रच्छन्न आहे ती स्पष्ट करा.

५ पावसाळ्याचें गद्यमय वर्णन वरील श्लोकांचे आधारें करा.

पाठ करा:—१ स्त्रियां प्रावृट् स्त्रिया भूम्नि वर्षा अथ शरत् स्त्रियाम् ।

२ आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥
कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।
अम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥

पाठ ३०

किरातार्जुनीयं युद्धम् (पूर्वभागः) ।

द्यूतपराभयादनन्तरं पाण्डवा वनवासं गताः । तत्र युधिष्ठिर उदासीनवदास्त । कौरवसभायामवमतायै द्रौपद्यै नारोचतैषा वृत्तिः । सा युधिष्ठिरमुद्दिश्यावदत् । इन्द्रतुल्यैः राजभिर्धृता मही त्वया स्वहस्तेन त्यक्ता । आत्मवधूमिव श्रियं परैर्नीयमानां दृष्ट्वा कथं त्वं शत्रून् दण्डयितुं नोत्सहसे । अयं महारथो वृकोदरोऽन्तर्गिरि पदातिरेव परिभ्रमति । अयं वालयोपमोऽर्जुनो वल्कलानि धृत्वा चरति । इमौ यमौ वनान्तशय्यामधिशयाते । तथापि न स्पृहणीयावस्था । अधुना त्वमशिवैः शिवारुतैर्निद्रां जहासि । वन्यफलाशिन स्तव वपुः कार्श्यमुपैति । अतः शान्तिं विहाय तत्प्रसिद्धं धाम विद्विषां वधाय सन्धेहि । अथवा जटाधरो भूत्वा पावकं सजुहुधीति । याज्ञसेन्या इदमुत्साहकरं वचनं श्रुत्वामर्षणो भीमसेनो धर्ममब्रवीत् । हे पाण्डवर्षभ अस्त्रविद्भिर्दृढधन्विभिः परिवृतस्त्वं धार्तराष्ट्रेभ्यः श्रियमादत्स्वेति । इदं वचनं श्रुत्वा युधिष्ठिरो द्रौपदीं भीमं चैवमवदत् । दुर्योधनस्य सैन्ये दुराधर्षा वीराः सन्ति । ते दुर्योधनेन तथा विशेषतो मानिता यथा ते सङ्ग्रामे तदर्थं प्राणानपि जह्युः । अतो

नाहं मन्य उपपन्नं कालमिमं तैः सह विग्रहार्थम्। अनेन प्रतिवचनेनामर्षणोऽपि भीमसेनः शान्तियुक्तोऽभवत्।

तदैवागतो व्यासो युधिष्ठिरमेवमुपादिशत्। यद्यर्जुनो महेन्द्रं रुद्रं वरुणं कुबेरं यमं चास्त्रहेतोर्गत्वा तान्याप्नुयात्तर्हि सोऽजेयो भवेदिति। एवमुक्त्वा व्यासोऽन्तरदधात्। पश्चाद्व्यासवचनं स्मृत्वा धर्मोऽर्जुनाय रहसि समकथयत्। अस्त्रप्राप्त्यर्थं देवानां प्रसादं त्वं यथाकालं प्रतिपालयोग्रेण च तपसाऽऽत्मानं योजय। अतो धनुष्मान् खड्गी कवची मुनिव्रते स्थितस्त्वमुत्तरां दिशं गच्छ। पश्चाच्छक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि यच्छतीति। एवं धर्मराजस्य निदेशात् पुरन्दरं द्रष्टुकामो रुचिरं धनुर्गृहीत्वोदीचीं दिशं प्रातिष्ठत। हिमवन्तं तथाच गन्धमादनमतिक्रम्य धनञ्जय इन्द्रकीले षडहोरात्रानातिष्ठत्। तत्र चोग्रं तप आचरत्। तस्य तपसा तुष्टः शक्रो द्विजरूपेण तत्र प्राप्य 'वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन' इत्यवदत्। एवमुक्तो धनञ्जयः प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वाऽवदद्भवतोऽस्त्राणि प्रार्थय इति। इन्द्रोऽवदद्यदा त्वं भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवं पश्येस्तदाहं तुभ्यं दिव्यास्त्राणि दद्यामिति। अतोऽर्जुनो हिमवतः पृष्ठेऽत्युग्रं घोरं तपस्तप्तुमारभत।

टीपा

'अन्तर्गिरि—गिरेः अन्तः' पर्वताच्या दरीत–अव्ययीभाव समास.

'शय्यामधिशेते'—अधि+शी या क्रियापदाचा उपयोग स्थलवाचक शब्दाची द्वितीया घेऊन करितात.

'उदीची दिक्'—उत्तर दिशा, 'अवाची दिक्'—दक्षिण दिशा, 'प्राची दिक्'—पूर्व दिशा, 'प्रतीची दिक्'—पश्चिम दिशा.

'अहोरात्रः—अहः च रात्रि च–अहोरात्रः (द्वन्द्व)

'त्र्यक्षः—त्रीणि अक्षीणि यस्य सः (बहु.).' 'अक्षि' शब्दाचें बहुव्रीहि समासाचे शेवटीं 'अक्ष' असें रूप होतें.

प्रश्न

१ वनवासिनां पाण्डवानामवस्था वर्णयत। व्यासेन युधिष्ठिराय किं कथितम्? शक्रोऽर्जुनं किं कर्तुमुपादिशत्?

२ पक्वानि फलानि अश्नन्ति ते । शक उपमा यस्य स । गुहाया अन्त । हरिणस्य इव अक्षिणी यस्या सा । कौरवाणा राजा । या शब्दसमूहाबद्दल समास योजून नावें सांगा.

३ दद्याम्, अन्तरदधात्, सन्नह्यधि, वृणीष्व, जहासि, आदत्स्व, उर्पति, अह्नु, सन्देहि ही रूपें ओळखून त्या त्या धातूंची त्या त्या काळाचीं सर्व रूपें द्या.

पाठ करा —शम्भुरीश पशुपति शिव शूली महेश्वर ।
ईश्वर शर्व ईशान शङ्करश्चन्द्रशेखर ॥

पाठ ३१

किरातार्जुनीयं युद्धम् (उत्तरभाग.)।

अर्जुनोऽतिघोरं तपस्तप्तातपत्। तस्योग्रेण तपसा भीताः सर्वे महर्षयः शिवं गत्वावदन्। महातेजाः पार्थ उग्रे तपसि स्थितो नः सर्वान् सन्तापयत्यतोऽसौ निवार्यतामिति। तदा धूर्जटिरवदत्। अहं जानामि तस्य मनोरथं पूरयामि च तम्। यूयं गच्छत यथागतमिति। अतः पिनाकपाणिः कैरातं वेषमास्थाय वपुषा विभ्राजमानः समानवेषया पार्वत्या तथा चानुचरैः सहार्जुनसमीपं प्राप्तः। तस्मिन्नेव क्षणे कोऽपि वराहरूपस्तपस्विनमर्जुनं हन्तुमभ्यद्रवत्। यावत्तं वीक्ष्य सचापोऽर्जुनो बाणं प्रक्षेप्तुमुद्यतोऽभवत्तावत्स किरातरूपिणा शिवेन निवारितः। किन्तु तद्वचनमनादृत्य शरो प्रक्षिप्तो फाल्गुनेन। किरातोऽपि सममेवैकलक्ष्येऽग्निप्रख्यं शरं व्यसृजत्। तयोर्बाणाभ्यां विद्धो वराहरूपी राक्षसः पञ्चत्वं गतः। अनन्तरमर्जुनस्तं स्त्रीगणपरिवृतं किरातमपृच्छत् केन कारणेन मत्परिग्रहोऽयं त्वया विद्धः। एष न मृगयाधर्मः। अतो युद्धाय सज्जो भवेति। तदा किरातः प्रत्यवदन्मम प्रहारेणैवायं

र्विजीवितः मृतो यमसदनं च नीतः। अतो न त्वं मां दोषपक्षे स्थापयितुमर्हसि। भव त्वं सिद्धो मम नाराचावपातं सोढुमिति। अतः प्रवृत्तं महाघोरं युद्धं तयोः। तौ परस्परमविध्यतां बाणैः। अन्ते किरातबाणैः पीडितोऽर्जुनो मोहमापन्नो भूमौ न्यपतत्। मुहूर्तादनन्तरं लब्धचेतनोऽर्जुनो भृशं दुःखितो रुधिराक्तश्च उत्थाय शरण्यं पिनाकिनं शरणं गत्वा मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येन भवमपूजयत्। तन्माल्यं क्षणेनैव किरातशिरसि स्थितं दृष्ट्वा भृशं प्रमुदितो भूत्वा किरातपादयोरपतत्। भवश्च प्रीतो भूत्वाब्रवीत्।

भो भोः फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन ते।
शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः॥ इति।

पश्चादर्जुनोऽर्घ्याभिः स्तुतिभिः शिवमस्तौत्। तदा हृष्टो हरो गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितमित्यवदत्। तदार्जुनोऽवदत्।

वरं ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज।
कामये दिव्यमस्त्रं तद् घोरं पाशुपतं प्रभो॥

अतो भवस्तदस्त्रं पार्थायाददात्समन्त्रकम्। एवं समाप्तं किराता र्जुनयोर्युद्धम्।

टीपा

महाभारतातील या कथेला अनुसरून भारवि कवीनें 'किरातार्जुनीयम्' या नावाचें काव्य लिहिलें आहे

'दोषपक्षे स्थापय कमपि—दोष कस्मिन्नपि निक्षिप्' कोणावर तरी दोष ठेवणें

'विजीवित —विगतं जीवितं यस्य स (बहु)' उपसर्गासहित धातूचें कर्मणि भू. धा विशेषण जर बहु. समासाचें प्रथम पद असेल तर समासात उपसर्ग तेवढाच प्रथम पद म्हणून ठेवितात यास 'प्रादि बहुव्रीहि' असें म्हणतात

प्रश्न

१ सर्वे महर्षय शिव शरणार्थं गता यत ———— । कैरातवेष-मास्थाय शिवोऽर्जुनस्य समीपं प्राप्त यत ———— । अर्जुन

किरातबाणप्रहारमधर्मममन्यत यत ——————— । अर्जुनं शिव-मपूजयत् यत ——————— । हीं वाक्यें पुरीं करा.

२ भवस्तदस्त्र पार्थायाददालमन्त्रकम्। अर्जुन शिवमभ्यांभि स्तुतिभिरस्तौत्। मोहमापन्नोऽर्जुनो भूमौ न्यपतन्। असौ भवता निवार्यताम्। अर्जुनेन शरौ निक्षिप्तौ । या वाक्याचा प्रयोग बदला.

३ श्रीगणपरिवृत । नाराचावपातः । समानवेषः । लब्धचेतनः । रुधिराक्लिन । या समासाचा विग्रह करून नावें सांगा.

पाठ करा —उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ।
शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥

पाठ ३२

शरद्वर्णनम् ।

शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणाम् ।
लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत् प्रवृत्ता ॥ १ ॥
मत्तप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ।
प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ॥ २ ॥
व्यभ्रं नभः शस्त्रविधौतवर्णं कृशप्रवाहाणि नदीजलानि ।
कह्लारशीताः पवनाः प्रवान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ॥ ३ ॥
त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषणानि बर्हाणि तीरोपगता नदीनाम् ।
निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौघैः प्रयान्ति दीना विमदा मयूराः ॥ ४ ॥
अनेकवर्णाः सुविनिष्टकाया नवोदितेष्वम्बुधरेषु नष्टाः ।
क्षुधार्दिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरोषिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥ ५ ॥

रात्रिः शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ।
ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृताङ्गी ॥ ६ ॥

सुप्तैकहंसं कुसुमैरुपेतं महाह्रदस्थं सलिलं विभाति ।
घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचन्द्रं तारागणाकीर्णमिवान्तरिक्षम् ॥ ७ ॥

जलं प्रसन्नं कुसुमप्रहासः क्रौञ्चस्वनः शालिवनं सुपक्वम् ।
मृदुश्च वायुर्विमलश्च चन्द्रः शंसन्ति वर्षव्यपनीतकालम् ॥ ८ ॥

लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीतटाकानि च पूरयित्वा ।
निष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ॥ ९ ॥

टीपा

'परितोषयित्वा'—परितोष्य असें पाहिजे हें रूप अपवाद म्हणून समजावें.

प्रश्न

१ कानि कानि लक्षणानि वर्षाकालस्य निर्गमं सूचयन्ति ?
२ शरद् आरम्भ कै कै प्रकारें प्रदर्शते ?
३ 'रात्रि ' व 'महाह्रदस्थ सलिलम्' यांना दिलेल्या उपमाचें स्पष्टीकरण करा.
४ नभ , नदीजलानि, पवन व दिस यांचें स्वरूप शरद् कनून कसें असतें ?
५ शरद्वर्णनांतील श्लोकांपैकीं तुम्हास कोणता श्लोक आवडतो तें सकारण सांगा.
६ मत्तप्रगल्भा , निम्नगा, ताराकनिशाकरा , चिरोषिता , क्षुधार्दिता, निष्पन्नसस्या , तमोविमुक्ता या समासाचा विग्रह करून नावें सांगा.

पाठ करा —हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दु कुमुदबान्धव ।
विधु सुधांशु शुभ्रांशुरोषधीशो निशापति ॥
अब्जो जैवातृक सोमो ग्लौर्मृगाङ्क कलानिधि ।
द्विजराज: शशधरो नक्षत्रेश क्षपाकर ।

पाठ ३३

वृद्धब्राह्मणघटोत्कचसंवादः ।

(पत्नीपुत्रत्रयपरिवृतो ब्राह्मण प्रविशति पृष्ठतश्च घटोत्कचः)

घ.:—भो ब्राह्मण तिष्ठ तिष्ठ । न गन्तव्यं पदात्पदमपि ।

ब्रा.:—ब्राह्मणि न भेतव्यम् । न भेतव्यं मम पुत्रकाः । शङ्के नात्रातिदूरेण पाण्डवाश्रमेण भवितव्यम् ।

प्र. पुत्रः—भोस्तात न तत्र पाण्डवा इति मन्ये ।

वृद्धः—पुत्र कथं त्वं जानीषे ।

प्रथमः—श्रुतं मया तस्मादाश्रमादागतेन केनचिद्ब्राह्मणेन शत-कुम्भं नाम यज्ञमनुभवितुं महर्षेर्धौम्यस्याश्रमं गता इति ।

वृद्धः—हन्त हताः स्मः ।

प्रथमः—तात न तु सर्व एव । आश्रमपरिपालनार्थमिह स्थापितः किल मध्यमः । भवतु प्रार्थयिष्ये तावदेनम् । भोः पुरुष अस्त्यस्माकं मोक्षः ।

घ.:—मोक्षोऽस्ति समयतः ।

वृद्धः—कः समयः ।

घ.—अस्ति मे तत्रभवती जननी । तयाहमाज्ञतः-पुत्र ममोपवास-विसर्गार्थमस्मिन्वनप्रदेशे कश्चिन्मानुषः परिमृग्यानेतव्य इति । ततो मयासादितो भवान् ।

> पत्न्या चारित्र्यशालिन्या द्विपुत्रो मोक्षमिच्छसि ।
> बलाबलं परिज्ञाय पुत्रमेकं विसर्जय ॥

वृद्धः—ब्राह्मणि एष एव मे निश्चयः ।

> कृतकृत्यं शरीरं मे परिणामेन जर्जरम् ।
> राक्षसाग्नौ सुतापेक्षी होष्यामि विधिसंस्कृतम् ॥

ब्राह्मणी—आर्ये मा मैवम्। पतिमात्रधर्मिणी पतिव्रतेति नाम। गृहीतफलेनैतेन शरीरेणार्ये कुलं च रक्षितुमिच्छामि।

घ.—न खलु स्त्रीजनोऽभिमतस्तत्रभवत्याः। निवर्तयितव्यं युष्माभिः।

वृद्धः—अहमनुगमिष्यामि भवन्तम्।

घ.—हं वृद्धस्त्वमपसर।

प्रथमः—भोस्तात ब्रवीमि खलु तावत्किञ्चित्।

वृद्धः—पुत्र कथय।

प्रथमः—

मम प्राणैर्गुरुप्राणानिच्छामि परिरक्षितुम्।
रक्षणार्थं कुलस्यास्य भोक्तुमर्हति मां भवान्॥

तृतीयः—आर्य मा मैवम्।

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्रह्मवादिभिः।
ततोऽहं कर्तुमस्म्यर्हो गुरूणां प्राणरक्षणम्॥

वृद्धः—ज्येष्ठमिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम्।

ब्राह्मणी—यथार्यो ज्येष्ठमिच्छति तथाहमपि कनिष्ठमिच्छामि।

द्वितीयः—पित्रोरनिष्टः कस्येदानीं प्रियः।

घ.—अहं प्रीतोऽस्मि शीघ्रमागच्छ।

द्वितीयः—

धन्योस्मि यद् गुरुप्राणाः स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः।
बन्धुस्नेहादि महतः कालस्नेहस्तु दुर्लभः।

घ.—अहो स्वजनवात्सल्यमस्य वटोः।

द्वितीयः—भोस्तात अभिवादये। भो अम्ब अभिवादये।

उभौ—जात चिरं जीव।

द्वितीयः—अनुगृहीतोऽस्मि। भोः पुरुष ब्रवीमि किञ्चित्।

घ.—ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम्।

द्वितीयः—एतस्मिन्वनान्तरे जलाशय इव दृश्यते। तत्र मे प्रकल्पितपरलोकस्य पिपासाप्रतिकारं करिष्यामि।

प.—इदव्यघसायिन् गम्यताम् । अतिक्रामति मातुराहारकालः । शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीय.—भोस्तात एष गच्छामि । (निष्क्रान्त)

(एवं सर्वे तत्रैव प्रत्यागमन प्रतीक्षमाणास्तिष्ठन्ति ।)

टीपा

हा उतारा सुप्रसिद्ध भास कवीच्या ‘मध्यमव्यायोग’ नावाच्या नाटकांतून घेतलेला आहे पाण्डव वनवासात असताना हिडिम्बावनाजवळ आश्रमात राहात होते भीमाला आश्रमाचें रक्षण करण्यास सांगून ते सर्व धौम्य ऋषींच्या आश्रमाप्रत गेले होते अशा वेळी रानांतून एक वृद्ध ब्राह्मण आपली पत्नी व तीन मुलगे यांसह मित्राकडे जात होता इतक्यातच हिडिम्बेनें आज्ञा केली त्याप्रमाणें उपासाचें पारणें फेडण्याकरिता तिचा पुत्र घटोत्कच एखाद्या ब्राह्मणाच्या शोधात होता, त्यानें यांना पाहिलें व त्यांच्यापैकी एकाची मागणी केली. त्या वेळी झालेला संवाद वरील उताऱ्यात आलेला आहे

‘होष्यामि—अग्नीला अर्पण करीन’ हु (३ प प) धातूचें द्वि भविष्यकालार्थी प्र पुरुषी एकवचनी रूप

‘यास्यामि’—या (२ प प) धातूचें द्वि भविष्य प्र पुरुषी एकवचनी रूप तसेंच ‘करिष्यामि’—हें ‘कृ’ चें

तत्रभवती—‘भवत्’ हें सर्वनाम अत्र व तत्र यांना आदरार्थी अर्थ दर्शविण्याकरिता जोडतात जवळ असणाऱ्यासंबंधीं ‘अत्र’ या अव्ययाला जोडून लिहितात व दूर असेल अथवा हजर नसेल त्यासंबंधीं ‘तत्र’ या अव्ययाला जोडून लिहितात

प्रश्न

१ घटोत्कच किमर्थं मानुषान्वेषणपर आसीत् ? पाण्डवा कुत्र गता ? क समय इष्टो घटोत्कचस्य ? मध्यम पुत्र केन कारणेन सम्मतो घटोत्कचस्य ?

२ या पाठातील ‘तव्य’–प्रत्ययान्त कर्मणि विध्यर्थी धातु विशेषणें सांगून त्यांचा वाक्यात उपयोग करा

३ प्रकम्पितपरलोक , आहारकाल , स्वजनवात्सल्यम्, राक्षसाग्नि , गृहीत-फलम् या समासाचा विग्रह करून नाव सांगा.

४ भी, ज्ञा (आ प), हु, या शक्, अनु+ग्रह् , ब्रू या धातूचीं वर्तमान-काळीं, प्रथमभूतकाळीं व आज्ञार्थी रूपें सांगा

पाठ ३४

सामान्यश्लोकाः ।

राष्ट्रस्य चित्तं कृपणस्य वित्तं मनोरथं दुर्जनमानुषाणाम् ।
स्त्रियाश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं देवो न जानाति कुतो मनुष्यः ॥ १ ॥

न कस्यचित्कश्चिदिह स्वभावाद्भवत्युदारोऽभिमतः खलो वा ।
लोके गुरुत्वं विपरीततां वा स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति ॥ २ ॥

स्वैरं क्षुधार्तो महिलां सपुत्रां खादेत्क्षुधार्ता भुजगी स्वमण्डम् ।
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति बुभुक्षितः किं न करोति पापम् ॥ ३ ॥

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ ४ ॥

श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयश्च भिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ५ ॥

किमिष्टमन्नं खरसूकराणां किं रत्नहारो मृगपक्षिणां च ।
अन्धस्य दीपो बधिरस्य गीतं मूर्खस्य किं शास्त्रकथाप्रसङ्गः ॥ ६ ॥

अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः ।
सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ ७ ॥

यथा विहङ्गास्तरुमाश्रयन्ति नद्यो यथा सागरमाश्रयन्ति ।
यथा तरुण्यः पतिमाश्रयन्ति सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ ८ ॥

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥ ९ ॥

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ १० ॥

टीपा

'बहुलीभवन्ति—पुष्कळ वाढतात' अबहुला बहुला सम्पद्यन्ते तथा भवन्ति (च्विरूप)

प्रश्न

१ ५ व ७ या श्लोकात जो उपदेश केलेला आहे तो गद्यरूपानें संस्कृतमध्यें लिहा.

२ तिसऱ्या श्लोकात कवीला काय सांगावयाचें आहे?

३ जगात महत्त्व कशानें प्राप्त होतें?

४ रचनेच्या दृष्टीनें तुम्हास कोणता श्लोक आवडतो तें सकारण सांगा.

५ पुढील समासाचा विग्रह करून नावें सांगा —परप्रत्ययनेयबुद्धिः, गुणाधिपः, खरसूकरा, अनन्तपारम्, जनानुरागप्रभवा ।

पाठ ३५

रत्नावली-कथा ।

(प्रथमो विभाग)

अस्तीह भारते वर्षे कौशाम्बी नाम नगरी। तत्रोदयनो नाम वत्सदेशस्य राजाऽऽसीत् । तस्य च सचिवो यौगन्धरायणो नामातीव चतुरः। तस्मिन् राज्ञि महीं शासति केनचित्सिद्धेनादिष्टम् । यथा सिंहलेश्वरस्य दुहितरं रत्नावलीं यः परिणयेत्स सार्वभौमो भवेदिति। ततस्तत्प्रत्ययात्तेन मन्त्रिणा वत्सेश्वरस्यार्थे बहुशः सिंहलेश्वरः प्रार्थित। सिंहलेश्वरस्तु वत्सेश्वरस्य महिष्या वासवदत्तायाः सम्बन्धित्वेन रत्नावलीं वत्सराजाय प्रदातुं नेच्छत्। तदा सहसोत्पन्नेन वह्निना वासवदत्ता दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य

यौगन्धरायणः सिंहलेश्वरान्तिकं बाभ्रव्यं कञ्चुकिनं रत्नावलीं पुनः प्रार्थयितुं प्राहिणोत्। एवं पुनः प्रार्थितेन सिंहलेश्वरेण चिन्तितम् 'वत्सेश्वरेण सहास्माकं सम्बन्धलोपो मा भवतु' इति। ततस्तेन दत्ता रत्नावली वत्सेश्वराय प्रतिपादयितुं सिंहलेश्वरामात्येन वसुभूतिना बाभ्रव्येण चानीयमाना समुद्रे यानभङ्गान्निमग्ना। निमग्नया तया किमपि फलकमासादितम्। सिंहलेभ्यः प्रत्यागच्छता केनचित्कौशाम्बीयेन वणिजा तदवस्था सा दृष्टा। रत्नमालाचिह्नायास्तस्याः प्रत्यभिज्ञानतः कौशाम्बीं च प्रापिता। तदा यौगन्धरायण इयं वारिधेः सागरतो लब्धेति मत्वा सागरिकेति तस्या नाम कृत्वा तां सगौरवं देवीहस्ते न्यक्षिपत्। एकदा वसन्तोत्सवे प्रवृत्ते वासवदत्तया राजा मकरन्दोद्याने मदनपूजां निर्वर्तयितुमाहूतः। यदा स तत्रागतस्तदा स परिजनमध्यगतया सागरिकया दृष्टः। वत्सं दृष्ट्वा तस्मिन्बद्धमनोभावा साभवत्। नृपोऽपि तां दृष्ट्वा तदाकृष्टहृदयोऽभवत्। सागरिकापि तं वत्सराजमेव चिन्तयन्ती स्वसख्या सुसङ्गतया सह कथमपि कालमनयत्।

(द्वितीयो विभाग)

गच्छति काले राजानमस्वस्थं दृष्ट्वा तस्य वयस्यो वसन्तकः सुसङ्गतामेकान्ते प्राह। सुसङ्गते न हि सागरिकां वर्जयित्वा प्रियवयस्यस्यान्यत्किमप्यस्वस्थतायाः कारणम्। तदत्र प्रतीकारश्चिन्त्यतामिति। तत सुसङ्गतया प्रतिज्ञातम्। आर्य विरचितभङ्गिनीयेषा सागरिका गृहीत्वा देव्याश्चरत्याः काञ्चनमालाया वेषधारिण्या मया प्रदोषे माधवीलतामण्डप भर्तुर्मनोरथा सागरिका समागमेनावश्यं पूरयितव्या इति। इममुदन्तमुपलभ्य देवी वासवदत्ता स्वयमेव काञ्चनमालया सह कृतावगुण्ठनोपाढौकत। तत्र सागरिका प्रतिपालयन्तौ स्थितौ राजा वसन्तकश्च। तयोरागमनं दृष्ट्वा काञ्चनमालासहिता सागरिकेयागतेति मन्यमानो राजोपसृत्य सागरिकाधिया तां प्रणयमधुरैर्वचोभिरनुनेतुं प्रसादयितुं च

प्रायतत । तानि वचांसि श्रुत्वा वासवदत्ता सरोषमवगुण्ठनमपनीयात्मानं दर्शयामास । तां दृष्ट्वा विलक्षो राजा तत्प्रसादनपरोऽभवत् । सा त्वकृत्वैव प्रसादं गता । गतायां तस्यां वासवदत्तावेषधारिणी सागरिका तमेवोद्देशं प्राप्ता । सा सागरिकेति निश्चित्य राजा तस्याः समीपं गत्वावदत् । मम परा प्रीतिस्त्वय्येवेति । यावत्स एवं वदति तावदेवानुशयवती वासवदत्ता भर्तारमनुनेतुं पुनः प्राप्ता । तां पुनरागतां दृष्ट्वा तस्याः प्रसादनमशक्यमिति मत्वा देवि वेषसादृश्येन वञ्चिता वयम् । तत्क्षम्यतामित्युक्त्वा तस्याः पादयोरपतत् । ततः सागरिकामग्रतः कृत्वा वासवदत्ता गता । सागरिका तया कुत्र नीतेति न ज्ञातं केनापि । अतः स नृप उत्कण्ठितचेता आसीत् ।

(तृतीयो विभाग.)

एतस्मिन्नेवान्तरे सम्बरसिद्धिर्नाम कश्चिदैन्द्रजालिको यौगन्धरायणप्रयुक्त आगत्य देव मम खेलनं द्रष्टव्यमिति प्रार्थयत । राज्ञानुज्ञातः स पिच्छिकां भ्रमयन् ब्रह्माणमिन्द्रं विष्णुं च क्षणेनादर्शयत् । तद् दृष्ट्वा राज्ञो वयस्यो वसन्तकोऽब्रवीत् । अरे यद्यमुना परितुष्टेन कार्यं तर्हि दर्शय सागरिकामिति । अत्रान्तरे सिंहलेश्वरेण प्रहितो वसुभूतिर्वत्सस्य कञ्चुकिना वाभ्रव्येण सह द्रष्टुमागतः । ततो विश्रम्यतामिदानीमिति निर्दिष्ट ऐन्द्रजालिकः पिच्छिकां भ्रमयित्वा दर्शनीयं मे खेलनमेकमवश्यमिति सम्प्रार्थ्य निरगच्छत् । वसुभूतिना रत्नावली यानभङ्गात्समुद्रे निमग्नेति कथितम् । सङ्कथाव्यापृतेषु सर्वेष्वन्तःपुरेऽग्निरुत्थित इति महान्कोलाहल उदभवत् । ततो वासवदत्ता निर्घृणया मया निगडसंयमिता सागरिका विपद्यते तत्परित्रायतामार्यपुत्र इत्युच्चैराक्रोशत् । श्रुत्वैतद् वत्सेश्वरः पतङ्गवृत्तिर्भूत्वाग्निं प्राविशत् । तमन्वगच्छद्वासवदत्ता । ततः सर्वेऽपि जना अग्निप्रवेशमकुर्वन् । यदा राज्ञा सागरिका बहिरानीता तदा वह्निः प्राशाम्यत् । ततः किंनु खल्विदमिन्द्रजालमिति सर्वेऽ

शङ्कन्त । यदा सागरिका बहिरानीता तदा सा प्रत्यभिज्ञाता वसुमतिवाभ्रव्याभ्याम् । या सागरिका सैव रत्नावली स्वभगिनीति ज्ञात्वा वासवदत्ता तस्या बन्धनान्यपानाययत् । यदा सर्वे सुखमुपविष्टास्तदा यौगन्धरायणस्तत्र प्राप्तः । स्वामिनोऽभ्युदयार्थं यत्सर्वं तेन परोक्षं कृतं तत्सर्वं सोऽकथयत् । ततो वासवदत्ता स्वकीयैराभरणैरलङ्कृत्य सागरिकां हस्ते गृहीत्वा देवीशब्दभाजं च तां कृत्वा स्वीकुरोत्वार्यपुत्र इमां रत्नावलीमित्युक्त्वा तां तस्मै समर्पितवती ।

टीपा

'रत्नावली' नाटिका श्रीहर्षांनी लिहिली. त्या नाटिकेचे आधारानें वरील गोष्ट लिहिलेली आहे.

'अपानाययत्–दूर करविली, काढवली' 'अप+नी' याच्या प्रयोजकाचें [illegible] भू. तृ. पुरुषी एकवचनी रूप.

'परोक्षम् (अव्यय)–न कळत.' अक्ष्णोः परम् (अव्ययीभाव समास)

'समर्पितवती–अर्पण करती झाली.' (सम्+ऋ याच्या प्रयोजकाच्या कर्तरि भूत. धा. विशेषणाचें स्त्री. प्र. एकवचनी रूप).

संस्कृतमध्यें 'आर्यपुत्र' हा शब्द स्त्रिया नवऱ्याला उद्देशून योजतात.

प्रश्न

१ रत्नावल्या नाम सागरिकेति कथं जातम् ?

२ सागरिकाया निवासस्थलं ज्ञातुं का युक्तिः कृता यौगन्धरायणेन ?

३ या वृत्तान्यातील सर्व सति सप्तम्यन्त रचना शोधून काढा व त्यांचा उपयोग स्पष्ट करा.

४ समास सोडवून नावें सांगा —पद्ममनोभावा, रत्नमालाश्चिह्ना, सरोपम्, प्रणयमधुराणि, सङ्गव्यापृता: ।

५ रूपे ओळखून वाक्यात योजा —आसादितम्, परित्रायताम्, सम्प्रार्थ्य, प्रतिपात्स्यन्ती, निर्वर्तयितुम् ।

शब्दसङ्ग्रह (संस्कृत-मराठी)

अ

अंशुकम्—वस्त्र
अग्निकल्प (वि.)—अग्नीसारखा
अग्न्यस्त्र —बाणाचें नाव
अङ्गुष्ठ —आंगठा
अजिनम्—कातडें
अजेय (न त)—जिंकण्यास अशक्य
अदीन (वि)—धीराचा, उत्साहयुक्त
अधिष्ठानम्—शहर
अनार्य (वि.)—क्षुद्र, नीच, दुष्ट
अनिशम् (अ)—एकसारखें, सतत
अनुग —अनुयायी, सेवक
अनुयायिन् (पु)—पाठीमागून येणारा
अनु+युज् (७ आ प)—विचारणें, चौकशी करणें
अनु+रुध् (४ आ प)—अनुसरण, पाळणें
अनुष्ठित (अनु+स्था—कर्मणि भू धा वि)—आचरलेला, कृतीत आणलेला
अन्तर्+धा (३ उ प.)—लोपणें, अदृश्य होणें
अन्तिकम् (अ)—जवळ
अन्तेवासिन् (पु)—शिष्य
अन्वास्यमान (अनु+आस्—कर्मणि वर्त. धा वि.)—सेवा केली जाणारा
अप+अस् (४ प. प)—टाकून देणें
अपरेद्यु (अ.)—दुसरे दिवशी
अपाय —इजा, नुकसान
अप्रतिम (वि)—अतुल, ज्याला तोड नाही असें
अब्रह्मण्यम्—ब्राह्मणावर संकट
अभि+ज्ञा (९ आ प) ओळखणें
अभि+द्रु (१ प प)—हल्ला करणें, चाल करणें
अभिपन्न (अभि+पद्—कर्म भू धा. वि)—स्थितीप्रत गेलेल
अभि+वाद् (१० आ प.)—नमस्कार करणें
अभिवाद्य (अभि+वाद्—ल्यबन्त)—नमस्कार करून
अभीष्टम्—इच्छा
अभ्यर्चनम्—पूजा
अभ्यागत —पाहुणा
अमर —देव
अमर्षण (वि)—रागीट
अमुत्र (अ)—परलोकांत
अम्बुधर —मेघ
अयुक्तम्—अयोग्य गोष्ट
अरविन्दम्—कमळ

अरिमर्दन —शत्रूला मारणारा
अरिहा (अरिहन्)—शत्रूला मारणारा
अर्क —सूर्य
अर्चित (अर्च्-कर्म भू धा वि)—
मिळविलेलें
अर्थिन् (पु)—याचक
अर्थ्य (वि)—अर्थपूर्ण, सार्थ
अव + इक्ष् (१ आ प)—वाकूनी
घरा लक्ष देणें
अवहित (अव + धा कर्म भू धा
वि)—लक्ष असलेला
अवमत (अव + मन्-कर्म भू धा
वि)—अपमान केलेला
अवगाढ (अव + गाह् कर्म भू धा
वि)—बुडलेला, तरबेन झालेला
अव + गाह् (१ आ प)—स्नान
करणें, शिरणें
अर्णव —समुद्र
अवद्य (वि)—निर्दोष
अवाक्‌शिरस् (पु)—खाली डोकें
घातलेला
अविलम्बितम् (अ)—विलम्ब न
लावता
अवध्यत्वम्—ठार करण्यास अयोग्य
स्थिति
अश्मन् (पु)—दगड
अस्थि (न)—हाड
अश्विनौ (पु द्विवचन)—देवांचे वैद्य
अश्विनीकुमार

आ

आकीर्ण (आ+कॄ-क भू धा वि)—
पसरलेलें
आ + छद् (१० प प आच्छादयति)—
आच्छादणें, लपविणें
आजि (पु स्त्री)—लढाई
आदित्य —सूर्य
आननम्—तोंड
आपतित (आ+पत्-क भू धा वि)—
घडलेलें
आ+पूर (१० उ प)—भरणें वाढवणें
आ+मन्त्र् (१० आ प)—निरोप घेणें
आयत (वि)—लांब
आलय —राहाण्याची जागा, घर
आसादित (आ+सद् (प्र) क भू धा
वि)—मिळविलेलें
आश्रमकर्मन् (न)—आश्रमाचें काम
आस्यम्—तोंड
आहर्तृ (पु)—हरणारा नेणारा
आहृत्य (आ+हृ चें ल्यबन्त अ)—
नेऊन

इ ई

इन्द्रजालम्—जादू, नजरबंदी
इष्टम् (इष चें क भू धा वि)—
इच्छिलेलें
ईदृश् (वि)—अशा प्रकारचें

उ

उच्चाटनम्—हालविणें, घालवून देणें

उच्चैःश्रवस् (पु)—इन्द्राच्या घोड्याचें नाव

उज्झित (उज्झ्—क. भू. धा. वि.)—सोडून दिलेलें

उद्+कृत् (६ प. प.)—तुकडे करणें, कापणें

उत्तरवासस् (न.)—पांघरण्याचें वस्त्र

उत्तरङ्ग (वि.)—उड्या मारणारा, उत्कण्ठित

उद्+सह् (१ आ. प.)—धीर होणें, धजणें

उत्सादित (उद्+सद्—प्र.—क. भू. धा. वि.)—नाश केलेला

उत्सृज्य (उद्+सृज्—ल्यबन्त अ.)—सोडून

उदारधी. (वि)—उदार बुद्धीचा

उदासीन (वि.)—तटस्थ, लक्ष न देणारा

उदीची (वि. स्त्री.)—उत्तर (दिशा)

उदीर्ण (उद्+ऋ—क भू. धा. वि.)—बोललेलें

उद्+धृ (१ प. प.)—उचलणें, वर घेणें

उद्यत (वि.)—तयार

उन्निद्र (वि.)—झोप न आलेले

उपकरणम्—साधन

उप+क्रम् (१ आ. प.)—आरंभ करणें

उपपन्न (उप+पद्—क. भू. धा. वि.)—योग्य

उप+रुध् (७ उ. प.)—अडवणें

उप+स्था (१ प. प.)—जवळ जाणें

उपहित (उप+धा—क भू. धा. वि.)—ठेवलेलें, जोडलेलें

उपानह् (स्त्री)—जोडा

उपार्जित (उप+अर्ज्—क. भू. धा. वि.)—मिळविलेलें

उपेत्य (उप+इ—ल्यबन्त अ.)—जवळ जाऊन

उशीनर.—एका राजाचें नाव-शिबि राजा

ऊ

ऊषर -म्—नापीक-ओसाड जमीन

ऊरु (पुं)—मांडी

ऋ

ऋक्ष.—अस्वल

ए–ऐ

एकाकिन् (वि.)—एकटा

ऐन्द्रजालिकः—जादूगार

औ

औरस (वि.)—स्वतःचा (मुलगा)

क

कदम्ब —वृक्षाचें नाव

कन्दर.-म्—गुहा

कम् (१, १० आ. प. कामयते)—प्रेम करणें, इच्छिणें

कवच -म्—चिलखत

कवचिन् (वि)—चिलखत घातलेला
करणम्—साधन
करभ —उंट
कलुष (वि.)—गढूळ, रागावलेला
कह्लारम्—पांढरें कमळ
काङ्क्ष् (१ आ. प.)—इच्छिणें
काननम्—अरण्य
कान्त (वि)—आवडणारें, सुन्दर
कामिनी (स्त्री.)—सुंदर स्त्री
काय —देह
कारण्डव —बदक
कार्पण्यम्—दैन्य, क्षुद्रपणा
कार्श्यम्—बारीकपणा
कालकेया (पु.)—राक्षसाचें नाव
किंकर्तव्यतामूढ (वि.)—काय करावें हें न समजणारा
कियत् (वि)—किती
किरात —रानटी मनुष्य
किसलय -मू—अंकुर, कोंब
कुञ्जर —हत्ती
कुठार —कुऱ्हाड
कुन्द -म्—जाईसारखें फुलझाड
कुमुदम्—चन्द्रविकासी कमळ
कुम्भ —पाण्याचें भांडें, हत्तीचें गण्डस्थल
कुररी—एक हिंस्र पक्षीण
कूटम्—टोंक, वरचा कोपरा, शिखर
कूलम्—तीर, काठ
कृताञ्जलि (पुं)—हात जोडलेले आहेत असा
कृतान्त —यम
कृतास्त्र (वि)—ज्यानें अस्त्राचें अध्ययन केलें आहे असा
कृत्स्नम् (वि.)—सर्व
कृष्णाजिनम्—हरिणाचें कातडें
कॄ (६ प. प. किरति)—पसरणें
कोटर-म्—झाडाची ढोली
कोसल —देशाचें नाव
क्रतु (पुं.)—यज्ञ
क्री (९ उ. प.)—विकत घेणें
क्लिन्न (क्लिद्–क भू धा. वि.)—भिजलेला
क्लिश् (९ प. प)—त्रास होणें
क्षम (वि.)—योग्य, समर्थ
क्षीण (वि.)—थकलेला, कमी झालेला
क्षीराम्भोनिधि (पु)—क्षीरसागर

ख

खर (वि.)—तीव्र, (ना.)—गाढव.
ख्या (२ प. प.)—सांगणें
ख्यात (ख्या–क. भू. धा. वि.)—प्रसिद्ध
गतक्लम (वि.)—श्रमपरिहार झालेला
गजेन्द्र —उत्तम बैल
गर्ता (स्त्री.)—खड्डा
गहनम्—दाट झाडी, दाट अरण्य
गाढ (वि)—गच्चीचा
गाण्डीवम्—अर्जुनाच्या धनुष्याचें नाव
गुरु: (वि.)—जड, महत्त्वाचा
गुरुत्वम्—मोठेपणा

गृध्नु (वि.)—लोभी
गेहम्—घर
गोप्तृ (पुं.)—रक्षण करणारा
गौरवम्—मोठेपणा
ग्रन्थिल (वि.)—गाठीळ, गाठ असलेलें
घटित (घट् १ आ. प.–क. भू. धा. वि.)—जोडलेलें, बनविलेलें

च

चक्रवाक—पक्ष्याचें नांव
चतुराननः—ब्रह्मदेव
चर्मन् (न.)—चामडें
चारु (वि.)—सुंदर
चार्यताम् (चर्–प्र. कर्मणि आ. तृ. पु. एकव.)—फिरविली जावो
चीरधरः—झाडाच्या साली पांघरणारा
चेतना—शुद्धि, ज्ञान
चेष्टितम्—कृत्य, हालचाल

छ

झ

झटिति (अ.)—जलद, एकदम

त

तपनीयम्—सोनें
तपोधनः—मुनि, यति
तारस्वरः—उंच आवाज
तिलः—तीळ, लहान भाग
तुल् (१० उ. प.)—तोलणें, वजन करणें
तुला—तराजू, बरोबरी, छपराचा निमुळता वासा
तॄ (१ प. प.)—तरून जाणें, तरणें
त्वर् (१ आ. प.)—घाई करणें
त्वष्टृ (पु.)—देवाचा कारागीर
त्रस्त (त्रस्–क. भू. धा. वि.)—भ्यालेला
त्राणम्—रक्षण
त्रिदशाः (पुं. प्रथमा ब. व.)—देव
त्रिदिवम्—स्वर्ग, आकाश

दल् (१ प. प.)—उमलणें, उघडणें, फुटणें
दशन —दात
दानव —राक्षस
दायाद —दाईज, भाऊबंद
दारक —मुलगा
दारा (पु. प्र. ब. व.)—बायको
दारुण (वि.)—भयंकर
दिग्ध (दिह्–क भू. धा. वि.)—लेप दिलेला, सारवलेला, भिनलेला
दिदृक्षु (दृश्–इच्छार्थक उकारान्त नाम) —पाहाण्याची इच्छा करणारा
दिव् (४प. प दीव्यति)—जुगार खेळणें
दिवाकर —सूर्य
दिविष्ठ (वि.)—स्वर्गांत राहणारा
दिव्य (वि.)—स्वर्गीय
दिष्ट्या (अ.)—सुदैवानें
दु (५प प.)—त्रास देणें, पीडा देणें
दुरतिक्रम(वि.)—बदलता न येण्यासारखें
दुराधर्ष (वि.)—जवळ जाण्यास कठीण, पराभव करण्यास कठीण
दुर्मद (वि.)—उन्मत्त झालेला
देय (दा–कर्मणि वि धा. वि.)—देण्यास योग्य
देवदत्त —अर्जुनाच्या शंखाचें नाव
देवनम्—द्यूत, शोक
देवराज —इन्द्र
द्युति (स्त्री.)—तेज
द्विज —ब्राह्मण, पक्षी
द्विजाति (पुं.)—ब्राह्मण
द्रुम —वृक्ष, झाड

ध

धनुर्धरः—योद्धा
धरणी—पृथ्वी
धर्म —स्थिति, गुण
धामन् (न.)—ठिकाण, तेज
धारापथ—तलवारीच्या धारेचा मार्ग
धृत (धृ–क. भू धा. वि.)—रक्षण केलेलें
धौत (वि.)—शुभ्र, धुतलेला
ध्मा (१प. प. धमति)—फुंकणें, वाजवणें

न

नय —नीति, न्याय
नलिनी (स्त्री.)—कमळानीं युक्त सळें
नन्दिग्राम —भरताच्या मामाचें गाव
नाना (अ.)—विविध प्रकारानीं (समासाच्या आरंभीं विशेषणासारखा उपयोग होतो)
नामास्त —नावाचा लोप
नाराच —बाण
निकाम (वि.)—सारखा
निकृति (स्त्री.)—अपमान
निक्षेप—ठेव
निगड –डम्—बिडी, साखळदंड
निग्रह—अटकाव, ताब्यात ठेवणें
निघ्नन् (नि+हन्–वर्त. धा. वि.)—मारीत, मारणारा
निदाघ—उन्हाळा

निदेश—सूचना, हुकूम
निपीत (नि+पा–कर्म. भू. धा. वि.) पूर्णपणें प्यालेला
निभ (वि.)—सारखा (हा शब्द समासाच्या शेवटीं येतो)
निभृत (वि.)—गुप्त, लपलेला
नियुक्त (नि+युज्–क. भू. धा. वि.)—नेमलेला
निम्नगा—नदी, सखल प्रदेशाकडे जाणारी
निर्झर—ओढा
निर्दयम् (अ.)—निर्दयपणें
निर्+भर्त्स् (१० आ. प.)—निंदा करणें
निर्+मा (३ आ. प.)—निर्माण करणें, बांधणें
निर्लीन (निर्+ली–क. भू. धा. वि.)—लपलेला
निशम्य (नि+शम्–चें ल्यबन्त)—ऐकून
निशीथ—मध्यरात्र
निषादराज—रानटी लोकांचा राजा
निष्क्रान्त (निस्+क्रम्–क. भू. धा. वि.)—निघून गेलेला
निष्पन्न (निस्+पद्–क. भू. धा. वि.)—ठरलेला, झालेला
निःस्वन—मोठा आवाज
निहत (नि+हन्–क. भू. धा. वि.)—ठार केलेला
नेपथ्ये—पडद्यांत (नेपथ्य शब्दाची सप्तमी ए. व.)
नैषादि—निषादाचा मुलगा
नैसर्गिक (वि. स्त्री–की)—स्वाभाविक
नो चेत् (अव्यय)—नाहीं तर
न्यस्त (नि+अस्–क. भू. धा. वि.)—ठेवलेला

प

पक्षपातिन् (वि.)—बाजू घेणारा, अनुकूल
पङ्क—चिखल
पङ्कजम्—कमळ
पत्रपुटम्—पानाचा द्रोण
पदाति—पायानीं चालणारा
पद्मिनी—कमळाची वेल, कमळानीं युक्त तळें
परपुरंजय—श्रेष्ठ योद्धा
परमेष्ठिन् (पु.)—ब्रह्मदेव
परासु (वि.)—प्राण गेलेला
परिग्रह—स्वीकार
परिदेवनम्—शोक
परिदेव् (१० प. प.)—शोक करणें
परिधाय (परि+धा–ल्यबन्त)—अंगावर घेऊन
परिमल—सुगंध
परिमार्गणम्—शोध
परिवार्य (परि+वृ प्र. । ल्यबन्त)—वेढून
पर्युत्सुक (वि.)—उत्कण्ठित
पाथेयम्—मार्गावरील तरतूद
पायोद—मेघ

पाथोदधिः (पु.)—समुद्र
पादप —वृक्ष, झाड
पार -रम्—पलीकडील तीर, पूर्णत्व
पावक —अग्नि
पाशुपत (वि.)—शंकराचें
पाषाण —दगड
पिक—कोकिळ
पिच्छिका—मोराच्या पिसांची जुडी
पितामह —भीष्म, ब्रह्मदेव
पितृव्य —चुलता
पिनाकिन् (पु.)—शंकर
पिपासित-(पा. इच्छार्थक क. भू. धा. वि.)—पिण्याची इच्छा केलेला, तहानेलेला
पुरस् (अव्यय)—पुढल्याप्रमाणें
पुरुषकार —पराक्रम
पुरोधस् (पु.)—पुरोहित
पूर्ति (स्त्री)—पुरी करणें
पूर्वाभ्यस्त (वि.)—पूर्वीचा परिचय असलेला
पूर्वेद्यु (अव्यय)—पूर्वीच्या दिवशीं
पुलिन -नम्—वाळवंट
पुष्पधर (पु.)—फुललेला (वृक्ष)
पोतक —वासरूं, बच्चा
प्रकर्ष —आधिक्य, श्रेष्ठपणा
प्रकाश (वि.)—स्वच्छ
प्रकाशय (प्र+काश्-प्र.)—तेजस्वी करणें, उघड करणें

प्रकीर्ण (प्र+कॄ-क. भू. धा. वि.)—पसरलेला
प्रणय —प्रेम, विनंति, मैत्री
प्रतापितः (प्र+तप्-प्र.-क. भू. धा. वि.)—तापविलेला
प्रतापिन् (पुं.)—पराक्रमी
प्रतिपाल्य (प्रति+पाल्-प्र.)—वाट पाहणें
प्रतिभयम्—संकट (वि. भयंकर)
प्रतियामम्—(अव्ययीभाव समास)—रात्रीच्या प्रत्येक चौथ्या भागांत
प्रत्यय —विश्वास, खात्री
प्रत्याख्यात (प्रति+आ+ख्या-क. भू. धा. वि.)—नाकारलेला, टाकलेला
प्रत्यागत (प्रति+आ+गम्-क. भू. धा. वि.)—परतलेला
प्रत्यूषे (अ.)—अगदीं सकाळीं
प्रपद् (४ आ. प.)—शरण जाणें, प्राप्त होणें
प्रपन्न (प्र+पद्-क. भू. धा. वि.)—शरण आलेला, स्थितीप्रत गेलेला
प्रपात —धबधबा
प्रवर (वि.)—श्रेष्ठ
प्र+शास् (२ प. प.)—उपदेश करणें, सत्ता चालवणें
प्रसक्त (प्र+सञ्ज्-क. भू. धा. वि.)—गटलेला
प्रसन्न (प्र+सद्-क. भू. धा. वि.)—स्वच्छ, संतुष्ट

प्रसादातर्प —फार मोठी कृपा
प्रहरणम्—शस्त्र
प्रहास —थट्टा, शोभा
प्रांशु (वि.)—उंच
प्रांजलि (वि.)—हात जोडले आहेत असा
प्रापित (प्र+आप्—प्र—क. भू. धा वि.)—पोहोंचविलेला
प्र+अर्थ् (१० आ. प.)—पाठलाग करणें, प्रार्थना करणें
प्रार्थना—विनति
प्रार्थनीया—इच्छिण्यास योग्य
प्रावरणम्—आच्छादन, वस्त्र
प्रेरय (प्र+इण्-प्र)—पाठविणें
प्रेष्य —नोकर, दास
प्लवङ्ग —वानर

फ

फणिन् (पु.)—सर्प
फलवर्यम्—उत्कृष्ट फळ
फल्गु (वि.)—निरुपयोगी
फाल्गुन —अर्जुनाचें नाव
फेन —फेंस

ब

बदरम्—बोर
बलान्वित (वि.)—पुष्कळ बगळे असलेला
बर्ह -र्हम्—मोराचें पीस
बहुल (वि.)—पुष्कळ
बहुलीभू (च्वि रूप)—पुष्कळ होणें
बालिश (वि.)—पोरकट, मूर्खपणाचें
बृहत् (वि.)—मोठा
बृहस्पति —देवांचा गुरु
बोधय (बुध्-प्र)—जागें करणें, उपदेश करणें
ब्रह्मण्य (वि.)—ब्राह्मणांना हितकर, धार्मिक

भ

भस्मीकृ (च्वि रूप)—भस्म करणें
भ्रम् (प्रयोजक)—फिरविणें, हालविणें
भा—तेज
भाण्डम्—भांडें
भीम—(वि.)—भयकर
भीरु (वि.)—भिना
भीषण (वि.)—भयंकर
भुजगी—सर्पीण
भूतेश —महादेव
भूयः (अव्यय)—पुन्हा

म

मघवन् (पुं.)—इन्द्र
मथनम्—नाश, घुसळणें
मनीषिन् (पु.)—मन ताब्यात असलेला मनुष्य, शहाणा मनुष्य
मन्थ् (९ प. प.)—घुसळणें
मन्यु —रवी
मल —पाप

महारथ —१०००० योद्ध्यांबरोबर लढणारा वीर
महोषरम्—मोठें वाळवंट
मातुल —मामा
माया—कपट
मिथ्यावादिन् (वि)—खोटें बोलणारा
मिष्ट (वि)—रुचकर
मुक्ता—मोती
मुमुक्षु (पु)—मोक्षाची इच्छा करणारा
मृग् (१० आ प.)—पारध करणें, शोधणें
मृग —पशु, हरिण
मृधम्—युद्ध

य

यज्ञवाट —यज्ञाची राखून ठेवलेली जागा
यक्षेश्वर —यक्षांचा अधिपति
यदृच्छया (अव्यय)—सहजगत्या
यमसादनम्—यमाचें घर
याजक —यज्ञ करविणारा
यात्रा—स्वारी
याज्ञसेनी—द्रौपदी
युगपद् (अव्यय)—एकदम
यूथम्—कळप
योषित् (स्त्री)—स्त्री

रहस्—गुप्त गोष्ट
राजकुलम्—राजाची न्यायसभा
राजर्षभ —श्रेष्ठ राजा
राजीवम्—कमळ
रामणीयकम्—सौन्दर्य
रिक्त (रिच्—र. भू धा वि)—रिकामा
रुचिर (वि.)—सुन्दर, तेजस्वी
रुधिरम्—रक्त

ल

लक्ष्यम्—नेम धरलेली गोष्ट
लग्न (लग्—क भू धा वि)—अडक- लेलें, जोडलेलें
लघुत्वम्—कमीपणा
लालसा—इच्छा
लीला—सोपपणा
लोहम्—लोखंड

व

वक्त्रम्—तोंड
वणिज् (पु)—वाणी, व्यापारी
वत्सल (वि.)—प्रेमळ
वन् (८ आ प)—याचना करणें
वनान्त —रानाचा हद्दीकडचा भाग
वनोद्देश —रानाचा एक भाग
वर (वि.) श्रेष्ठ
वरारोहा (वि)—सुंदर मांड्या अस-

वशिन्—वशी-यति
वसनम्—वस्त्र
वाजिन् (पु)—घोडा
वासव —इन्द्र
वासिष्ट —वसिष्ठाचा मुलगा
विकृष्यमाण (वि+कृष्–कर्मणि वर्त धा. वि)—ओढला जाणारा
विग्रह —भाडण
विचक्षण —शहाणा मनुष्य, विद्वान्
विनीवित (वि)—जीव गेलेला, मेलेला
वि+तृ (१ प प.)—देणें, हवाली करणें
विद्विष् (पु)—शत्रु
विधौत (वि)—स्वच्छ, धुतलेला
विपत्ति (स्त्री)—सकट, मृत्यु
विपरीतता—उलट स्थिति
विपर्यय —बदल
विप्रतिपन्न (वि+प्रति+पद्–क भू धा वि)—गोंधळलेला, परस्परविरुद्ध
विभव —ऐश्वर्य सपत्ति, भरभराट
वि+भ्राज् (१ आ प)—चकाकणें, शोभणें
विमार्गणम्—शोध
वि+मृश् (६ प प)—विचार करणें, वाटणें
विवरम्—भोक, खड्डा
विवर्ण (वि)—फिक्ट रगाचा
वि+रञ्ज् (१ उ प)—कटाळणें, त्रासणें
विलोपित (वि+लुप्–प्र–क. भू धा वि)—नाश केलेली.
विरिञ्च —ब्रह्मदेव
विल्म्वनम्—विल्व, खोबळा
विश्वकर्मन् (पु)—देवाचा कारागीर
विशांपति (पु)—राजा
विषण्ण (वि+सद्–क भू धा वि)—खिन्न
विसज्ञ (वि)—बेशुद्ध
विसृत (वि+सृप्–क. भू धा वि)—पसरलेला
विहाय (वि+हा–ल्यबन्त अव्यय)—टाकून, सोडून
वीचि (पु स्त्री)—लाट
वीर्यम्—पराक्रम, शौर्य
वीरुध् (स्त्री)—वेल
वृकोदर —भीम
वृत (वृ क भू धा वि)—निवडलेला, वेढलेला
वृत्ति (स्त्री)—उपजीविका
वृत्र —राक्षसाचे नाव
वृषध्वज —शकर
वेतनम्—मजुरी
वैश्वानर —अग्नि
वोढुम् (वह्–तुमन्त अव्यय)—धारण करण्याकरिता, उचलण्याकरिता
व्यपनीत (वि+अप+नी–क भू धा वि)—नाहीसा करेला, दूर नेलेला
व्यसनम्—पाप, दु ख

व्यसनम्—संकट

व्याहृत (वि + आ + हृ—क्त भू. धा. वि.)—बोललेला

व्योमन् (न.)—आकाश

श

शंसित (शंस्—क्त. भू. धा. वि.)—शंसिलेला, स्तुति केलेला

शङ्कित (शङ्क्—क्त. भू. धा. वि.)—भ्यालेला

शक्र —इन्द्र

शठ —लबाड, धूर्त मनुष्य

शतशः (अव्यय)—शंभर वेळा

शतक्रतु (पु.)—इन्द्र

शरणम्—रक्षण, आसरा

शरण्य (वि.)—रक्षण करण्यास योग्य, आश्रयास योग्य

शरद् (स्त्री.)—शरदृतु, पावसाळा

शशाङ्क —चन्द्र

शाखिन् (पु.)—वृक्ष

शाठ्यम्—लबाडी, ठकबाजी

शार्दूल —वाघ

शालिवनम्—शाली धान्याचें शेत

शिवारुतम्—कोल्हेकुई

शिखिन् (पु.)—मोर, अग्नि

शिबि (पु.)—राजाचें नांव

शुभ्र (वि.)—शुभ्र

श्येन —ससाणा

श्रीमत् (वि.)—श्री-ऐश्वर्ययुक्त, मंगलयुक्त

श्रेष्ठिन् (पुं.)—व्यापारी, वाणी

ष

षट्चरण —भुंगा

षण्ड —ण्डम्—समूह, समुदाय

स

संवृत (सम्+वृ—क्त भू. धा. वि.)—आच्छादिलेला, झाकलेला

संलीन (सम्+ली—क्त भू. धा. वि.)—एकरूप झालेला

सम्+हु (३ प. प.)—अर्पण करणें, आहुति देणे

संशप्तक —मागें न परतणारा योद्धा

सदृश (वि.)—सारखा

संयुगम्—युद्ध

संग्राम —युद्ध

सत्तम (वि.)—अत्युत्तम

सत्त्वम्—सामर्थ्य

सत्यवाच् (वि.)—खरें बोलणारा

सत्यसन्ध (वि.)—वचन पाळणारा

सव्यसाचिन् (पु.)—अर्जुनाचें नाव

सद् (१ प. प.)—खचून जाणें, धीर खचणें

सदस् (न.)—सभा

सन्त्रस्त (सम्+त्रस्—क्त भू. धा. वि.)—भ्यालेला

सन्दीपित (सम्+दीप्—क्त. भू. धा. वि.)—पेटविलेला

सम्+धा (३ उ. प.)—जोडणें

सन्धानम्—जोडणें
सन्धि (पु)—तह
संनिकृष्ट (सम्+नि+कृष्—क भू धा. वि)—अवघ्र असलेला
सन्निपात—एकत्र होणें, समुदाय
सन्निभ (वि)—सदृश
सन्निहित (सम्+नि+धा—क भू धा वि)—जवळ ठेवलेला
सपत्न—शत्रु
सप्तच्छद—एक प्रकारचा वृक्ष
सभ्य (वि)—सभेंत बसलेला, (पु)—न्यायातील सदस्यास
सम (वि)—सारखा, न्यायी
समभेव (अव्यय)—एकदमच
समरम्—युद्ध
समस्या—श्लोकाचा चरण (श्लोक पुरा करण्याकरिता दिलेला)
समा (स्त्री बहुवचन)—वर्षें
समा+धा (३ उ प)—जोडणें, समाधान करणें, एकाग्र करणें
समा+वृ (५ उ प)—झाकणें, आच्छादणें
समा+श्रि (२ प प)—धार धरणें
समाहित (सम्+आ+धा—क भू धा वि)—एकत्र केलेलें प्रशान्त
समुत्थित (सम्+उद्+स्था—क भू धा वि)—उत्पन्न झालेला वर चढलेला
समुद्गीर्ण (सम्+उद+गॄ—क भू धा वि)—बाहेर टाकलेला
समुद्+गॄ (६ प. प)—बाहेर टाकणे
सम्बोध्य (सम्+बुध्—प्र—ल्यबन्त अव्यय)—उपदेश करून
सम्भार—तयारी
सम्भ्रान्त (सम्+भ्रम्—क भू धा वि)—गोंधळलेला घाबरलेला
सम्+मन्त्र् (१० आ. प)—एकत्र विचार करणें
सद्भाव—एकचित्तता
सरित् (स्त्री)—नदी
सलिलम्—पाणी
सस्यम्—धान्य
सहिम (वि)—थंडीनें युक्त
साक्षात् (अव्यय)—प्रत्यक्ष
साक्षिन् (पु)—पाहाणारा, साक्ष देणारा
सादनम्—घर
साध् (५ प प)—साध्य करणें, मिळविणें
साम्प्रतम् (अव्यय)—हल्लीं, (वि)—योग्य
सार रम्—तत्त्व, सामर्थ्य
सारस—बगळा
सास्रम् (अव्यय)—अश्रु डोळ्यात आणून
सीमन् (स्त्री)—सीमा, मर्यादा
सुजन—चांगला मनुष्य
सुधामुच् (वि)—अमृत स्रवणारा
सूकर—डुक्कर
सेवित (सेव्—क भू धा वि)—आचरलेला, व्यापलेला
सोम—चन्द्र, सोमरस

भाग तिसरा—मराठी पाठ

(संस्कृत भाषान्तराकरितां)

१—संस्कृत भाषान्तराकरितां सूचना

पहिल्या पुस्तकामध्यें साध्या वाक्यातील शब्दाची रचना कशी असली पाहिजे हें सोदाहरण दर्शविलेलें आहे त्याचप्रमाणें दोन साधीं वाक्यें च–वा या उभयान्वयी अव्ययानीं कशीं जोडतां येतात हेंहि दाखविलेलें आहे आतां संयुक्त व संमिश्र वाक्याची रचना कशी करतात हें पाहूं.

१ मी घरीं गेलों कारण मला बरें नव्हतें—अहं गृहम् अगच्छम् यतः अहम् अस्वस्थः आसम् । किंवा अहं गृहम् अगच्छम् । अहं हि अस्वस्थः आसम् । किंवा अहम् अस्वस्थः आसम् । अतः अहं गृहम् अगच्छम् ।

राम हुषार आहे परंतु तो अभ्यास करीत नाहीं—रामः चतुरः वर्तते किन्तु–परं–परन्तु सः अध्ययनं न करोति । किंवा रामः चतुरः अस्ति । स तु अध्ययनं न करोति ।

वरील वाक्याच्या भाषान्तरावरून 'यत –हि–अत ' व 'किन्तु–पर–परन्तु–तु' या उभयान्वयी अव्ययांचा संयुक्त वाक्यें जोडण्याकरितां उपयोग होतो हें दिसून येईल.

२ रामा तूं १४ वर्षें वनात राहा असें दशरथ रामाला म्हणाला—हे राम त्वं चतुर्दश वर्षाणि वने वस इति दशरथः रामाय अकथयत् ।

मुलानीं आईबापाची आज्ञा पाळावी हें योग्य आहे—बालाः पितरौ अनुरुध्येरन् इति युक्तं भवति । किंवा एतद् युक्तं यद् बालाः पितरौ अनुरुध्येरन् ।

एकमेकांबरोबर भांडू नका असा उपदेश करून म्हाताऱ्यानें प्राण सोडला—**परस्परेण सह मा विवदध्वम् इति उपदिश्य वृद्धः प्राणान् अत्यजत् ।**

आतां आपण बागेंत जावें असा विचार करून तो मनुष्य निघाला—**अधुना उद्यानं गच्छेयम् इति विचार्य सः नरः प्रस्थितः ।**

वरील वाक्यांतील मनांत आणलेल्या विचारदर्शक वाक्यानंतर अथवा तोंडानें उच्चारलेल्या वाक्यानंतर 'इति' हें अव्यय योजलेलें आहे. याच अर्थी उच्चारलेल्या वाक्याच्या आरंभीं 'यत्' हेंहि योजतात.

३ ज्या मित्राबरोबर मी पुष्कळ दिवस राहिलों तो हा—**येन सह अहं चिरं न्यवसम् तद् एव इदं मित्रम्—सः एव अयं वयस्यः ।**

ज्याच्या मदतीनें अर्जुनाला जय मिळाला तो कृष्ण यादवांचा प्रमुख होता—**यस्य साहाय्येन अर्जुनः जयम् अलभत सः कृष्णः यादवानां प्रमुखः ।**

ज्या देवीच्या प्रसादानें कवि काव्यें करतात त्या सरस्वतीला नमस्कार असो—**यस्याः कृपया कवयः काव्यानि रचयन्ति तस्यै सरस्वत्यै नमः ।**

वरील संमिश्र वाक्यांतील गौण वाक्यांत 'यद्' या संबंधी सर्वनामाचें आवश्यक विभक्तींतें रूप योजलेलें आहे व मुख्य वाक्यांत त्याचा पूर्वगामी शब्द जरूर त्या विभक्तींत योजलेला आहे. संबंधी सर्वनाम व पूर्वगामी शब्द यामध्यें 'लिंग व वचन' यामध्यें ऐक्य असलेंच पाहिजे, विभक्तींत असेल अथवा नसेल.

४ जेव्हां मी घरी गेलों तेव्हां मित्राला भेटलों—**यदा अहं गृहम् अगच्छम् तदा अहं मित्रम् अपश्यम् ।**

जोंपर्यंत देहांत सामर्थ्य आहे तोंपर्यंत मनुष्यानें पैसा मिळवावा—**यावत् शरीरे शक्तिः विद्यते तावत् एव नरः धनं विन्देत ।**

जर तुम्ही माझें म्हणणें ऐकाल तर तुमचें कल्याण होईल—**यदि यूयं मम वचनं शृणुयात तर्हि युष्माकं कल्याणं भवेत् ।**

जरी त्यानें पुष्कळ श्रम केले तरी त्याला यश मिळालें नाहीं—

यद्यपि सः बहु अध्ययनम् अकरोत् तथापि तेन यशः न प्राप्तम् ।

ज्या रीतीनें तुम्ही माझ्याशीं वागाल तसे मी तुमचें रक्षण करीन—**यथा यूयं मयि व्यवहरेत तथा अहं युष्माकं रक्षणं कुर्याम् ।**

वरील मिश्र वाक्यांतील गौण वाक्यांत 'यदा, यावत्, यदि, यद्यपि व यथा' या संबंधी क्रियाविशेषण अव्ययाचा उपयोग केलेला आहे व मुख्य वाक्यांत त्याच्याच जोडीच्या 'तदा, तावत्, तर्हि, तथापि व तथा' या अव्ययाचा उपयोग केलेला आहे.

५ तो मनुष्य या वेळीं घरीं गेला असेल—**अनेन समयेन सः नरः गृहं गतः भवेत्-भविष्यति ।**

आतां त्यानें घरीं गेलेंच पाहिजे—**अधुना तेन गृहं गन्तव्यम् एव ।**

तो मनुष्य बहिरा असावा-असलाच पाहिजे—**तेन नरेण बधिरेण भवितव्यम्-भाव्यम् ।**

त्याला गातां येतें—**सः गातुं शक्नोति-समर्थः ।**

तो रक्षण करण्याला योग्य आहे—**सः रक्षणाय अलम्-योग्यः ।**

अर्जुनाला कृष्णाच्या मदतीनेंच जयद्रथाला मारतां आलें—**कृष्णस्य साहाय्येन एव अर्जुनः जयद्रथं हन्तुं शक्तः अभवत् ।**

तो कधींहि खोटें बोलणार नाहीं—**सः न कदापि असत्यं वदेत्-ब्रूयात् ।**

तो मुलगा जाण्याच्या बेतांत होता—**सः बालः गन्तुम् उद्यतः-गन्तुमनाः-गन्तुकामः-गमनोत्सुकः वा आसीत् ।**

वरील मराठी वाक्यामध्यें निरनिराळ्या काळांतील निरनिराळ्या तऱ्हेचीं विधेयें आलेलीं आहेत. त्याचें भाषान्तर वर दर्शविलेल्या पद्धतीप्रमाणें केलें पाहिजे.

६ (अ) राजाला नमस्कार करून व शत्रूकडील बातमी सांगून हेर स्तब्ध राहिला—**राजानं प्रणम्य शत्रुवार्तां च तस्मै निवेद्य चारः तूष्णीं स्थितः ।**

सर्व लंकेभर सीतेचा शोध करून थकून जाऊन मारुति चित्रकूट

पर्वतावर विश्रान्ति घेता झाला—**अखिलायां लङ्कायां सीताम् अन्विष्य श्रान्तः च भूत्वा मारुतिः चित्रकूटे व्यश्राम्यत्।**

(आ) वडिलांना न सांगता मुलगा खेळावयास गेला—**जनकाय अकथयित्वा बालः क्रीडितुं गतः।**

कोणालाहि न विचारता त्या मुलानें वाट शोधून काढली—**कमपि अपृष्ट्वा सः बालः मार्गम् अन्वैष्यत्।**

(इ) त्या मुलाला धडा वाचतांना मी पाहिलें—**पाठं पठन्तं तं बालम् अहम् अपश्यम्।**

तो मनुष्य फिरत फिरत मुंबईत आला—**इतस्ततः सञ्चरन् एव सः नरः मुम्बापुरीम् आगतः।**

सज्जनाचें स्वरूप यथार्थपणें न ओळखल्यामुळें दुष्ट त्यांचा छळ करतात—**सतां यथार्थं स्वरूपम् अजानन्तः खलाः तान् पीडयन्ति।**

'अ' मध्यें एकाच कर्तृपदाशीं जोडलेल्या शेवटच्या क्रियेशिवाय अन्य क्रियाबद्दल ल्यबन्त अव्ययें जोडलेली आहेत 'आ' मध्यें ल्यबन्त अव्ययाची नकारार्थी रूपें त्यांना पूर्वी 'अ' जोडून तयार केलेलीं योजलेली आहेत व 'इ' मध्यें वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताचा कसा उपयोग करता येतो हें दाखविलें आहे.

७ (अ) वाटेंत रात्र झाल्यामुळें वाटसरू देवळांत राहिले—**मार्गे पथ सञ्जातायां रात्र्यां मार्गासिनः देवालये अवसन्।**

(आ) अशा रीतीनें विचार करता करता सर्व दिवस निघून गेला—**एवं विचारयतः नरस्य-एवं विचारयति नरे अखिलः दिनावधिः व्यतीतः।**

(इ) रखवालदार पाहात असतांना मुद्दां चोरांनीं राजवाड्यात प्रवेश केला—**पश्यतः अपि रक्षकस्य चौराः प्रासादं प्रविष्टाः।**

(ई) ते दोन हंस कासवाला आकाशांतून नेत असतांना लोकांनीं ओरड केली—**हंसाभ्याम् आकाशमार्गेण नीयमाने कूर्मे जनैः महान्कोलाहलः कृतः।**

(उ) हरिणाला धरण्याकरिता राम गेला असता रावणानें सीतेला पळविली—
मृगग्रहणाय गते रामे रावणः सीताम् अपाहरत्।

(ऊ) सोपल्या जळल्यामुळें शेतकरी निराधार झाले—**दग्धेषु उटजेषु कृषीवलाः अनाथाः अभवन्।**

वरील वाक्यामध्यें दोन दोन क्रिया आहेत व त्यांतील पहिली क्रिया दुसऱ्या क्रियेचा वेळ दर्शविते व त्या दोन्ही क्रियांची कर्तृपदें भिन्न आहेत. म्हणून गौण क्रियेबद्दल 'यदा-यावत्' या अव्ययांनीं युक्त वाक्यें न योजतां 'सति सप्तमी किंवा सत षष्ठी' योजून भाषान्तर केलें पाहिजे. विशेष माहिती सं. वाक्यरचना पाठ ३१ मध्यें पहा.

८ (अ) सुख व दुःख यांकडे लक्ष न देतां मनुष्यानें कर्तव्य करावें—**सुखदुःखे अगणयित्वा नरः कर्तव्यम् आचरेत्।**

देव, यक्ष व किन्नर यांनी श्रीरामावर पुष्पवृष्टि केली—**देवयक्षकिन्नराः श्रीरामे पुष्पवृष्टिम् अकुर्वन्।**

(आ) मरणाच्या भीतीनें मनुष्यानें रणाङ्गणांतून पळून जाऊं नये—**मृत्युभयेन नरः रणाङ्गणात् न पलायेत।**

अर्जुनासारखा योद्धा विरळा—**अर्जुनसमः योधः विरलः।**

पिंजऱ्यांत अडकविलेल्या पोपटाला स्वातन्त्र्य प्रिय असतें—**पञ्जरनिबद्धस्य शुकस्य स्वातन्त्र्यं प्रियं भवति।**

विश्वामित्राच्या तपश्चर्येची इन्द्राला भीति वाटली—**इन्द्रः विश्वामित्रतपसः भीतः।**

(इ) बर्फाप्रमाणें शुभ्र बगळे आकाशांत उडतात—**हिमशुभ्राः बलाकाः आकाशे डयन्ते।**

अमृताप्रमाणें मधुर बोलणें सर्वांना आवडतें—**अमृतस्वादु वचनं सर्वेभ्यः रोचते।**

विष्णूच्या चरणरूपी कमलांची भक्त पूजा करितात—**विष्णोः चरणकमले भक्ताः पूजयन्ति।**

थंड वारा, स्वच्छ पाणी व मधुर फळें यांनीं प्रवाशाचा श्रमपरिहार

होतो—शीतपवनः निर्मलजलं मधुरफलानि च पथिकश्रमं परिहरन्ति ।

(ई) रावणाला मारून अयोध्येला आलेल्या रामाचें प्रजेनें स्वागत केलें—
अयोध्यां निवृत्तं हतरावणं रामं किंवा रावणं हत्वा अयोध्यां निवृत्तं रामं प्रजाः अभ्यनन्दन् ।

पुत्राच्या वधाची वार्ता ऐकून श्रावणाच्या मातापित्यांनी शोक केला—
श्रुतपुत्रवधवार्तौ-पुत्रवधवार्तां श्रुत्वा श्रावणस्य पितरौ व्यलपताम् ।

मुलाला बरोबर घेऊन बाप बगेंत गेला—**सपुत्रः जनकः** किंवा **पुत्रेण सह जनकः उद्यानं गतः ।**

रस सुकलेलें फळ कोणी खात नाहीं—**शुष्करसं फलं न कोऽपि भक्षयति ।**

तपश्चर्यारूपी धन ज्यांच्याजवळ आहे त्यांना विषयापासून त्रास होत नाहीं—**तपोधनान् नरान् विषयाः न पीडयन्ति ।**

(उ) रामाजवळ मारुति उभा राहिला—**मारुतिः उपरामम् स्थितः ।**
शास्त्रानुसार ईश्वराची पूजा करावी—**यथाशास्त्रं नरः देवं पूजयेत् ।**
दर दिवशीं मनुष्यानें स्नान करावें—**प्रतिदिनं नरः स्नायात् ।**

वरील अ मध्यें द्वन्द्व समास, आ मध्यें तत्पुरुष समास, इ मध्यें कर्मधारय समास, ई मध्यें बहुव्रीहि समास व उ मध्यें अव्ययीभाव समास योजलेले आहेत. संस्कृत भाषान्तरामध्यें योग्य ठिकाणीं समास कसे योजावे हें वरील उदाहरणावरून समजून येईल. ज्यास्त माहितीकरितां [illegible] वाक्यरचना पाठ ३२ ते ३४ व रा. भाषाप्रदीप पु. २ पाठ ११ पहा—

९ (१) तो मनुष्य श्रीमान् आहे एवढेंच नव्हे तर तो बुद्धिमानहि आहे—
न केवलं सः नरः धनिकः वर्तते अपि [illegible] बुद्धिमान् अस्ति ।

(२) दरिद्री मनुष्याची संगत पुरवली परंतु दुष्टाची नको—**वरं दरिद्रेण नरेण सङ्गतिः न पुनः खलेन ।**

(३) शिवाजीचा एकेक योद्धा शत्रूचा पराभव करी, तर मग सर्वजण मिळून किती ज्यास्त करीत असतील बरें !—**शिवनृपस्य एकः अपि योधः शत्रुं पराजयत किमुत–किं पुनः–किमङ्ग–किमु–योधसमूहः ।**

(४) आपण विद्वान् आहां हें कबूल परंतु तरीसुद्धां आपल्याला विनयानें वागलें पाहिजे—**कामं भवान् विद्यावान् तथापि भवता विनयेन एव व्यवहर्तव्यम् ।**

(५) वारा इतका जोरानें वाहात होता कीं पुष्कळ झाडें उपटलीं गेलीं—**वायुः तथा वेगेन अवहत् यथा बहवः वृक्षाः उन्मूलिताः ।**

वरील पांच वाक्यामध्यें 'न केवल–अपि तु, वरं–न, किमु–किमुत–किं पुनः–किमङ्ग, कामम्–तथापि, तथा–यथा' या अव्ययांचा त्या त्या वाक्यांत अर्थानुरूप उपयोग केलेला आहे. वरील वाक्यांमारख्या रचनेच्या वाक्यांचें भाषान्तर करतांना योग्य त्या अव्ययांचा उपयोग करावा लागतो.

संस्कृत भाषान्तराला उपयुक्त अशा सामान्य सूचना वर दिलेल्या आहेत. निरनिराळ्या कारकांचा, काळांचा व धातुसाधितांचा संस्कृत भाषान्तरामध्यें कसा उपयोग करतां येईल हें सं. वाक्यरचना या पुस्तकांत त्या त्या विवक्षित पाठांत दाखविलेलें आहे.

२—मराठी वाक्यसमूह व उतारे

१

१ रामानें रावणाला मारिलें **कारण** त्यानें सीतेचा अपहार केला. २ सुग्रीवानें वानरांना सीतेच्या शोधार्थ पाठविलें **कारण** त्यानें रामाजवळ तसा ठराव केला होता. ३ सर्व शिपाई रणांगणांतून मागें परतले **कारण** सेनापति कोठेंहि दिसेना. ४ रामानें सीतेचा त्याग केला **परंतु** प्रजेला हें आवडलें नाहीं. ५ माझा मित्र मला वाटेंत भेटला **परन्तु** तो मजजवळ ही बातमी बोलला नाहीं. ६ कैकेयीनें रामाला वनांत पाठविलें **परंतु** भरताला हें आवडलें नाहीं. ७ मनुष्यानें कोणताहि धंदा करावा **परंतु** सचोटी सोडूं नये. ८ वाटसरु वडाच्या सावलींत बसले **कारण** लांब प्रवासानें ते थकले होते.

२

१ प्रसूतिकालापर्यंत शकुन्तला मजकडे राहूं दे **असें** पुरोहितानें दुष्यन्ताला सांगितलें. २ मनुष्यानें संकटाचे वेळीं आपल्या बान्धवांस साहाय्य करावें **हा** मनुष्यधर्म आहे. ३ उद्यां सकाळीं माझी तुरुंगांतून सुटका होईल **असें** कैद्याला वाटलें. ४ पुढच्या क्षणीं काय घडेल **हें** कोणालाहि सांगतां येत नाहीं. ५ दुर्जनांनीं सज्जनांचा द्रोह करावा **हा** त्याचा स्वभावच आहे. ६ आपण बागेंत हवा खाण्याकरितां जाऊं या **असें** मुलें बापाला म्हणालीं. ७ आजपासून वेळेवर शाळेंत ये **असें** गुरुजी म्हणाले. ८ उच्च शिक्षणाकरितां इंग्लंडला जावें **असें** हल्लीं पुष्कळ लोकांना वाटतें.

३

१ ज्या लोकांनीं शत्रूचा पराभव केला **त्यांना** राजानें बक्षिसें दिलीं. २ ज्या नरसिंहानें हिरण्यकशिपूचा वध केला **त्याला** नमस्कार असो. ३ ज्या

६

१ हात पाय धुऊन व ईश्वराला नमस्कार करून मनुष्यानें जेवावें. २ राजवाड्यांतून निघून व अरण्यांत जाऊन ध्रुवानें ईश्वराचें ध्यान केलें. ३ मुलावर न रागावतां बापानें त्याला क्षमा केली. ४ वाटेंत न थांबतां यात्रेकरू द्वारकेला गेले. ५ रात्रीं घरांत शिरतांना शिपायानें चोराला पकडलें. ६ झाडांना पाणी घालतांना दुष्यन्तानें शकुन्तलेला पाहिलें. ७ गोष्ट ऐकतां ऐकतां मुलें झोपीं गेलीं. ८ वानरांच्या मदतीनें रामानें लंका जिंकली, रावणाला मारलें, बिभीषणाला राज्यावर बसविलें व पुष्पक विमानांत बसून अयोध्येस परतला.

७

१ जीवित क्षणभंगुर असल्यामुळें मनुष्यानें पुण्य मिळवावें. २ सूर्य अस्ताचलावर उतरला तेव्हां सर्व लोक घरीं परतले. ३ सूर्य प्रकाशत असतांना दिवा निरुपयोगी असतो. ४ वृक्ष तोडला असतां वेलींनीं कोणाचा आश्रय करावा? ५ युद्ध चालू असतां सर्व लोक चिन्तातुर असतात. ६ हत्ती विकल्यानंतर अंकुशाबद्दल वाद कशाला? ७ सेनापति दिसेनासा झाल्याबरोबर शिपाई सैरावैरा धावूं लागले. ८ परीक्षा संपल्या-वर मुलें खेळूं लागलीं.

८

१ जयापजयाची पर्वा न करतां अर्जुनानें युद्ध केलें. २ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांचीं कर्तव्यें मनुस्मृतींत वर्णन केलेलीं आहेत. ३ झाडावर पिकलेलीं फळें मधासारखीं गोड लागतात. ४ मनुष्यरूपी पशु गवत खात नाहीं हें पशूचें भाग्य होय. ५ कारागृहांत टाकलेल्या चोरानें आपली सुटका करवली. ६ हातांत तलवार घेतलेल्या वीरानें शत्रूचें शीर उडविलें. ७ कमळासारखे डोळे असलेल्या मुलाला पाहून सर्वांस आनंद झाला. ८ काळ्या मेघांमुळें आकाश भयंकर रूप धारण करतें. ९ ईश्वराची

त्याला मदत आहे तो कोणालाहि भीत नाही. १० रस्त्याजवळ एक विष्णूचें सुंदर देऊळ होतें. ११ दररोज सकाळीं मुलांनीं क्रमानुसार वडील माणसास नमस्कार करावा.

९

१ मनुष्यानें दुसऱ्यास व्यर्थ त्रास देऊं नये इतकेंच नव्हे तर त्याला मदतहि करावी. २ एक सद्गुणी मुलगा पुष्कळ निर्गुणी मुलांहून बरा. ३ रामाच्या धनुष्याच्या टंकारानें सुद्धा त्रिखें नाहींशीं होत असत, मग बाणाच्या वर्षावानें किती त्यास्त होत असतील बरें! ४ आपण शूर आहा हें कबूल, परंतु युक्तीशिवाय शत्रूचा पराभव होणार नाहीं. ५ आळसात दिवस घालविण्यापेक्षां उद्योग करणें बरें. ६ अर्जुनानें एकसारखे असे बाण सोडले कीं शत्रूचें सैन्य त्यानीं झाकून गेलें. ७ एका मनुष्यानेंहि हें काम होणें शक्य आहे, मग दहा असल्यावर काय विचारावें! ८ परमेश्वर भक्ताला मदत करतो एवढेंच नव्हे तर त्याच्यासाठीं कष्टहि सोसतो.

१०

एका गावात धीरवृत्ति नावाचा एक मुलगा राहात होता. तो दररोज सकाळीं गावाच्या बाहेर फिरावयास जाई. गावाच्या जवळूनच एक नदी वाहात होती. त्या नदीवर एक मोठा पूल बांधलेला होता. एकदा धीरवृत्ति नेहमींप्रमाणें त्या पुलावरून जात असता त्यानें 'वाचवा, वाचवा' असे दीनवाणे शब्द ऐकिले. ज्या ठिकाणाहून ते शब्द निघाले होते तिकडे त्यानें नजर फेंकली. तेव्हां त्याला एक स्त्री पाण्यात बुडत असलेली दिसली. धीरवृत्ति नावाप्रमाणे फार धीट होता व त्याला पोहता येत होतें. त्यानें कपडे काढून एकदम नदींत उडी घेतली व त्या बाईला एका हाताने धरून तो नदीच्या काठावर सुरक्षित पोंचला. तेव्हां ती स्त्री त्याला म्हणाली 'बाळा, मी तुझी फार आभारी आहें. ईश्वर तुझें कल्याण करो. मी कपडे धुण्याकरिता नदीवर आलें असताना दगडावरून पाय घसरला व नदींत पडलें.' मुलानें उत्तर दिलें 'यात मीं माझें कर्तव्यच केलें.' इतकें बोलून तो मुलगा आपल्या वाटेनें निघून गेला.

११

प्राचीन काळीं अन्ड्रोक्लिज नावाचा एक नोकर आपल्या धन्याच्या घरांतून पळाला, कारण त्याचा धनी त्याला फार क्रूरतेनें वागवी. रानात बराच वेळ तो हिंडला व थकल्यामुळें एका रिकाम्या गुहेमध्यें झोंपला. कांहीं वेळानें त्यानें एका सिंहाची गर्जना ऐकली. त्याला आपला मृत्युच जवळ आला असें वाटलें म्हणून तो फार भ्याला. इतक्यात तो सिंह हु ळानें ओरडत हळु हळु येताना दिसला. तो त्याच्याजवळ आला व आपला उजवा पाय वर धरून उभा राहिला. अन्ड्रोक्लिजानें त्या पायात एक काटा पाहिला, म्हणून त्यानें तो ओढून काढला. तेव्हा तो सिंह आनंदानें नाचू लागला. तो सिंह अन्ड्रोक्लिजाचा मित्र बनला. पुढें अन्ड्रोक्लिजाला शोधणाऱ्या शिपायानीं त्याला पकडलें व त्याला सिंहाच्या पिंज-ऱ्यात सोडण्यात आलें. परंतु सिंहानें त्याच्यावर झडप घातली नाहीं व तो त्याच्याजवळ स्वस्थ उभा राहिला. अन्ड्रोक्लिजानेंहि त्या सिंहाला ओळखलें. हा चमत्कार पाहून अन्ड्रोक्लिजाला मोकळें करण्यात आलें व नतर तो सिंहाला घेऊन दूर निघून गेला.

१२

धारा नगरींत सिन्धुल नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्याला म्हातारपणीं भोज नावाचा मुलगा झाला. जेव्हां तो पाच वर्षांचा झाला तेव्हा त्या वृद्ध राजानें आपलें राज्य मुंज नावाच्या आपल्या भावाला दिलें व त्याला मुलाचें रक्षण करण्यास सांगितलें. पुढें राजा मारल्यावर मुंजानें मुख्य प्रधानाला दूर करून दुसऱ्यास त्याच्या जागीं नेमलें. पुढें एक ब्राह्मण राजसभेंत येऊन म्हणाला कीं मी ज्योतिःशास्त्रपारंगत आहें तेव्हा राजानें त्याची परीक्षा करण्याकरिता त्याला आपलें पूर्वचरित्र वर्णन करण्यास सांगितलें. त्या ब्राह्मणानें सर्व गोष्टी बरोबर सांगितल्या. राजा संतुष्ट झाला व त्यानें राजपुत्र भोज याचें भाग्य वर्णन करण्यास त्यास सांगितलें. तेव्हा ब्राह्मण म्हणाला कीं भोज हा लवकरच राजा होईल व पुष्कळ वर्षें राज्य करील. हें ऐकून मुंजाला विषाद वाटला व त्यानें भोजाला मारण्याचा प्रयत्न केला. परंतु मोठ्या प्रयत्नानें तो वाचला. पुढें मुंजाला पश्चात्ताप झाला व त्यानें भोजाला राज्यावर बसविलें व आपण तपश्चर्येकरिता अरण्यात निघून गेला.

१३

पूर्वी सुकेतु नावाचा प्रसिद्ध महायक्ष होता. त्याचें आचरण शुद्ध होतें. त्याला मूल नव्हतें म्हणून त्यानें मोठें तप केलें. तपश्चर्येनें संतुष्ट होऊन ब्रह्मदेवानें त्याला ताटका नावाची मुलगी दिली. तिला हजार नागांचें बळ होतें. तारुण्यावस्थेंत प्रवेश केल्यावर त्यानें तिचा विवाह जम्भपुत्र सुन्द याच्याशीं लावला. तिला पुढें मारीच नावाचा मुलगा झाला. सुन्द मेल्यानंतर ताटका आपल्या मुलासह अगस्ति ऋषींना खाण्याकरितां त्यांच्यावर चाल करून गेली. तेव्हां अगस्त्य ऋषींनीं मारीचाला राक्षस हो असा शाप दिला. त्याचप्रमाणें ताटकेलाहि तूं मनुष्य खाणारी व बेढब स्वरूपाची स्त्री हो असा शाप दिला. तेव्हां ताटका राक्षसी होऊन अगस्त्याच्या आश्रमाला फार त्रास देऊं लागली. म्हणून विश्वामित्राच्या सूचनेप्रमाणें रामानें ताटकेला मारली.

१४

एके दिवशीं नरेंद्र आपल्या सोबत्यासह ध्यान करण्याचा खेळ खेळत होता. थोड्याच वेळांत तो डोळे मिटून व श्वास कोंडून ईश्वराचें ध्यान करूं लागला. इतक्यांत एक नाग फुत्कार करीत त्याचेजवळ आला. त्यामुळें तीं मुलें भ्यालीं. त्यांनीं आपापल्या जागा सोडून 'साप, साप' म्हणत पळ काढला. परंतु नरेंद्र मात्र आपल्या जागेवरून हालला नाहीं. घरांतील मडळींस ही हकीकत समजली. तेव्हां सर्व माणसें धावत तेथें आलीं. पाहतात तों नरेंद्राचे मस्तकावर फडा काढून उभा असलेला साप दिसला. नरेंद्र डोळे मिटून तसाच बसला होता. नरेंद्राचें मूळ नाव शंकर असें होतें व तो या वेळीं खरोखरच शंकरासारखा शोभत होता. साप मोठा होता म्हणून त्याचे जवळ जाण्यास कोणीहि धजला नाहीं. थोड्याच वेळांत नरेंद्राचें ध्यान संपलें व तो साप तेथून निघून गेला. अशा रीतीनें नरेंद्राचा प्राण बचावला. तेव्हां हा मुलगा सामान्य मुलगा नसून ईश्वराचा आवडता आहे असें सर्व लोकांस वाटलें. हाच नरेंद्र पुढें विवेकानन्द या नावानें प्रसिद्धीस आला.

१५

कृष्णाची भार्या रुक्मिणी हिनें शंकराच्या प्रसादानें प्रद्युम्नाला जन्म दिला. शम्बर नावाच्या राक्षसाला समजलें कीं हा प्रद्युम्न आपल्याला ठार मारणार. म्हणून त्यानें जन्मानंतर सातव्या दिवशींच त्याला पळविलें. परंतु त्याचा आल्हाद-दायक चेहरा पाहून त्यानें त्याला मारलें नाहीं, व काय होईल तें होवो या विचारानें त्यानं त्याला समुद्रांत टाकलें. समुद्रांतील एका मोठ्या माशानें त्याला गिळलें दुसऱ्या दिवशीं कोळ्यांनीं मासे पकडले त्यांत तो माशाहि होता त्या कोळ्यांनीं तो मोठा मासा शम्बराला नजर केला. जेव्हां त्या माशाचें पोट फाडलें तेव्हां त्याच्या पोटांतून सूर्यासारखा तेजस्वी मुलगा बाहेर आला. तेव्हां शम्बरानें त्याला आपल्या स्त्रीच्या स्वाधीन केलें व मुलाप्रमाणें त्याचें पोषण करावयास सांगितलें पुढें मोठा झाल्यावर प्रद्युम्नानें शम्बराला द्वन्द्वयुद्धाला बोलाविलें व त्याच्याशीं बराच वेळ लढून त्याचें शिर उडविलें. नंतर तो आपल्या आईबापाकडे परत गेला.

१६

गोकुळाजवळ यमुनेच्या डोहांत कालिया नावाचा एक महाविषारी सर्प होता. त्याच्या विषारी श्वासाच्या स्पर्शानेंच प्राणी मरत! तेव्हां कांहीतरी कारणानें कालियाचा नाश व्हावा म्हणून श्रीकृष्णानें एक युक्ति योजली. आपल्या सवंगड्यांना घेऊन डोहाजवळच तो चेंडूनें खेळू लागला. एकानें तो चेंडू इतक्या जोरानें फेंकला कीं तो डोहांत पडला तेव्हां सर्वांचा विरस झाला श्रीकृष्णानें सांगितलें कीं घाबरू नका, डोहांतला चेंडू मी आणतो व नंतर आपण पुन्हा खेळू या. असें बोलून सर्व सवंगडी नको नको म्हणत असतांना कृष्णानें डोहांत बुडी मारली तेव्हां पाण्याच्या खळबळीनें कालियानें डोकें वर काढलें व कृष्णाला जोरानें वेढलें. ही बातमी नंद, यशोदा व इतर सर्व यादवांना कळली तेव्हां ते सर्व फार शोक करूं लागले श्रीकृष्णानें आपलें शरीर फुगविण्यास सुरुवात केली. तेव्हां तें सहन न होऊन कालियानें कृष्णाला मोकळें केलें. कृष्णानें चटकन त्याचे डोक्यावर उडी मारली व तो नाचूं लागला.

त्यामुळें कालिया मरणोन्मुख झाला व त्यानें कृष्णाची क्षमा मागितली. कृष्णानें त्याला जीवदान देऊन तें ठिकाण सोडून जाण्यास सांगितलें

१७

विवेकानन्दांनी वैदिक धर्माचें महत्त्व सर्व जगभर प्रस्थापित केलें व नंतर ते जन्मभूमीस परतले. त्याच वेळीं हिंदुस्थानांत फार मोठा दुष्काळ पडला. गरीबच नव्हे तर सधन लोक सुद्धा पटापट मरूं लागले. मनुष्य हा परमेश्वराचें स्वरूपच होय ही भावना ज्याच्या मनांत दृढ होती त्या विवेकानन्दांनी एक साहाय्यसभा स्थापिली. त्यांनीं लोकांजवळ पैसे मागितले व अशा रीतीनें सेवा करण्यास सुरवात केली. हें काम करीत असतांना त्यांची प्रकृति खालावली परंतु ते अहोरात्र श्रम करीत. ते म्हणत 'ईश्वर हा प्राणिमात्राचे ठिकाणीं भरला आहे. तेव्हां मला त्या परमेश्वराचीच सेवा करण्याची संधि मिळाली आहे ती मी कां गमावूं?' अशा रीतीनें त्यांनी पुष्कळ परोपकार केला व हजारों लोकांचे प्राण वांचविले. ते आपल्या शिष्यास असा उपदेश करीत कीं तुम्ही कोणत्याहि प्रकारची अपेक्षा न करतां परोपकार करीत राहा. हाच मोक्षाचा सुलभ मार्ग आहे

१८

भारतीय युद्ध संपल्यावर युधिष्ठिराला वाटलें कीं युद्धांत बान्धवांना मारून आपण फार पाप केलें. म्हणून पापाचें परिमार्जन करण्याकरितां व्यास व कृष्ण यांनीं त्यास अश्वमेध करण्यास सांगितलें. तेव्हां रिकामा खजिना द्रव्यानें पूर्ण करण्याकरितां पाण्डव धन आणण्यास निघाले. महादेवाच्या कृपेनें ते जेथें जाणीत तेथें त्यांना अगणित संपत्ति मिळे. अशा रीतीनें पुष्कळ संपत्ति जमवून पाण्डव परत फिरले. इकडे अभिमन्यूची बायको उत्तरा ही गरोदर होती. ती योग्य वेळीं प्रसूत झाली. परंतु जन्मलेला मुलगा उपजतच मेलेला होता. हें पाहून सुभद्रा, कुन्ती व इतर स्त्रिया शोक करूं लागल्या. तें पाहून श्रीकृष्णानें आपल्या अलौकिक सामर्थ्यानें त्या मृत मुलाला जिवंत केलें! हाच मुलगा पुढें

परीक्षित् म्हणून प्रसिद्ध झाला. पाण्डव द्रव्याच्या राशि घेऊन परत येतात तोंच त्याना परीक्षिताच्या जन्माची हकीकत समजली. तेव्हा त्यांचा आनंद पोटात मावेनासा झाला व त्यांनीं अश्वमेधाची जोरानें तयारी केली.

१९

पाण्डव अज्ञातवासात असताना त्याना ओळखून काढण्याकरिता कौरवानीं हेर पाठविले होते. परंतु कोणालाहि त्याचा पत्ता लागेना. तेव्हा भीष्म, द्रोण व विदुर यांच्याशिवाय इतरांना ते मेले असावे असें वाटलें. विराटाचा शत्रु व कौरवाचा मित्र सुशर्मा यानें असा विचार केला कीं कीचक मारला गेला आहे, तेव्हा विराटाचें धन व गाई चोरून आणण्यास ही वेळ बरी आहे म्हणून त्यानें कौरवाचे साहाय्यानें विराटावर स्वारी केली. दोन्ही पक्षाचें मोठें युद्ध होऊन विराट राजा शत्रूचे हातीं सापडला, हें पाहून कृतघ्नतेचा दोष टाळण्याकरिता युधिष्ठिराच्या सूचनेवरून भीम पुढें झाला व त्यानें शत्रूचा पराभव करून विराटाची सुटका केली. इकडे असें चाललें असता दुर्योधनानें विराटाच्या गाई पळविल्या. तेव्हा राजपुत्र उत्तर शत्रूबरोबर लढण्यास निघाला. तेव्हा बृहन्नडेच्या वेषात असलेल्या अर्जुनानें त्याचा सारथी होऊन कौरवाचा पराभव केला.

२०

मिराबाई ही मारवाडच्या राजाची मुलगी हिचें लग्न मेवाडच्या राजा कुम्भ याच्याशीं झालें ही विष्णूची एकनिष्ठ भक्त होती. तिच्या सासूला हें आवडत नसे म्हणून तिनें तिला राजवाड्यातून हाकून दिलें. ती निघाली तेव्हा तिच्या नवऱ्यानें तिला काहीं द्रव्य दिलें होतें. तिनें तें सर्व गोरगरिबाना देऊन टाकलें, आणि स्वत भिकारणीप्रमाणें राहू लागली. तिचें सौन्दर्य अप्रतिम होतें. तिचा आवाज मधुर होता त्यामुळें तिचें भजन ऐकून पुष्कळ लोक कृष्णाचें भजन करू लागले. अशा रीतीनें वृन्दावनापासून द्वारकेपर्यंत ती भजन करीत हिंडली. तिची ही अलौकिक भक्ति व सद्वर्तन पाहून तिचा पति राणा कुम्भ याचें मन पालटलें व त्यानें तिला परत घरीं आणविलें. तिचें मन प्रसन्न व्हावें म्हणून त्यानें

अन्त पुरात श्रीकृष्णाची मूर्ति स्थापन केली. एकदा बापाकडून आलेला विषाचा पेला ती प्याली. परंतु त्यामुळें ती न मरता कृष्णाची मूर्ति काळी पडली. हा चमत्कार पाहून तिच्या बापाला पश्चात्ताप झाला.

२१

पूर्वी प्राग्ज्योतिष् नावाच्या देशावर नरक नावाचा क्रूर राजा राज्य करीत होता. त्यानें सर्व देवाना त्रास दिला. तेव्हा त्यानी नरकासुराची दुष्ट कृत्यें कृष्णास सांगितलीं. तेव्हा श्रीकृष्ण सत्यभामेसह प्राग्ज्योतिषास गेला. तेथील सर्व किल्ले फोडून श्रीकृष्णानें पाञ्चजन्य शंख वाजविला. त्या आवाजानें नरकासुराचा प्रधान मुर नावाचा राक्षस जागा झाला व त्रिशूल घेऊन कृष्णाबरोबर लढण्यास आला. तेव्हा कृष्णानें गदेनें त्रिशूल मोडून त्याला ठार केलें म्हणून कृष्णाला मुरारि किंवा मुरभिद् असें म्हणतात. नतर नरकासुराच्या इतर सेनापतींना त्यानें यमसदनास पाठविलें. तेव्हा स्वतः नरकासुर हत्तीवर बसून लढण्यास आला. गरुडानें नरकासुराच्या हत्तीचा व सैन्याचा पराभव केला. तेव्हा खवळलेल्या नरकासुरानें निरनिराळी आयुधें कृष्णावर फेकली, पण ती सर्व कृष्णानें मोडली व सुदर्शन चक्रानें नरकाचें शिर उडविलें नतर त्याच्या मुलास सिंहासनावर बसवून कारागृहात ठेवलेल्या १६००० स्त्रियांना कृष्णानें सोडविलें.

२२

विदर्भ देशाच्या भीष्मक राजाची मुलगी रुक्मिणी ही फार सुंदर व सद्गुणी होती. यौवनावस्थेंत जेव्हा तिनें प्रवेश केला तेव्हा भीष्मकानें श्रीकृष्णाशी तिचा विवाह करण्याचें ठरविलें. परतु विष्णूचा द्वेष करणाऱ्या तिच्या भावाला तें आवडलें नाही. त्यानें चेदि देशचा राजा शिशुपाल याला तिला देण्याचें ठरविलें, कारण तो कृष्णद्वेष्टा होता. हें पाहून भयभीत झालेल्या रुक्मिणीनें श्रीकृष्णाला एक पत्र पाठविलें. तेव्हा श्रीकृष्ण सूर्योदयापूर्वी कुण्डिनपुरास आला. तो येतो त्यापूर्वीच सर्व शहर ध्वज, पताका व तोरणें यांनीं सुशोभित झालें होतें व चेदि देशाचा राजा शिशुपाल तेथें आलेला होता. भीष्मकानें श्रीकृष्णाला राहाण्याकरिता नगरा-

बाहेर एका बागेंत जागा दिली. थोड्याच वेळात रुक्मिणी व तिच्या मैत्रिणी तेथेंच अम्बिकेच्या दर्शनाला आल्या. देवीची पूजा करून रुक्मिणीनें इकडे तिकडे नजर फेकली. तेव्हा तिचा हेतु ओळखून श्रीकृष्णानें तिला एकदम पळविलीं.

२३

विदर्भ देशात सत्यरथ नावाचा राजा राहात असे. त्याचे राज्य बळकविण्याकरितां साल्व देशाचा राजा दुर्धर्ष यानें कुण्डिनपुराला वेढा दिला. सात आठ दिवस लढल्यानंतर सत्यरथ मारला गेला. तेव्हा साल्व राजाचे शिपाई राजवाड्यात शिरले. राजवाड्यातील सर्व उत्तम अलंकार व रत्नें त्यांनी चोरून नेलीं. राणी शीलवती गरोदर होती. ती दाट काळोखात घरातून बाहेर पडली व रात्रभर अरण्यात फिरत राहिली. सकाळीं तहानेनें व्याकूळ होऊन ती एका स्वच्छ तळ्यातील पाणी प्याली. तितक्यातच ती प्रसूत झाली. तिनें मुलाला एका फरशीवर निजविलें व ती वस्त्र धुण्याकरिता तळ्यात उतरली. इतक्यात एका सुसरीनें तिचे पाय पकडले व तिला पाण्यात ओढलें. त्यामुळें ती मेली. तें मूल रडूं लागले, तेव्हा जवळच असलेल्या ऋषींच्या आश्रमातून एक तापसी आली व तिनें त्या मुलाला उचलून आश्रमात नेलें. अशा रीतीनें तें मूल वाचलें.

२४

दुष्यन्त नांवाचा फार शूर राजा होऊन गेला. तो शिकारीसाठी अरण्यांत गेला होता. तो एका हरणावर बाण मारण्याच्या बेतात होता परंतु तें हरीण कण्व ऋषींच्या तपोवनांतील होतें. म्हणून कण्व ऋषींच्या शिष्यानें मोठ्यानें ओरडून विनंति केली की "हें आश्रमातील हरीण आहे, त्याला मारू नका, आपलें शस्त्र निरपराध्यांना मारण्याकरिता नाहीं तर पीडितांचें रक्षण करण्याकरिता आहे." हें बोलणें ऐकून दुष्यन्तानें बाण सोडला नाही तो रथातून खाली उतरला व ऋषींना भेटण्याकरितां आश्रमाकडे निघाला. त्या वेळी कण्व ऋषि माध्याह्न स्नानाकरितां मालिनी नदीवर गेले होते. म्हणून त्यांच्या मानलेल्या कन्येनें, शकुन्तलेनें, दुष्यन्ताचें स्वागत केलें. तिचें अप्रतिम सौंदर्य पाहून राजाला आनंद

झाला. तेव्हा त्यानें तिच्या मैत्रिणींना तिचें जन्मवृत्त विचारिलें. तिचा जन्म क्षत्रियकुलांत झाला आहे हें ऐकून त्यानें तिच्याशीं गान्धर्व विधीनें विवाह केला.

२५

सीतास्वयंवराचे वेळीं रामानें शंकराचें धनुष्य मोडलें. म्हणून परशुरामाला राग आला. विवाहविधि आटपून दशरथ राजा सर्वांसह अयोध्येस जात असतां वाटेंत त्याला जमदग्नीचा पुत्र परशुराम यानें अडविलें. त्यानें रामाला म्हटलें, 'रामा, तूं शंकराचें धनुष्य मोडून फार मोठी कीर्ति मिळविलीस व सर्वांनीं तुझी स्तुति केली. आतां तूं या दुसऱ्या विष्णुधनुष्याला बाण जोड, म्हणजे नंतर मी तुझ्याशीं द्वन्द्वयुद्ध करीन.' हें ऐकून दशरथ राजा शोकाकुल होऊन हात जोडून म्हणाला, 'हे परशुरामा, माझ्या मुलाला अभय दे.' परंतु परशुरामानें ऐकिलें नाहीं. तेव्हा रामानें वैष्णव धनुष्याला बाण जोडला व तो म्हणाला, 'हे जामदग्न्या, हा माझा बाण व्यर्थ जाणार नाहीं. आपण ब्राह्मण आहां म्हणून आपल्यास मारतां येत नाहीं. परंतु आपलें सामर्थ्य व आपण मिळविलेले उत्तम लोक याचा मी नाश करतों.' तेव्हा परशुराम म्हणाला, 'गुरूच्या आज्ञेप्रमाणें मी महेन्द्र पर्वतावर निघून जातों. तेव्हा तू आतां बाण सोड.' रामानें त्याप्रमाणें केल्यावर परशुराम महेन्द्र पर्वतावर निघून गेला.

३–विस्तृत टीपा

१ शोधार्थ—**अन्वेष्टुम्, अन्वेषणाय** । ठराव—**समयः** । मार्गे परतणें—**नि+वृत् (१ आ. प.)** । कोठेंहि दिसेना—**अदृश्यः अभवत्** । सचोटी—**ऋजुता, सत्यता** । वाटसरु—**पान्थः, पथिकः, अध्वगः** । थकले होते—**श्रान्ताः अभवन्** ।

२ तुरुंग—**कारागृहम्** । कैदी—**बन्दिन् (पुं.)** । पुढच्या क्षणीं—**क्षणान्तरे** । घडणें—**आ+पत् (१ प. प.)** । द्रोह करणें—**द्रुह् (४ प. प.)** । दवा खाणें—**घातम् आसेव् (१ आ. प)** ।

३ ताबा ठेवणें—**नि+यम् (१ प. प. नियच्छति)** । हाव धरणें—**लुभ् (४ प. प.)** ।

४ सुबत्ता—**सुभिक्षम्** । आपण तयार असलें पाहिजे—**अस्माभिः सज्जैः भवितव्यम्** । बदलणें—**चल् (१ प. प.)** ।

५ गप्प—**स्तब्ध (वि.)** । धनी—**स्वामिन् (पुं.)** ।

६ ध्यान करणें—**ध्यै (१ प. प.), चिन्त् (१०,उ. प.)** । थांबणें—**वि+रम् (१ प. प.)** । पाणी घालणें—**जलं वि+तॄ (१ प. प.), सिच् (६ उ. प. सिञ्चति-ते)** । झोपी गेली—**सुप्ताः, अस्वपन्, निद्रिताः** ।

७ क्षणभंगुर—**क्षणिक, चञ्चल, नश्वर (वि.)** । उतरणें—**अव+तॄ (१ प. प.)** । दिवा निरुपयोगी असतो—**दीपेन न किमपि प्रयोजनम्** । तोडला—**छिन्न, लून (क. भू. धा. वि.)** । सैरावैरा—**इतस्ततः** । पळूं लागले—**प्राद्रवन्, पलायन्त** ।

८ रस्त्याजवळ—**उपमार्गम्, उपरथ्यम्** (अव्ययीभाव स)

९ किती ज्यास्त—**किमुत, किंपुनः** । एकसारखें—**अचिरतम्** (अव्यय) ।

१० फिरावयास जाणें—**व्यायामार्थं चर् (१ प. प.)** । दीनवाणा—**दीन, आर्त (वि.)** । निघाले होते—**उद्भूत (क. भू. धा. वि.)** । नजर फेरणें

—**दृष्टिं क्षिप्** (६ उ. प.)। बुडत असलेली स्त्री—(**जले**) **निमज्जन्ती स्त्री**। नावाप्रमाणें—**यथाभिधानम्**। पोहणें—**प्लु** (१ आ. प), **तॄ** (१ प. प.)। कपडे काढणें—**वासांसि दूरीकृ**। मी फार आभारी आहें—**भृशम् अनुगृहीता अस्मि**। घसरणें—**स्खल्** (१ प प)।

११ त्याल् क्रूरतेनें वागवी—**तस्मिन् क्रूरतया व्यवाहरत्**। रिकामी गुहा—**रिक्ता-अध्यासा गुहा**। काटा—**कण्टकः**। झडप घालणें—**अभि+द्रु-धाव्** (१ प प)। पिंजरा—**पञ्जरः**। ओळखणें—**अभि+ज्ञा** (९ उ. प.)।

१२ पाच वर्षांचा—**पञ्चवर्षदेशीयः** (वि)। दूर करून—**दूरीकृत्य**। पश्चात्ताप झाला—**अनुशयान्वितः अभवत्, अनुतप्तः जातः**।

१३ नाग—**गजः**। तिचा विवाह लावला—**तेन तां पर्यणाययत्**। चाल करून जाणें—**अभि+द्रु**। बेढब स्वरूपाची—**विरूपाकृतिः**। त्रास देणें—**पीड्** (१० उ. प)।

१४ सोबती—**वयस्यः**। ध्यान करण्याचा खेळ खेळणें—**समाधिक्रीडया क्रीड्** (१ प. प)। थोड्याच वेळात—**अचिरात् एव, अल्पेन एव कालेन**। मिटणें—**नि+मील्** (१ प. प.)। कोंडणें—**नि+रुध्** (७ उ प)। फणा काढून उभा असलेला—**उद्धूतफणः** (सर्प)। भजणें—**धृष्** (५ प. प.)।

१५ जन्म देणें—**प्र+सू** (२ आ प), **जन्** (प्र.)। काय होईल तें होवो—**यद्भावि तद् भवतु**। गिळणें—**ग्रस्** (१ प प)। नजर करणें—**उपायनम् इव अर्पय**। स्वाधीन करणें—**हस्ते नि+क्षिप्** (६ उ. प.), **हस्ते समर्पय**। द्वंद्वयुद्धाला बोलाविलें—**द्वन्द्वाय आह्वयत**।

१६ डोह—**जलाशयः, ह्रदः**। महाविषारी—**तीव्रविषः** (सर्प)। विरस होणें—**खिन्नतां गम्, निरुत्साहतां गम्** (१ प. प)। बुडी मारणें—**आत्मानं क्षिप्** (६ उ. प)। खळबळ—**क्षोभः, विलोडनम्**। वेढणें—**परि+वृ** (५ उ प), **परि+रुध्** (७ उ प)। फुगविणें—**आ+ध्मा** (१ प प), **आ+प्यै** (१ आ. प. प्रयोजक—आप्याययति)।

मरणोन्मुख—आसन्नमृत्युः (वि.), मुमूर्षुः (वि.)। जीवदान देणें—सजीवं मुच् (६ उ. प)।

१७ दुष्काळ—दुर्भिक्षम्। खालावणें—अव+सद् (१ प. प.)। प्राणिमात्र—सर्वे प्राणिनः। संधि—समयः। गमावणें—हा (३ प. प.)। अपेक्षा न करिता—अनपेक्ष्य, निष्कामतया।

१८ परिमार्जन करणें—प्र+मृज् (२ प. प.), क्षल् (१० उ. प)। रिकामा खजिना—रिक्तः कोषः। खणणें—खन् (१ प. प.)। गरोदर—आपन्नसत्त्वा, गर्भिणी। उपजतच—जन्मतः एव। आनंद पोटात मावेनासा झाला—महर्षः आत्मनि न प्राभवत्। तयारी करणें—सम्भारान् कृ (८ उ. प)-चि (५ उ. प.)। जोरानें—सोत्साहम्।

१९ ओळखणें—अभि+ज्ञा (९ उ. प.)। हेर—चारः। पत्ता लागणें—निवासस्थलं ज्ञा (९ उ. प.)। वेळ बरी आहे—युक्तोऽयं समयः, अनुकूलोऽयं कालः। स्वारी करणें—अभि+गम् (१ प. प.)। टाळणें—परि+हृ (१ प. प.)। पुढें होणें—पुरतः भू, सज्जः भू (१ प. प.)।

२० सासू—श्वश्रूः (स्त्री.)। हाकविणें—निः+सृ (प्र.)। गोरगरीब—दीन, अनाथ, दरिद्र (वि)। वेढून टाकणें—वि+तु (१ प. प.)। भिकारीण—भिक्षुकी, दरिद्रा, अकिंचना। भजन—ईशस्तुतिः। भजन करूं लागणें—भक्तिम् आ+रभ् (१ आ. प.)। ईश्वरनामस्मरण करीत हिंडली—ईशनामस्मरणं कुर्वती अभ्रमत्। पालटणें—परि+वृत् (आ. प. प्र.)।
आणवणें—आ+नी (१ प. प. प्र.)। काळी पडणें—श्यामत्वं गम् (१ प. प.)। पश्चात्ताप होणें—अनुशयान्वितः भू (१ प. प.)।

२१ राज्य करणें—शास् (२ प. प.), ईश् (२ आ. प.)। किल्ला—दुर्गम्। फोडणें—भिद् (७ प. प.)। वाजविणें—ध्मा (१ प. प.)। जागा होणें—प्र+बुध् (४ आ प)। पाठवणें—प्र+इष् (४ प. प. प्र.), प्र+हि (५ प. प.)। रावलेला—प्रक्षुब्ध (वि.)।

२२ तिनें यौवनावस्थेंत प्रवेश केला—**सा यौवनावस्थाम् अस्पृशत्।** देणें—**प्र+दा** (३ उ प)। पळविणें—**अप+हृ** (१ प प.)।

२३ वळवावणें—**वलात् ग्रह्** (९ उ प)। वेढा देणें—**परि+वृ** (५ उ प.), **परि+रुध्** (७ उ प)। फरशी—**शिला**। निजविणें—**स्वप्** (२ प प प्रयोजक)। उतरणें—**प्र+विश्** (६ प प)। सुसर—**नक्र.**, **मकर.**। ओढणें—**आ+कृष्** (१ प प)।

२४ शिकार—**मृगया**। बाण मारण्याच्या बेतात होता—**शरं प्रक्षेप्तुम् उद्यत.-शरं प्रक्षेप्तुमना. आसीत्।** विनति करणें—**प्र+अर्थ्** (१० आ प)। निरपराधी—**निरागस्**, **निरपराध** (वि)। मारणें—**प्र+हृ** (१ प प)। पीडित—**आर्त** (वि)।

२५ मोडणें—**भञ्ज्** (७ प प)। आटपून—**समाप्य**। अडविणें—**प्रति+बध्** (७ उ प)। धनुष्याला बाण जोडणें—**धनुषि बाण सन्धा** (३ उ प)। अभय देणें—**रक्ष्** (१ प प) **त्रै** (१ आ प)। ऐकणें—**अनु+मन्** (४आ प.)। व्यर्थ जाणें—**निष्फलतां गम्** (१प प)।

परिशिष्ट

(वाक्यांतील शब्द जोडण्यास उपयुक्त सन्धिनियम)

स्वरसन्धि

१ अ-आ, इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ॠ हे सजातीय स्वर एकमेकांपुढें आले असतां त्या दोहोंबद्दल दीर्घ स्वर येतो.

दूत: वेगेन आगमनं करोति—वेगेनागमनं ...... अ+आ–आ
पृथ्वीं रक्षति ईश्वर —रक्षतीश्वर: .... इ+ ई – ई
अश्रु उद्भवति नेत्रे—अश्रूद्भवति .... उ+उ–ऊ
पितृ+ऋणम्—पितॄणम् .... ऋ+ऋ–ॠ

२ अन्त्य अ किंवा आ यापुढे इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ॠ व ऌ हे स्वर आले असतां दोहोंबद्दल अनुक्रमें गुणरूपी फरक होतो, म्हणजे ए, ओ, अर् व अल् असे अनुक्रमें फरक होतात.

नयनेन ईक्षते—नयनेनेक्षते .. .. अ+ई–ए
हस्तेन उद्धरति—हस्तेनोद्धरति . ... अ+उ–ओ
सेवया ऋण—सेवयर्णं-* सेवय ऋण ... अ+ऋ–अर् किंवा* अ ऋ.

* ऱ्हस्व ऋ च्या पूर्वी ए, ऐ ओ व औ याशिवाय कोणताहि स्वर आल्यास 'ऋ'चा मागील स्वराशी नियम दोन प्रमाणें सन्धि करावा किंवा सन्धि न करता मागील स्वर दीर्घ असल्यास ऱ्हस्व करावा.

३ शब्दाच्या अन्त्य अ-आ पुढे ए-ऐ व ओ-औ हे स्वर आले तर दोहोंबद्दल अनुक्रमें ऐ व औ असा फरक होतो.

इन्द्रस्य ऐरावत —इन्द्रस्यैरावत: .... अ+ ऐ – ऐ
सुखेन औषध—सुखेनौषध .... अ+औ–औ

४ इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ॠ व ऌ यापुढे विजातीय स्वर आल्यास त्याचा अनुक्रमें य्, व्, र् व ल् होतो व त्यात पुढील स्वर मिळून पूर्णाक्षर होतें.

गच्छति एक —गच्छत्येक: .... इ+ए–ये

वस्तु एतद्—वस्त्वेतद् .... उ+ए–वे
रक्षितृ एतद्—रक्षित्रेतद् .... ऋ+ए–रे

५ कोणत्याहि शब्दाच्या द्विवचनी रूपाच्या शेवटी 'ई, ऊ व ए' हे स्वर आल्यास त्याचा पुढें येणाऱ्या स्वराशीं सन्धि होत नाहीं. त्याचप्रमाणें 'अमी' या 'अदस्' सर्वनामाच्या रूपापुढें स्वर आल्यास सन्धि होत नाहीं. पुष्पे ईक्षते । गुरू आगच्छत । वधी इच्छतः । अमी ईशा ।

६ शब्दाच्या द्विवचनी रूपाशिवाय इतर रूपाच्या शेवटील 'ए' या स्वरापुढें 'अ' हा स्वर आल्यास, 'अ'चा लोप होतो व त्याचे जागीं ऽ असें चिन्ह (अवग्रह) लिहितात व त्याचा उच्चार करीत नाहींत.
वने अस्ति—वनेऽस्ति ।

७ शब्दाच्या द्विवचनान्त रूपाशिवाय इतर रूपाशेवटी 'ए' हा स्वर आल्यास व पुढें 'अ' शिवाय इतर स्वर आल्यास 'ए'चा 'अय्' असा फरक होतो; आणि त्यातील 'य्' पुढील स्वरांत मिळून पूर्णाक्षर होतें किंवा 'य्'चा लोप होतो व त्यामुळें एकमेकापुढें येणाऱ्या दोन स्वरांचा सन्धि होत नाहीं.
वने ऋषिः—वनयृषि किंवा वन ऋषि । अय्+ऋ–अयृ–अ ऋ

८ शब्दाच्या शेवटी 'ओ' हा स्वर असून त्याचे पुढें 'अ' हा स्वर आला तर 'अ'चा लोप होतो व त्याच्या जागीं ऽ असें चिन्ह (अवग्रह) करतात व त्याचा उच्चार करीत नाहीत.
प्रभो अत्र–*प्रभो अत्र—प्रभोऽत्र ।

९ शब्दाच्या शेवटी 'ओ' हा स्वर असून त्याचे पुढें 'अ' शिवाय स्वर आला तर 'ओ'चा 'अव्' होतो आणि 'व्' पुढील स्वरांत मिळून पूर्णाक्षर होतें किंवा 'व्'चा लोप होतो.
प्रभो इह–*प्रभो इह—प्रभविह–प्रभ इह ।

* संबोधनाच्या रूपाच्या अन्त्य स्वराचा पुढील स्वराशीं विकल्पानें सन्धि करावा

१० शब्दाच्या शेवटी 'ऐ व औ' हे स्वर असून त्यांचेपुढें जर कोणताहि स्वर आला तर त्यांचा अनुक्रमें 'आय् व आव्' असा बदल होतो व

'य् आणि व्' ही पुढील स्वरात मिळून त्याचें पूर्णाक्षर होतें किंवा त्याचा लोप होतो.

मोदामहे आनन्देन—मोदामहायानन्देन–मोदामहा आनन्देन ।

ग्लौ इति—ग्लाविति–ग्ला इति ।

व्यंजनसन्धि

११ अन्त्य 'म्' पुढें स्वर आल्यास दोहोंचें मिळून पूर्णाक्षर होतें.

रामम् अपश्यत् — राममपश्यत् ।

१२ अन्त्य 'म्' पुढें कोणतेंहि वर्गव्यंजन आल्यास 'म्' चा अनुस्वार होतो किंवा 'म्' बद्दल पुढील व्यंजनाच्या वर्गाचें अनुनासिक येतें.

पुष्पम् पश्यति—पुष्पं पश्यति–पुष्पम्पश्यति ।

यत्नम् करोति—यत्नं करोति–यत्नङ्करोति ।

१३ अन्त्य 'म्' पुढें श्, ष्, स्, र व ह् हे वर्ण आले तर त्याचा अनुस्वार होतो व य्, व्, ल् ही व्यंजन आली तर त्याचा अनुस्वार होतो किंवा अनुनासिक्युक्त य्, व्, ल् होतो.

मित्रम् शंसति—मित्रं शंसति ।

मित्रम् लोचनाभ्याम्—मित्रं लोचनाभ्याम्–मित्रँल्लोचनाभ्याम् ।

टीपः—वाक्याच्या शेवटी येणाऱ्या 'म्' चा अनुस्वार करू नये, 'म्' च लिहावा.

१४ अन्त्य 'न्' पुढें स्वर आल्यास व पूर्वी दीर्घ स्वर असल्यास दोहोंचें पूर्णाक्षर होतें व पूर्वी ऱ्हस्व स्वर असल्यास 'न्' चे द्वित्व होतें.

वृक्षान् उदकेन—वृक्षानुदकेन परंतु

एतस्मिन् उद्याने—एतस्मिन्नुद्याने ।

१५ अन्त्य 'न्' पुढें च्, छ्, ट्, ठ्, त् व थ् ही व्यंजनें आली तर 'न्' चा अनुस्वार व विसर्ग होतो व विसर्गाचा 'च्, छ्' पूर्वी श् होतो, 'ट्, ठ्,' पूर्वी ष् होतो व 'त्, थ्' पूर्वी स् होतो.

ग्रामान् चलति—ग्रामांः चलति–ग्रामांश्चलति ।

१६ अन्त्य 'न्' पुढें ल् आल्यास 'न्' चा 'अनुनासिकयुक्त ल्' होतो.

अवदन् लोकाः—अवदँल्लोका ।

१७ अन्त्य 'न्' पुढें ज्, झ् व श् हे तालव्य वर्ण आले तर 'न्' चा 'ञ्' होतो.
देशान् जयति—देशाञ्जयति ।

१८ शब्दाच्या शेवटीं अनुनासिकावाचून इतर वर्गव्यंजन असून त्याचे पुढें स्वर किंवा मृदु व्यंजन आलें तर अन्त्य व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन येतें.
वनात् आगच्छति—वनादागच्छति । नगरात् बहिः—नगराद्बहिः ।

१९ शब्दाच्या शेवटीं अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजन असून त्याचे पुढें अनुनासिकानें आरंभ झालेला शब्द आला तर अन्त्य व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन किंवा अनुनासिक येतें. मात्र तो पुढील अनुनासिक-युक्त शब्द प्रत्यय असल्यास अनुनासिकच होतें.
अपश्यत् मण्डलं—अपश्यद्मण्डलं किंवा अपश्यन्मण्डलम् । परंतु मृद्+मयः (घट)—मृन्मयः (घटः)

२० 'त-वर्गाचीं व्यंजनें आणि स्' याचा आणि 'च-वर्गाचीं व्यंजनें आणि श्' याचा संधि होताना त् बद्दल च्, द् बद्दल ज्, ध् बद्दल झ्, न् बद्दल ञ् आणि स् बद्दल श् असे फरक होतात.
प्रासादात् जनं—प्रासादाद् जनं-प्रासादाज्जनम् ।
अस्मिन् शात्रौ—अस्मिञ्शात्रौ ।

२१ 'श्' नें आरंभ होणाऱ्या शब्दापूर्वी कोणत्याहि वर्गाचें अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजन आल्यास आणि 'श्' पुढें स्वर, अन्तःस्थ वर्ण, अनुनासिक किंवा ह् असल्यास 'श' चा विकल्पानें 'छ्' होतो.
तस्मात् शौरिः—तस्माच्शौरिः किंवा तस्माच्छौरिः ।
गृहात् श्वः—गृहाच्श्वः किंवा गृहाच्छ्वः ।

२२ 'त-वर्गाचें व्यंजन आणि स्' यांचा 'ट-वर्गाचें व्यंजन आणि ष्' यांच्याशीं सन्धि होतांना त् चा ट्, द् चा ड्, ध् चा ढ्, न् चा ण् व स् चा ष् असा फरक होतो.
वृक्षात् डयन्ते—वृक्षाद् डयन्ते-वृक्षाड्डयन्ते ।

२३ 'त्' पुढें 'ल्' नें आरंभ झालेला शब्द आल्यास 'त्' चा 'ल्' होतो.
अपश्यत् लोचनाभ्याम्—अपश्यल्लोचनाभ्याम् ।

२४ कोणत्याहि वर्गाच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजनापुढें कठोर व्यंजन आल्यास, मागील व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें पहिलें व्यंजन येतें.
विपद् पीडयति—विपत्पीडयति ।

२५ 'ह्' नें आरंभ होणाऱ्या शब्दापूर्वी अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजन आल्यास 'ह्' बद्दल विकल्पानें मागील व्यंजनाच्या वर्गाचें चौथें अक्षर येतें
धनिकाद् हरति—धनिकाद् हरति किंवा धनिकाद्धरति ।

२६ 'छ्' च्या पाठीमागें ह्रस्व स्वर, 'मा' हें निषेधार्थी अव्यय आणि 'आ' हा उपसर्ग आल्यास, 'छ्' ला 'च्' हें व्यंजन जोडतात, आणि 'छ्' च्या पूर्वी इतर दीर्घ स्वर असल्यास 'च्' विकल्पानें जोडतात.
वृक्ष+छाया—वृक्षच्छाया । मा+छेदय—माच्छेदय । आ+छादयति—आच्छादयति । परंतु लक्ष्मी+छाया—लक्ष्मीछाया किंवा लक्ष्मीच्छाया ।

विसर्गसन्धि

२७ विसर्गापूर्वी कोणताहि स्वर असून पुढें क्, ख्, प् व फ् हीं कठोर व्यंजनें आलीं तर विसर्गाचा बदल होत नाहीं
वृक्षः फलति । रामः पश्यति । शनैः खनति ।

२८ विसर्गापूर्वी कोणताहि स्वर असून पुढें च्-छ्, ट्-ठ् व त्-थ् हीं कठोर व्यंजनें आलीं तर विसर्गाचा अनुक्रमें श्, ष् व स् होतो.
पान्थः चलति—पान्थश्चलति । नाविकाः तरन्ति—नाविकास्तरन्ति ।

२९ विसर्गापूर्वी कोणताहि स्वर असून पुढें श्, ष् व स् हीं कठोर व्यंजनें आलीं तर विसर्गाचा बदल होत नाहीं अथवा अनुक्रमें श्, ष् व स् होतो.
रामः शंसति—रामः शंसति किंवा रामश्शंसति ।

३० विसर्गापूर्वी 'अ' असून पुढें 'अ किंवा मृदु व्यंजन' आलें तर विसर्गाचा 'उ' होतो व तो मागील 'अ' मध्यें मिळून त्याचा 'ओ' होतो, व पुढील 'अ' चा नियम ८ प्रमाणें अवग्रह होतो.
रामः अस्ति—राम उ+अस्ति—रामोऽस्ति ।
रामः गच्छति—राम उ+गच्छति—रामो गच्छति ।

३१ विसर्गापूर्वी 'अ' असून पुढे 'अ' शिवाय स्वर आला तर विसर्गाचा लोप होतो.
रामः इच्छति—राम इच्छति ।

३२ 'स व एष' यांच्या विसर्गापुढे 'अ' शिवाय अन्य वर्ण आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. 'अ' आल्यास नि. ३० प्रमाणें सन्धि होतो.
सः-एषः अस्ति—सोऽस्ति-एषोऽस्ति । परंतु
सः-एषः गच्छति-इच्छति—स-एष गच्छति-इच्छति ।

३३ विसर्गापूर्वी 'आ' असून पुढे कोणताहि स्वर अथवा मृदु व्यंजन आलें तर विसर्गाचा लोप होतो.
बालाः गच्छन्ति-इच्छन्ति—बाला गच्छन्ति-इच्छन्ति ।

३४ विसर्गापूर्वी 'अ-आ' शिवाय स्वर असून पुढें स्वर अथवा मृदु व्यंजन आलें तर विसर्गाचा 'र्' होतो.
पाणीः अस्मि—पाणीर् अस्मि-पाणीरस्मि ।
गुरुः गच्छति—गुरुर् गच्छति-गुरुर्गच्छति ।

३५ विसर्गाबद्दल आलेला 'र्' अथवा मूळचा 'र्' याच्यापुढें 'र्' नें आरंभ झालेला शब्द आला तर मागील 'र्' चा लोप होतो व पूर्वीचा स्वर ह्रस्व असल्यास दीर्घ होतो.
हरिः रक्षति—हरिर् रक्षति-हरी रक्षति । हरेः रथ -हरेर् रथ - हरे रथ ।
प्रातर् रमते—प्राता रमते । पुनर् रात्री—पुना रात्री ।

३६ 'भोस्' या अव्ययापुढें स्वर किंवा मृदु व्यंजन आलें तर 'स्' बद्दल आलेल्या विसर्गाचा लोप होतो.
भोः इह—भो इह । भोः गच्छत—भो गच्छत ।

३७ अन्त्य 'स्' पुढें कोणतेंहि अक्षर येवो या न येवो तरी त्याचा विसर्ग होतो.
गच्छामस्—गच्छामः ।

३८ अन्त्य 'र्' पुढें कोणतेंहि कठोर व्यंजन आल्यास अथवा कोणताहि वर्ण न आल्यास 'र्' चा विसर्ग होतो.
प्रातर् काल —प्रातः काल । पुनर्—पुनः ।

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५	२१	(मार्ग)	(मार्ग)
३५	१६	-वद्दे	ब्रूवद्दे
४३	६	ऐडद्वम्	ऐडद्वम्
५२	८	त-द	त-द्
५३	२७	दुह	दुह्
५४	५	नरा	नरा
६५	१८	ज्य	राज्य
६८	५	पृ	प
७७, ९०	२५, १६	प	ञ्हु
७९	२	मृप	मृप्
९३	१८	बहुमाही	बहुभीदि
९८	२२-२३	तव नावित च	तव च जीवित
१००	२०	ह्रु	ह्र्
१४८	१६	विम्ब	निम्ब
१५१	१५	प्रवासिनोयान्ति	प्रवासिनो यान्ति
१५२	१	शासामुविलम्ब	शास्यासु विलम्ब
१५३	२२	सन्ये	सैन्ये
१६५	२३	तता	ततो
१७८	१३	मारग	मारगा